

alföld

IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT

GÖMÖRI GYÖRGY
KIRÁLY LEVENTE
MARNO JÁNOS
VILLÁNYI LÁSZLÓ
VERSEI

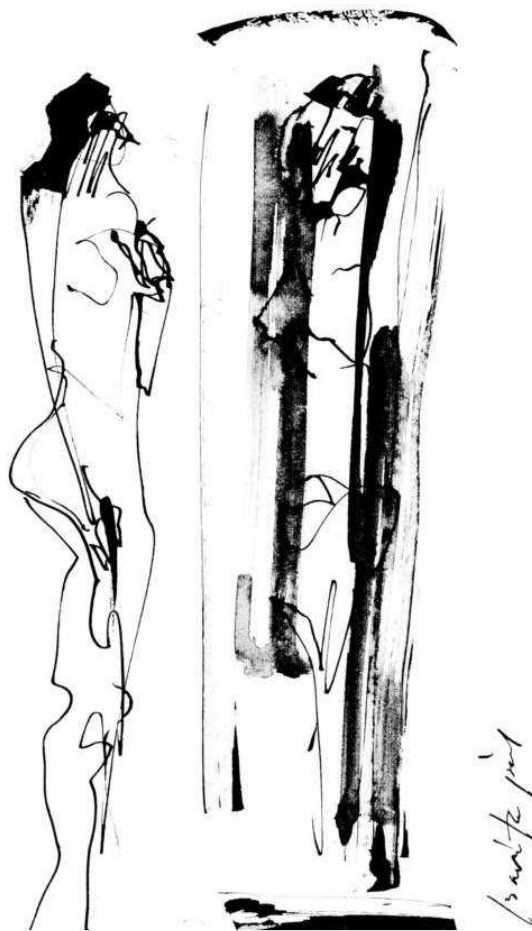
NYERGES ANDRÁS
SÁNDOR IVÁN
REGÉNYRÉSZLETEI

„KRITIKAI ÉLETÜNK”
A DEBRECENI
IRODALMI NAPOK
SZERKESZTETT SZÖVEGEI

ARANY ZUZSANNA
„KOSZTOLÁNYI DEZSŐ ÉLETE”

HALÁSZ LÁSZLÓ
NAPLÓJÁBÓL

KRITIKÁK
TORNAI JÓZSEF
TÓTH KRISZTINA
KÖTETEIRŐL

HATVANÖTÖDIK ÉVFOLYAM

2014/3

travista p'ol

alföld

HATVANÖTÖDIK ÉVFOLYAM — 2014. MÁRCIUS

- 3 MARNO JÁNOS versei: Trónom harca; Felkelés Budapesten; Egészségügy
- 5 SÁNDOR IVÁN: A Vanderbilt-yacht hajóorvosa (regényrészlet)
- 14 GÖMÖRI GYÖRGY versei: A költő meghatározása; A mélymagyar
- 14 KIRÁLY LEVENTE versei: Ahol vége; Magáról nem; Miféle nyelv;
    Perspektíva a kezdetekhez
- 17 NYERGES ANDRÁS: Batyu (regényrészlet)
- 27 VILLÁNYI LÁSZLÓ versei: A szép vörösesszőke; Az ékszerimádó; Az erős
    ember; A sietős; Az aggodalmas

irodalmi napok

- 29 SZAJBÉLY MIHÁLY: Az irodalmi kritika helyzete a 19. században
- 38 ANGYALOSI GERGELY: Irányzatok a 20. századi irodalomkritikában
- 43 TVERDOTA GYÖRGY: A szakkritika ma
- 51 KÁROLYI CSABA: Válság nincs – lázadás nincs – morogni szabad (A mai
    irodalomkritika helyzetéről)
- 57 BAZSÁNYI SÁNDOR: A mai irodalomkritika helyzetéről („Váratlan
    és meglepő elemek” az újabb magyar irodalomkritikában)
- 62 JÁKFAI MAGDOLNA: A kritikátlan színház (A kritikus pozíciója
    a performativitás, az eseménytelenség és a nevelés színházi formáiban)
- 68 ANDRÁSI GÁBOR: Művészetkritika – megbízók és fogyasztók nélkül
    (A globalizált művészettermelés kihívásai és a hazai színtér válaszai)
- 73 WILHEIM ANDRÁS: Zenekritika Magyarországon? Ma?

műhely

- 78 ARANY ZSUZSANNA: Kosztolányi Dezső élete („No Kornél barátom, úgy-e
    gyönyörű Pest?” – 2. rész)
- 93 HALÁSZ LÁSZLÓ: Kényelmetlen tűnődések 2.

szemle

- 110 DECZKI SAROLTA: Egy darabka tenger (Tóth Krisztina: Akvárium)
115 SZARVAS MELINDA: Részletes bemutat(koz)ás (Tompá Andrea: Fejtől s lábtól)
120 ALFÖLDY JENŐ: Termékeny önellentmondás (Tornai József: Az esztétikai nihilizmus)

képek

BARÁTH PÁL rajzai

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL

BUDA FERENC, PINTÉR LAJOS, SZILÁGYI ÁKOS, TORNAI JÓZSEF versei
KRUSOVSKY DÉNES, ORAVECZ IMRE prózája
ARANY ZSUZSANNA: Kosztolányi Dezső élete
Tanulmányok Oravecz Imre, Szilágyi Domokos, Weöres Sándor lírájáról

---

*Megjelenik Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata
és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.*

---

*<http://www.alfoldfolyoirat.hu>
alfold@mail.debreceen.com*

 alföld

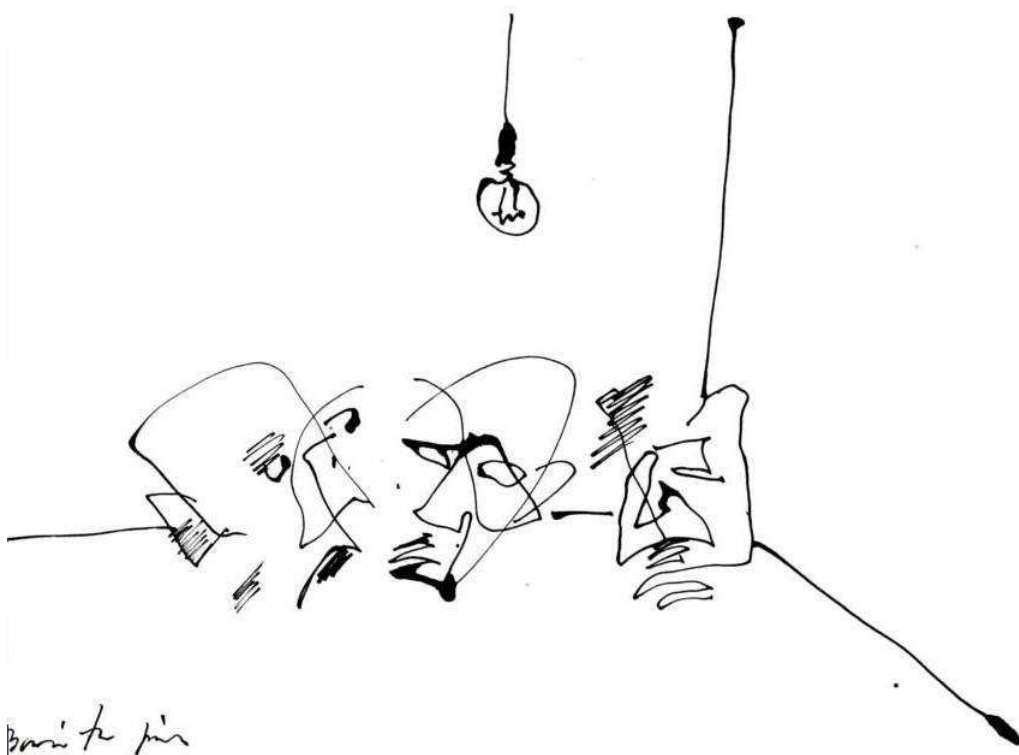
IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT

ACZÉL GÉZA főszerkesztő
FODOR PÉTER
SZIRÁK PÉTER szerkesztők
ANGYALOSI GERGELY főmunkatárs
ÁFRA JÁNOS munkatárs

alföld

600 FORINT

Bence de Jure

nka
Nemzeti Kulturális Alap

MARNO JÁNOS

Trónom harca

*Méltóságomon alul, itt ez a gödör,
göndör, rizsporos parókát hozzatok föléje,
melyben akár egy kora délutáni
kánikulában is elbóbiskolhatok.
Nincsen rizikója. Félálomban, mint annyiszor,
döglégy vagyok, rajongva verődöm veranda-
üvegnek, üvegburának, mely szét pattan,
mint egy buborék, benne egy kislány
habszoknyában. Csíphetem össze magam.
Nyolcra érkezik értem az anyám,
szégyellem kicsit a többiek előtt,
jövőre töltené be a százat;
csak élet, az nincs már ebben a sárga
udvarban, vagy ami mégis, az a múlt század
lomtárából egy láda gyerekrajz,
képzelem, s a kezem, szétporladtan.
Szórjátok szét a kezem egy új lapon,
s szóljatok rám, hogy szedjem össze magam,
kész legyek rá, ha kitör egy forradalom.*

Felkelés Budapesten

*Varsóban tértem magamhoz, mezítláb,
a pályaudvaron, átaludhattam
tehát egy egész utat, hiszen nem állt
szándékomban Varsóba utazni, már
a neve is rosszat sejtetett bennem
mindig ennek a városnak, Varsói
felkelés, hallom, ahogy leírom, és
kiver a jeges veríték, a tömeg
a pályaudvaron leírhatatlan,
és csak pár forint van nálam, se zlotyim,
se euróm, ujjammal próbálom ki-
tapogatni a forint címleteit,
bátha megébezem vagy megszomjazom.
Vagy jegyet akarnék venni a vissza-
útra, ha már Varsóba jövet lógtam*

*a vonaton alva, ágynak öltözve,
bár ne gondolj, kérlek, hálókocsira.
Hanem miért gondolom, hogy a szavam
bármilyen gondolatot ébresztene benned, és
nem inkább puszta viszolygást, amely
szólhat ellenem mindjárt, s persze szólhat
Varsó mellett is, hiszen mért is volna
Budapest Varsónál előbbre való,
függetlenül az illető utazó
illetőségétől. Mert nekem ugyan
akármit, csak megkönnyebbülést nem hoz
ébrednem hazai mennyezet alatt.*

Egészségügy

*Mit mondjak Hilda lapátfogairól,
az első két metszőről, amint elő-
villantja őket minduntalan, s mélyen
a szemembe fúrva tekintetét
fürkészi, mennyire lágy vagy mennyire
metsző a tekintetem. Bosszant hát, hogy
látja, magamról nincs egy árva képm,
helyettem is őt nézem, vagy anyámat
egy '37-es, Duna-parti képen,
csinos kalappal a fején, mely ferdén
még kihívóbbnak hat. Kihívásokkal
ugyan engem az életben, sem a nem-
létben meg nem hatnak, hacsak lapátra
nem raknak, mint a szénport vagy salakot,
s akkor vidéken találom magamat,
ám örömöm abban sincs, anyám ott is
naponta magamra hagy, délelőtt 10 és
11 között zárja rám a házat, mely lévén
a község egészségháza, maga ejt
foglyául intézményének; és akkor
a falnak tapasztva fülem, zubog a gyerek-
sírás – és zivaj a fejembe, és Hilda
harcias hangja a szomszéd kertben, éppen
a kicsiket csitítva, mert jön a medve.*

A Vanderbilt-yacht hajóorvosa

A léptek neszeit elnyelik a szőnyegek, a napfényt a behúzott bordó függönyök, a személyzet fekete öltözékén a hotel mohazöld emblémája, az Alva Base díszleteiben semmi nem volt valóságos, a Hotel Savoyban minden valóságos, a pumpált légfrissítő permetrétege is látható.

A telefon üzenetében megjelölt időpontban érkezett. Neve, szobaszáma Marianne neve mellett az Internationale Cultural Central vendéglistáján.

Az egyik bőrfotelban várakozik.

A falakon aranyozott keretben festmények. Sokkarú kristálycsillárok. Ha felkicselelné a mappájába a szálloda hallját, száz év előtti enteriört rajzolna. A recepció hűvös tekintete bizonyára az öltözkéneke szól. Korábbi útjain négycsillagos szállodában még nem járt, kétszillagos velenceiben, szerény firenzei panzióban, madridi kiadó szobában, lerobbant szentpétervári hotelban lakott már turistaútjain, Marianne azt írja a szálloda fejléces papírján, hogy változott a programja, a konferencia vendégeit Potsdamba vitték, fogadás a kastélyban, az ICC igazgatója köszönti a pályázat nyerteseit, az egyik én vagyok, a pályázat címe *Rekonstrukció és látomás*, én volnék a rekonstrukció, a látomás egy cseh író.

Bőröndjét a londiner viszi, átveszi a szerény borraalót.

A szoba kisebb, mint az Alva Base-i, de legalább harminc négyzetméteres. Napali rész, háló rész. A franciaágyon csokoládébarna takaró. Beépített kád itt is van a fürdőszobában, fehér-zöld-arany csempedíszek, hajnalban vagy reggel érkezem, írta Marianne, holnap a Centerben lesz a díjátadás, aludj jól.

Fényképekről ismeri a potsdami kastély termeit. Dokumentumfilmekben is látta. Marianne talán ott cseveg a kerekasztalnál, ahol Sztálin, Churchill és Truman aláírta a potsdami szerződést, valamikor ott lett vége valaminek, ott kezdődött el valami, mi múlt el? Mi maradt itt? Potsdamban nem volt turistaúton, Drezdában járt, látta a fényképtablókat a porrá bombázott városról, százezrek a romok alatt, a cardiffi kórház iratsejtezője nagybátyjának a repülőgépet Drezda felett lőtték le, ezt akkor mondta, amikor már elköszöntek, még utána szólt, igen, uram, ő ott halt meg, az angol milliók, a francia milliók, a német milliók, az orosz milliók, a magyar millió, a lengyelek, csehek, szerbek mind benne vannak a háború ötvenmillió halottjában, a fényképeken látható volt, hogy a potsdami kastély zenetermében nyolc ablak, a dobogón fehér pianínó, Sztálin, Churchill és Truman az esti koncertet hallgatja, Zsóka legutóbb még leütött néhány akkordot Schuberttől, Frau Schütz már bizonyára nem játszott, amikor annyi év után megjelent a régi lakásában, *Biblia* van az éjjeliszekrényen, beteszi a fiókba, Marianne lila selyemhálóinge akasztón a fürdőszobában, a polcon kétféle kölni, három rúzs, Richelieu ágya szélesebb volt, mint a hotel franciaágya, az Emlékirataiban a hatalom központosításának eszméje, az akadémia alapítása, a színházak támogatása, mindenért cserében a hata-

lom szolgálata, Lászlót és Évikét itt, Berlinen át vitte a szerelvény Amszterdamból, holnap el kellene sétálni a pályaudvarra, ahol a bőröndjeiken ülve várakoztak, az őrijáratoknak felmutatták a magyar útlevelüket, szövetséges ország, a horogkeresztes karszalagosok továbbot intettek, futva érték el a bécsi vonatot.

Marianne nyitja a szobaajtót.

Homlokon csókolja.

Holtfáradt vagyok... Reggel kilencre jön értünk a kocsi...

Az ágyban fogják egymás kezét.

Reggel a fekete Mercedes hátsó ülésén is fogják egymás kezét. Kézen fogva mennek fel a Centrum nemrég avatott épületének lépcsősorán.

Az egyik ICC-kitűzős hölgy elragadja Marianne-t.

A fejhallgatók a folyosó asztalán.

Kellermann Gyuri talál magának a teremben egy szabad helyet.

Elég sok a színes bőrű és a távol-keleti.

Az emelvény hosszú asztala mögött hat karosszék. Névtáblák. Hat virágcsokor. Bevonul az elnökség. Három férfi, három hölgy.

Marianne a közönség első sorában.

Beszélgetőtársa a Polgármester.

A kitűzős hölgyek szétosztják a két díjnyertes pályázat bőrbe kötött szövegét. Marianne neve alatt aranyozott betűkkel: Rekonstrukció. Oradour-Ravensbrück-Berlin.

Az Elnök szertartásos mozdulatokkal intézkedik. Mély szemgödör. Keret nélküli szemüveg. Ősz haja középen elválasztva.

Kellermann Gyuri német nyelvre kapcsolja a fülhallgatót.

Üdvözlök a Polgármestert. A díszvendégeket. A két díjnyertest.

Hölgyeim és Uraim, olvassa az Elnök, mindenekelőtt André Malraux szavait idézem. Ezerkilencszáznegyvenhat tavaszán az UNESCO első kongresszusán Párizsban akkor mondta el, amikor nemcsak ez az épület nem állhatott még, de itt, ahol most vagyunk, romok voltak. Az akkori szavak a romokból éppen feltápászkodó egész kontinenshez szóltak. A kísértetvárosok és romvárosok felett még borzalmasabb jelenség terjeszkedik el Európán, hangzott akkor el, mert az elpusztult és véres Európa nincs jobban elpusztítva és nem véresebb, mint az ember arcai, olyan természetű volt a szenvedés, mondatott el akkor, hogy itt maradt velünk nemcsak drámai, hanem metafizikai jellegével, és a korszak emberének felelősséget kell vállalnia, nemcsak azért, amit tett, nemcsak azért, amit tenni akar, hanem azért is, amit saját magáról gondol. Annyi évvel ezek után a szavak után fel kell tennünk nekünk is a kérdést: vajon nem merültek-e feledésbe az ehhez hasonló intések? Létezik-e még számunkra az, amit emberi felelősségnek nevezhetünk?

Azért díjazunk két kiváló pályamunkát, mert biztató az üzenetük. Az egyik a múlthoz való tárgyyszerű kapcsolatunkat mutatja be, a másik a jövő víziójával az előttünk álló nagy kihívást.

Behúzzák a függönyöket.

Az elnökség asztala mögötti falon vetítövásznon ereszkedik le.

Marianne-t a mikrofonhoz szólítják.

Franciául olvas, vetített képek kísérik az előadását.

Oradour romjai. A múzeum. Emléktárgyak a tárolókban. Az egykori templom üszkös falai. Az új épületsor utcáin játszadozó gyerekek. A ravensbrücki láger fotói. Az Appelplatz. Sétáló turisták a kivégzőfolyosón. Hitler egykori bunkerének fotói. A régi Reichstag romjai. Az új Reichstag impozáns épülete.

Marianne megköszöni a közönség figyelmét.

Taps.

Visszaül az első sorba.

Az Elnök töprengő tekintetével ellentétesek teátrális karmozdulatai. Hölgyeim és Uraim, másik díjazottunk pályamunkája a művészi víziót kapcsolja össze a most elhangzottakkal. Mit is? Mivel is? Ezen magam is töprengtem. Töprengjünk tovább együtt, a múltutazás után a jövőutazást követve.

Magas férfi. Egyenes tartás. Megállapíthatatlan a kora. Lehet hatvan, lehet hetven éves. Sötét öltöny. Fekete csokornyakkendő.

Engedjenek meg, Hölgyeim és Uraim, egy rövid bevezetőt. A befejezés előtt álló regényem kilencedik fejezetével pályáztam. A regényemet Auschwitzban elpusztult apám emlékének ajánlom. Ítélobíró volt Prágában. Én gyermek voltam, amikor elpusztították. Emlékeztetném önöket arra, hogy Franz Kafka nagy művének hőse abba pusztul bele, hogy a törvényt keresi. Apám szerette Kafka műveit. Sok jegyzetet hagyott rám. Kötelességemnek gondolom, hogy éljek a hagyatékkal. A pályamunka címe: *Túl a kapun*.

Kellermann Gyuri kikapcsolja a fülhallgatót. A kiosztott szövegen követi a felolvasást.

Befejezi az előadást. Felemeli a jobb kezét. Mintha valaki után még intene.

Kéri, ne tapsoljanak, ha egyáltalán valaki tapsolni kívánna, teszi hozzá.

Visszaül az első sorba.

Hosszan tartó csend.

Az Elnök köhéscsel, feláll. Átadja a díjakat, az okleveleket, a pénzes borítékokat, a két virágcsokrot.

A fotósok dolgoznak. A díjazottak egymás mellett. Hárman az Elnökkel. Négyen a Polgármesterrel.

Marianne-t elragadják az újságírók. A fejük felett kiáltja, hogy este hol lesz a bankett.

Az előadóteremben idegennek érezte magát, mégis hozzátartozott, amit hallott és a két érzés megfért egymással. Nincsenek már emlékeink, mondta az Elnök, amikor átadta az okleveleket, a még emlékezni tudók emlékeire kell hagyatkoznunk. Sétára indul. Átmenne a piros lámpa tilos jelzésén, egy idős férfi rántja viszsza. Eléri a Brandenburgi-kaput. Régi híradókban, filmekben látható volt a négy őrbóbdé, amerikai, angol, francia, szovjet fegyveres őrszemélyzettel. Fagylaltárusok, labdázó gyerekek. Thomas Mann regényeiben a faszor lombjai az Unter den Lindenen.

A középkori parlament megőrzött épülete kriptahűvös. Balra emléktábla. Közösen állította a felirat szerint Weizsäcker elnök és Erzsébet királynő Coventry porrábombázásának emlékére. Cardiff bombázása semmiség volt Coventryéhez képest. Amikor elbúcsúzott a kórházban, az iratmegsemmisítő férfiú még utána szólt, az idősebb unokatestvérem és a szülei is a romok alatt maradtak a német bombázás után.

Kimenekül. Nem tudja, merre jár. Rálép a járdába süllyesztett fémlapra. A lépéstől a lapon két név megvilágosodik. Itt lőtték agyon a házaspárt az otthonuk előtt. Nemrégiben hallotta, hogy a lakásától nem messze, a Thököly út és a Stefánia út sarkán volt a nyilasok székháza. Sok embert kínoztak meg, sokat végeztek ki a pincében. A lapot, amire rálépett, botláskőnek nevezik. Ahány lépés, ahány lap, ahány név, annyi sors. A talpak érintése nélkül elhalványodnak a nevek. Elvesznek. Bizonyára sokan átlépik. Megáll a lapon. Olvassa a neveket. A dátum 1942. augusztus 16. Eléri a főpályaudvart, átverekszi magát a tömegben.

Négy torony. Kettőt híd köt össze. Alul, felül járatok. A középső szinten nyolc sínpár. Hatalmas üvegcsarnok. Piros színű vagonok.

Itt szállíthatták ki az Amszterdamból érkező katonai szerelvényből Lászlót és Évikét. Ültek a bőröndjeiken. Járőrök. Igazoltatás, mondta Zsóka. A magyar útlevél háromszor is végiglapozták. László rögtönzött egy történetet, mondta el Évike, mondta Zsóka, hogy egy német hadiüzemből most rendelték vissza Budapestre. Ül Évike a bőröndjén, a cipőjét nézi. Magas szárú, fűzős cipője lehetett. László megkereste a Bécsbe induló vonatot. Hitlerjugend csapat trappolt el mellettük, a Horst Wesselt énekelték, mondta el Évike, mondta Zsóka, érkeznek az S-Bahn utasai a mozgólépcsőkön, sok a fekete és a sárga bőrű turista. A Hitlerjugend szakasz tagjai is a földre hasaltak, amikor megszólaltak a légvédelmi szirénák és hullani kezdtek a bombák. Marianne nyugodtan olvasta az előadását. Kopogtak a mondatai Oradourról is, Ravensbrückről is, Hitler bunkerjéről is. Rutinos eleganciával vette át az oklevelet. Könnyedén nyújtotta a kezét a Polgármester kézcsókjára. László és Évike nem lehetett itt, ez a főpályaudvar ezerkilencszáznegyvenháromban még nem létezett, a képzeletében élő pályaudvar mégis mintha valóságosabb volna az egykorinál. A Brandenburi-kapunál fagyaltot vásárol, csokoládé, eper, vanília, jobbra az új Reichstag üvegpalotája, Marianne elmagyarázta, hol volt Hitler bunkere, balra az ötcsillagos Hotel Adlon, a tájékoztatóban elolvassa, hogy az épület felét a háborúban bomba borotválta le, elhalad a bejárat előtt, oldalt kíséretterem, a magyaros gulyás ára elérhető, hét és fél euró, ebédel, tovább indul, elhagyja a Wilhelmstrassét, a Behrenstrasse felől látható...

Napfényben csillogó szürke víztükör, közelebből téglalapokba zárt sírbolttömeg. A bejáratnál az álló, fekvő, magasodó, eltünetedező betontömbök különbözőségükben is egyneműek, mintha valamennyi olyan botláskő volna, amelyeken ugyan sem nevek, sem dátumok nincsenek és talp sem érintheti egyiket sem, mégis neveket, dátumokat őriznek, közöttük az utak egyre mélyebbre vezetnek.

Még nem ért odáig, ahonnan már az ég sem látható.

Amióta belépett a labirintusba, szédületet érez, meg kell kapaszkodnia. Egy betontömbön shortnadrágban, fehér melltartóban, lábát felhúzza, térdét átkarolva, lehunyt szemmel napozik egy fiatal lány.

Még erős volt a koradélutáni sugárzás.

Két bőrük színe szerint szenezáli fiúcska kergetőzik a tömbök között.

A szűkülő, mélyülő átjáróba már nem tört be a napfény.

Jólesett állni a mélyben, bár még nem múlt el a szédülete.

A mélységen túl van még mélyebb mélység, gondolta.

Szemből feltűnt egy alak, csak a feje, aztán a felső teste látszott.

Töprengett, meginduljon-e feléje, eljusson-e oda, ahová a közeledő férfi már eljutott, vagy várakozzon. A prospektus szerint az a mélység, amely mélyebben volt, mint az a mélység, ahol állt, Goebbels hajdani bunkerének a helye volt, ott lett öngyilkos a feleségével és a gyerekeivel együtt, amikor megtudta, hogy Hitler Eva Braunnal, a feleségével együtt öngyilkos lett.

A férfi közeledett.

Akkor ismerte fel, amikor előbukkant az egyik betontest mögül.

A férfi úgy köszönt rá, megelőzve Kellermann Gyurit, mint akinek a számára nem ismeretlen, ön az, akinek Marianne asszony odakiáltotta, hogy este a banketten találkozhatnak, ne lepődjön meg, a kolléganő hangjában olyan árnyalatot fedeztem fel, ami egyértelmű volt, csak irigyelhetem önt, uram.

A labirintus mélységében mindketten elmosolyodtak.

Valamit mondanom kell, gondolta. Nagy hatással volt rám az előadása, a felolvasott regényfejezet.

A férfi nyújtotta a kezét.

Maradjunk a keresztnévünkénél, Richard...

Georg...

Mit gondol, mennyi idő alatt véshetnének ezekre a tömbökre hatmillió nevet?

Kellermann Gyuri úgy érezte, ez olyan kérdés, amire ha volna is válasz, nem kell válaszolnia. Megkérdezte, érdeklődhet-e a regényéről.

Tartottam tőle, hogy a fejezet, amit felolvastam, nehezen lesz befogadható, de szerencsém volt a zsűrivel.

Alacsonyabb tömbök közé értek.

A lány már hanyatt fekvé napozott.

Családtörténetet írok.

Elmondta, hogy gyermekkorra óta Amerikában él, most a floridai otthonából érkezett, ott dolgozik a regényén.

Jártam én is Florida közelében.

A két szenegáli kisfiú labdát hajított egymásnak a tömbök felett.

Apám bíró volt Prágában. Mint említettem, Auschwitzban pusztult el anyámmal. Engem kisfiúként jó emberek elbújtattak. A háború után nemzetközi segélyszolgálatokkal jutottam Amerikába. Ön mivel töltötte az idejét Florida közelében?

Kellermann Gyuri elmondta, minek a nyomában járt.

Rendkívül érdekes...

A bejáratnál képeslapokat vásároltak. Az egyikén az Emlékmű háttérében a Hannah Arendt utca tízemeletes épületei. Hatalmas irodaház. A képeslap hátán a felirat: PK 3194 Berlin, Deinkmal für die ermordeten Juden Europas Entwurf von Peter Eisenman.

Leülnek egy teraszra. Sört rendelnek.

Először van Berlinben?

Először...

Hol is hagytuk abba? Igen, Florida... Mondja, ön szerint mit érezhetnek azok, akik onnan a túlsó oldalról, a lakásaik ablakából örökösen a kötöttömbökre látnak?

Kellermann Gyuri azt mondja, fogalma sincs...

Maga is meglepődik, hogy ez ilyen egyszerűen kiszaladt a száján, fogalmam sincs, ismétli...

A bejárattól nem messze napozó lány szedelőzködik.

Mondja, Georg, milyen maguknál Budapesten a közbiztonság.

Néha jó... néha rossz...

Floridában sem zavartalanok az esték. A fordulat után vissza akartam menni Prágába, de hektikus ott az élet, dolgozni csak Floridában tudok.

Kellermann Gyurit meghökkenti, hogy mintha ő ott sem volna, a férfiú önmagával beszélget... miként válik lehetségessé, ami lehetetlen... nem tudok szabadulni a legyőzött Németország helyszíneitől... jártam itt fiatalon 1945-ben, kutattam apám útjának nyomait, láttam a lebombázott német városokat, még heverték halottak az utcákon... a foglyul esett katonák tekintete... a rongyos gyerekek... voltak pillanatok, amikor nem arra gondoltam, hogy elhurcolták és meggyilkolták a szüleimet... a vesztes szenvedéseit a győztes nem érti meg... azon egyszerű oknál fogva, hogy nem ő a vesztes... nem ő szenved... ha a német szenvedésről van szó, a világ a vállát rántja, ők okozták a legnagyobb szenvedést, megérdemlik, de van-e különbség magában a fájdalomban? Nahát, igyunk még egy pohár sört... Azokban a házakban, ahonnan örökösen a téglatömbökre látni az ablakból, nem szeretnék lakni...

Én sem, kedves Richard...

Floridában sokáig egy másik prágai zsidó volt a szomszédom. Életben maradt Auschwitzban. Elmondta, hogy a szabadulás után néhányadmagával Svájcba vitték egy szanatóriumba. Aztán egy-egy család fogadta be néhány hétre valamennyiüket Genfben. Luxusautóval mentek érte. Elvitték egy hotelbe megünnepelni, hogy életben maradt. Vacsora után átmentek a bárba. Koktélok, francia konyak, látta, mondta el nekem az a férfiú Floridában, hogy a színes bőrű zongorista csak őt nézi játék közben, a még sárga szemét, a még dagadt kezét, a megrikkult haját, odamentem hozzá, mondta el a férfiú, belenéztem a zongorista kétezer éves könynyes szemébe, homlokon csókoltam és kimentem a bárból, így mondta el, villamosra akart szállni, de még aprópénze sem volt, azért felszállt, szerencsére nem jött a kalauz, odaért a vendéglátói lakásához, bement a számára berendezett szobába, felírtam egy papírlapra az adataimat, mondta el nekem egy este Floridában, az egykori prágai lakásom címét, kaptam egy doboz altatót, hogy végre aludni tudjak, bevettem az összes tablettát, később tudtam meg, hogy a vendéglátóim utánam jöttek, amikor kimentem a bárból, rám találtak, kórházba vittek, amikor magamhoz tértem, nem köszöntem meg nekik.

Turista lép az asztalukhoz. Megkérdezi, lefényképezheti-e őket söröspohárral a kezükben.

Hálálkodik, sikerült a kép, a háttérben ott lesz az Emlékmű, mondja.

Amit elmondott, Richard, az valóban megtörtént, vagy a regénye részlete?

Nem mindegy, kedves Georg? Gondolja, hogy van bizonyosság? Egy bizonyosság bizonyára van... másik történelmi időben élünk...

A napozó lány ringó léptekkel halad el a terasz előtt.

Richard jegyzetel.

Ha szabad kérdeznem, mit jegyzett fel?

Csak egy felvillanó ötlet...

Mégis...

Még ki kell dolgoznom... csak felvillant... nem az a probléma, hogy vannak-e őrzők, hanem az, hogy lehet-e kiutat találni ott, ahol nincs út...

Gondolja, hogy nincs...?

Az a legkevésbé fontos, hogy én mit gondolok... Ha megtenné, hogy elmondja nekem, milyen volt Richelieu ágya...

Jegyzetel.

Közelről látható, hogy a napozó lányon nem melltartó van, hanem fürdőruha fehér felsőrésze. Billeg a feneké, ahogy elhalad előttük.

Mit gondol, Georg, az ifjú hölgy szajha?

Nem hiszem... csinos lány... csak napozott.

Ha megengedi, én fizetek.

Névjegyet váltottak.

Visszament a betontömb-labirintusba. Úgy érezte, az imént valamit elmulasztott. Talán ha újra eljut addig a kereszteződésig, ahonnan már nem vezet mélyebbre járat, ha újra felpillant és nem látja az eget, ha újra arra gondol, hogy Goebbels egykori bunkere felett áll, ha elképzeli, hogy felemeli a revolverét, kit lőhetett előbb agyon, a gyerekeit vagy a feleségét, mielőtt magával végzett, talán nem revolver, hanem méreg, hány évesek voltak a gyerekek, parancsra vették-e be a mérget vagy elszántan, mit érezhet egy apa, ha meggyilkolja a fiát? és a hatmillió zsidó meggyilkolásánál a gyilkosok? Percekig állt a mélyben. Jótékonyan árnyékos volt a hely. A tömbök védték, senki nem járt arra. Forrók voltak a betontömbök. Kissé távolabb felröppent egy madár. Az eget ugyan nem látta, de a búcsúzó nap fénysávjai hasították a légeret. A madár csapkodó szárnyaival mintha vízsodrásból próbált volna menekülni, zuhant, menekült a fényből, megállapodott az egyik közeleli tömbön. Karnyújtással is elérhette volna. Nem galamb volt, nem varjú. A galambnál nagyobb, a varjúnál kisebb. Értelmes a szeme, gondolta, meghökkent a gondolatán, mi az, hogy értelmes egy madár tekintete. Méregették egymást. Nem mozdult, hogy el ne riassza a madarat, az kitartóan várakozott, mint aki a tömbön otthonra talált. Olyan sokáig szegezte tekintetét a madárra, hogy már az egy helyén kettőt látott. Arra gondolt, hogy változott a látása. Hallott róla, hogy bizonyos időre, bizonyos körülmények hatására beállhat a kettős látás. Amikor visszatért a labirintusba, úgy érezte, korábban elszalasztott valamit, ha nem megy vissza, soha többé nem találja meg, a madár felröppent, a Balaton felett a sirályok köröznek így, mielőtt lecsapnak egy halacskára, kitartóan körözött a madár, mi állhatott itt az emlékmű előtt, lakóházak, park, üzletsor talán, ugyan ki gondolt volna rá hatvan éve, hogy emlékmű állhat itt egyszer, gondolnak-e rá hatvan év múlva, hogy minek az emléke a sok tömb, Zsóka tekintete legutóbb tompa, egészen közömbös volt, egyszer csak fényleni kezdett, mi juthatott az eszébe?

Visszament a szállodába.

Inget váltott.

Nyakkendőt kötött.

Marianne a központ különtermének bejáratánál várta.

Az ICC-kitűzős hölgyek az asztalukhoz vezették őket.

Damaszt abroszok, ezüst evőkészletek, kristálypoharak, virágcsokrok, kárókockás fekete-fehér márványpadozat. A dobogón már játszott a kvartett, zongora, dob, gitár, szaxofon. Öt személyes kerek asztal. Az Elnök, a felesége, Richard és kettőjük névtáblájával. Aperitifek. Borok. Tolóasztalokon hideg és meleg előételeket szolgáltak fel a feketébe öltözött pincérek.

Halálfáradt vagyok, súgta Marianne, mosolyt erőltetve válaszolt az Elnök feleségének kérdéseire.

Mondana még valamit Richelieu ágyáról? – kérte Richard.

Jegyzetelt.

Hallott róla, hogy azt ajánlotta a végrendeletében XIV. Lajosnak, ne hagyja csökkenteni a tekintélyét, éreztesse a minisztereivel, az udvartartásával az erejét, azt, hogy csakis az ő parancsát kell követniük, ha meg akarják őrizni a karosszékeiket, mindig jelentsse ki, hogy amit az ellenfelei mondanak, az hazugság.

Olvastam erről, mondta Kellermann Gyuri.

Az Elnök felesége megkérdezte Marianne-t, hogy valóban olyan jó állapotban vannak-e a ravensbrücki barakkok, valóban, bólintott Marianne, és a krematórium is?

Meghívásunk van Hamburgba, mondta az Elnök. Meg fogjuk ismételni a két díjnyertes előadást. Szerencsésen alakul a projekt, újabb pénztámogatásokra pályázhatunk.

Táncra kérte Marianne-t. A felesége Kellermann Gyurit vezette a parkettra. Richard egymagában jegyzetelt az asztalnál. Amikor visszaültek, újabb kérdéseket tett fel, Kellermann Gyuri válaszolt, a zene felerősödött, elnyomta a szavakat, Richard bólogatott, Kellermann Gyurihoz csak szófoszlányok jutottak el, az időn kívüli létezés... apám jegyzetei... a törvények keresésének veszélye... persze az a fejezet a regényben álom, vízió... a már nem található Törvényről...

Kellermann Gyuri bólintott, nem volt biztos benne, hogy mire bólint, de az udvariasság megkívánja a helyeslést. Marianne a dobogóra vezette. Gyere, mondta tánc közben, meneküljünk, elegendem van. Homlokon csókolta Richardot, Richard megértően bólintott, jó utat kedveseim, megyek tuszolni, mondta Marianne a szálodában, jössz velem tuszolni?

Dörgöld jól le a hátam a törülközővel is. A mellemet... azt ne olyan erősen... Lent is...

Nevetett.

Ügyesen csinálod... Jó veled tuszolni...

A forró-hideg, hideg-forró zuhany kimosta belőlük a nap eseményeit.

Együtt... így... gyere... vágjunk bele...

Nem vagy már halálfáradt?

Próbáld ki... még... még... most aludjunk egy kicsit... Ébren vagy?

Kérdezhetlek a férjedről?

Persze... más a ritmusunk...

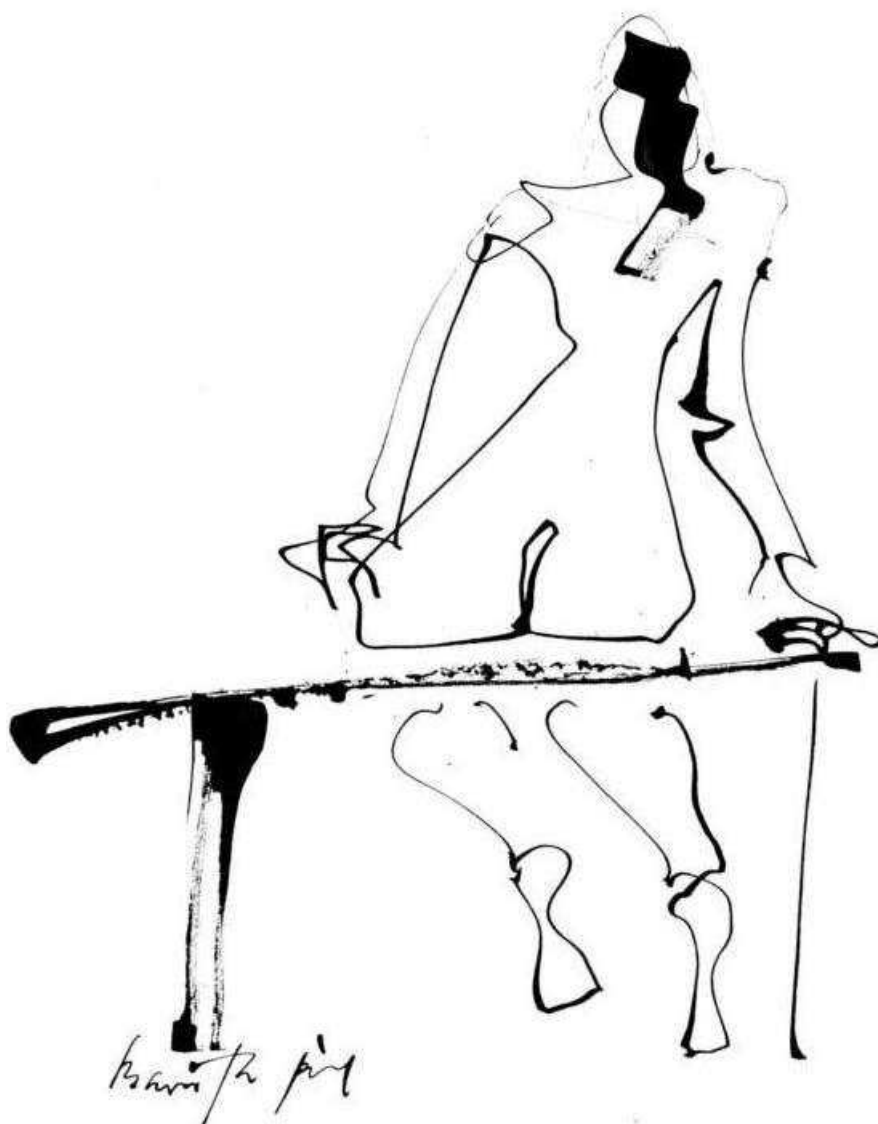
Az ágyban?

Ott is... de nem ez a lényeg... nem bírja az élettempómat... az állandó úton léteimet...

Fogták egymás kezét.

Együtt ébredtek.

Vannak Budapesten barátnőid?
Most éppen nincsenek...
Jössz velem Hamburgba?
Jó volna, de lejárt a szabadságom... kezdődik a tanítás...
Azért jó volna...
Jó volna... Látjuk még egymást?
Szeretném... de te is tudod, hogy nem valószínű.

GÖMÖRI GYÖRGY

A költő meghatározása

*a költő az álmok médiuma
a jövő antennája a hibetetlen
dolgok hívő várományosa
aki hajnalban arra ébred:
elzsibbadt a karja
de a fejében szavak álltak össze
felragyog egy sor jelzők villódnak
az ige testet ölt
s ha a költő fél hogy elfelejti versét
felkelti alvó komputerét
és a felhőkbe írja fel vele
illékony álmait*

A mélymagyar

*A mélymagyar felébred. Szíve fáj:
fáj neki Koppány, Zách Felicián,
de legfőképp a kalapos király.
Ragaszkodik az ősi jussához – ehhez
olábnak, tótnak, zsidónak nincs köze:
nem az övék a haza köldöke.
„Ott ahol zúg az a négy...”, de hát
abból kettő már másoknak folyik.
A mélymagyar ébren is álmodik:
hol Turullal, hol Árpádsávosan.
Jövője nincs, csak múltajágása van.*

KIRÁLY LEVENTE

Ahol vége

*Kimegy, bemegy, ámuldozik, ásít,
folyton ezt csinálja. Napra nap,
mint a metronóm, de aztán eltűnik,
hípp-hopp, mintha ott se lett volna,
tátja a száját mind, ki valaha látta.
Pedig egykor nagyobb trükköket
tudott, feljutok a hatodik mennyig,
mevlásd, ezt suttofta a szutykos*

gyerekek fülébe. Kezükben meg-
dermedt a kő, a paradicsomból
csorgott le a lé, s mielőtt porba hullt,
vénákat rajzolt tenyértől könyékig.
Aztán csak nézték egymást, és a
távolodó hátat, ahogy imbolyogva
halad a sorompó felé. Én, akkor,
azt hittem, átmegy a síneken,
át a csattogó vonatokon sértetlenül,
s messze, ahol vége a világnak,
nevetve felrepül. Én, akkor, ezt
láttam, de nem mondtam el senkinek,
mert igazából csukva volt a szemem.

Magáról nem

Egyik álmom, mint a másik,
a rétegek lehámlanak.
A lélek bolyong, vezekel,
mi történik, nem érti.
Idejét kitölti,
magáról nem tud,
és mégis, mégis az lesz,
amit igazán akar,
de valaki más.
Nem ő,
nem én.

Miféle nyelv

Feszítjük a kötelet, a sátor áll, úgy ahogy.
Hazánkat megleltük, bár miféle nyelv ez itt?
Egy szót sem ismerünk, de mégis, az egészet
mintha értenénk. Nem szeretnek minket, ez
nyilvánvaló, de azért vigyorgunk, integetünk,
pár kunsztot is csinálunk. A gyerekek már
nevetnek, gyorsan nyerünk csatát. Háborút soha,
harmadnapra kotródni kell. Ennyi idő, s össze-
törnek az álmok, bőrről lefeszlik a máz, és a kutyák
őrjöngve tépik láncukat, mert ott motoszkál
mindenütt tigrisünk szaga. Vedd el, és menj, csak

*menj, de messze, sirták szüzek, sóhajtották asszonyok,
sziszegték úrfiak, ordították elhízott családapák.
Ezt egyszer mind hiánytalanul elfelejtik, mégis,
az utolsó órán nem tagadhatják tovább – hiszen
emiatt volt minden! –, hogy menni akartak, el innen,
messze, el velünk, s rá nem sokára előkészítik
az óvatos büszkeség is: erősek voltak maradni.
Ezzel takaróztak végig, mert gyávák voltak élni.*

Perspektíva a kezdetekhez

*Az ég madarai nem látszanak,
hátrazuhannak a dombok, a völgyek,
föl ne kelj.*

*Számold meg a világokat,
számolj hetet, akkor élsz tovább.
Táguló körök, csigavonalak
a végtelen felé.*

*Az esthajnal újra itt,
ahogy szokta, évezredek óta,
mégis olyan hibetetlen,
kékes fénnel ég.*

*El nem mondható –
táblák leszűrva a sárba.
Elmondhatatlan –
ezt már másik nyelven írták.*

*Aztán már csak rajzok következnek.
Előbb színes, harsány ábrák,
majd pasztell foltok,
végül szikár vonalak feketével,
s ahol már száraz a föld,
egészen le kell hajolni,
nézni, hogy a hangyák menetelnek,
a betűk homokszemek,
de onnan fentről a bucka,
a dülő, a morotva
csak egy végtelen sor
apró kezdetei.*

Batyu

1. Hóka már nem volt biztos afelől, hogy valóban immunis-e Etire. Egyre csak várta, hogy halványuljanak a vele kapcsolatos képek, melyek időről időre felvillantak emlékezetében, de ez nemigen akart bekövetkezni, pedig a fakulásnak már attól végbe kellett volna mennie, hogy elmaradt Granicsáriéktól. Már korábban is járt úgy, hogy azt képzelte, bátran beállíthat hozzájuk, s amikor aztán ott volt, ugyanaz a türelmetlen és mohó vágy lobbant fel az érzékeiben, mint a kihagyott idő előtt. Hogy a távollét ideje ezúttal elégnek bizonyul-e, csak az ellenpróba igazolhatta volna, de épp ennek az eredményétől félt, nem árt résen lennem, gondolta, gyanús vagyok magamnak. És amikor úgy érezte, mégsem húzhatja tovább a jelentkezést, ravaszkodni próbált, azt ötle ki, hogy jobb lesz telefonon beszámolnia róla, mire jutott Gézával. A kísértés ellen azzal akarta bebiztosítani magát, hogy egy keddi napon, az intézetben hívta fel Etit. Arra készült rá, hogy a vonal túlsó végéről megint az *eltűntél, mint szürke csacsi a ködben* című, kedves szemrehányást fogja hallani, és a *te már egészen megféledeztél rólunk* lesz a kóda, amit az ő számára érzékeny rekedtesnek tűnő hang csalogató évődéssé fest át, azt se mondtad még el, mit végeztél Gézával, és ebből a *se* lesz a fontos, mert úgy kell érteni, hogy másért is hiányzik Etinek, nemcsak emiatt. Válaszul majd azzal kér elnézést, hogy a szakdolgozata miatt mostanában semmire sincs ideje, és szűkszavúan közli a lényegét: *lesz új regény, megnyugodhatsz*. Ezzel teljesítette, amit vállalt, eltűnhet Eti büvköréből, nem tartozik neki többé semmivel. Szemtől szemben viszont ugyanezt képtelen volna ilyen hűvös távolságtartással elintézni.

2. A terv mégsem vált be, mert Eti rögtön azt suttogetta a kagylóba, éppen értekezletünk van, most nem tudok beszélni, de ha holnap feljössz, mindent elmesélhetnél, Géza nem lesz otthon, ja, te még nem is tudod a nagy újságot, bedugták tanácsadónak a Mozgalomtörténeti Múzeumba, szerdán és pénteken egész nap ott dekkol, ez a kárpótlás a díj körüli mizériákért. Hóka némán átkozódott magában, amiért akkor akarna valóra válni ez a sokszor elképzelt helyzet, amikor már annak az elképzelését is megtiltotta magának. Kettesben, az üres lakásban – Etinek tudnia kell, hogy ez minek hangzik, és visszaél vele, hogy ameddig a dolog veleje nyíltan kimondva nincs, megérteni sem kötelező. Az is lehetséges persze, hogy nem kísértésről, hanem burkolt lekezelésről van szó, engem bátran odahívhat, de azért, mert rólam fel sem tételezi, hogy kihasználnék egy helyzetet, amivel minden más férfi habozás nélkül visszaélné, hiszen szerinte csak egy gyerek vagyok. Van egy harmadik változat is: ezzel akarja kiprovokálni, hogy mutassam meg, nemcsak a szájam jár, cselekedni is merek, ha kell. Akármelyik érvényes, számomra mind egyformán csapda, döntötte el magában, és a válasza, ha elmondhatja, így hang-

zott volna, inkább máskor jönnék, csakhogy Eti rövidre zárta a beszélgetést, itt már püsszegnek, hogy tegyem le, szóval ahogy megbeszéltük, holnap várlak.

3. Délután beült a tanszéki könyvtárba, s mielőtt kikérte volna a dolgozatához szükséges köteteket, a folyóiratok tárlójában hosszú ideje porosodó lapok között észrevett egyet, amit nemrég tehettek ki, mert szürkés-kék alapszíne még nem fakult meg, ezzel messziről is észre vettette magát. Hóka előbb a távolból, hunyorogva silabizálta ki, hogy a *Filozófiai Értesítő* új száma az, aztán sietett közlőre is meggyőződni róla, de azt látta, hogy az új szám is meglehetősen régi, mert az 1961/4-es jelent meg most, 1963-ban. Olyan izgalommal böngészte az *Értesítő*t, mintha legalább is a *Gayda* nevű párizsi szexmagazint tették volna ki, aminek egy példányát annak idején a bécsi Világifjúsági Találkozón járt delegáció fiútagja csempészte oda – mint utóbb, amikor lebukott, közölte, azért, hogy *saját szemekkel győződjetek meg róla, milyen is az erkölcsi fertő nyugaton*. Még jó, hogy éppen egyik évfolyamtársam sincs itt, gondolta Hóka, mert azt kérdezné, téged meg mióta izgat a filozófia, s ő nem mondhatná erre, hogy amióta ismerek egy filozófust. Az izgalom elég pontosan fedte azt a lelkiállapotot, ami úrrá lett rajta, s ez az izgalom még csak nem is szellemi természetű volt. Már a folyóirat pusztá címe olyan felajzónan hatott rá, mintha maga Eti vonult volna át a termen. Ezt már csak fokozta, amikor kiderült, hogy épp ebben a számban, vezetőanyagként jelent meg Földes Etelka (furcsa volt nevének nem a becézett változatával találkozni) egyik tanulmánya is.

4. *Moralizáló revizionizmus és amorális elméleti renegátság* – ez a cím állt a tartalomjegyzékben. Az első oldal alján pedig csillag alatt tudatta (*a szerk.*), hogy a tanulmány második részét terjedelmi okokból majd a *Filozófiai Értesítő* következő számában közlik. Eti publikációja a másnapi látogatástól pánikba esett Hókát váratlanul mentőtlettel ajándékozta meg. Ha fene fenét eszik is, átrágja magát a szövegben, és keres benne valami olyasmit, amiről sokat és lendületesen beszélhet, és ezzel hihetővé teszi, hogy Eti izgalmas gondolatai kiszorították az agyából azt a kihívást, amit az üres lakás jelent. Kapóra jött ez a tanulmány, mert nélküle nem maradna számára más egerút, mint adni a gyámoltalan, bamba, nyámnyila fickót, akinek nem hatol el a tudatáig, hogy mi a teendő, ha egy nővel kettesben marad. Ebben még csak nem is az lenne a kínos, ha Eti ezt a féltékenységével magyarázná, de Hóka tudta (mert önmagát nem csaphatta be), hogy a viselkedése alapján Eti bátran minősíthetné farizeusnak is, aki bezzeg mereszti rá a szemét, mikor úgysem történhet semmi, de ha csak a kezét kéne kinyújtania, álszent módon adja az értelmet. Úgy érezte, egy idegen szemével nézve a helyzet még lesújtóbb, mert ha nem ugrik neki rögtön Etinek, az is megkérdőjelezhető, kívánja-e őt egyáltalán, vagy csak szeneleg? A kettesben levés volna a *hic Rhodus*, s ha nem érti a *hic salta* parancsát, akkor a vágyakozása is komolyan vehetetlen. Azt pedig, ami az igazság, tudniillik hogy a barátja feleségéről lévén szó, erkölcsi skrupulusok bénítják meg, senki emberfia nem hinné el. Eti tanulmánya az *Értesítő*ben mindezt úgy oldhatja meg, hogy a kettejük kapcsolatát átemeli egy másik dimenzióba, hiszen olyasmiről fognak szenvedélyesen beszélni, valószínűleg vitatkozni is, ami Etit *szakmailag*

érdeklő. És ha ilyen a téma, akkor nem kényszeredett társalgást folytatnak azon az alapon, hogy a férjem barátja bizonyos fokig az én barátom is. Ha így lesz, ő, Hóka, nem válhat holnap nevetségessé, és nem tűnhet gyávának, mert Eti testének becserkészése helyett a munkájához fog (véltetően szenvedélyes) megjegyzéseket fűzni, kimondatlanul is azt bizonyítva ezzel, hogy neki Földes Eta legalább annyira a barátja, mint Granicsári Géza.

5. Még élesen élt emlékezetében az az eset, amikor néhányadmagával beállított Granicsáriékhoz, és meglepetésükre Eti nyitott ajtót, aki amint meglátta őket, már támadt is, Géza még nem ért haza, közölte nem titkolt ellenséges élel a hangjában, és rögtön hozzátette, választhattok, hogy azonnal elmenekültök-e, vagy egy ideig kibírjátok a társaságomban, de beülhettek az ő szobájába is, nem kell megjatszanotok, hogy bármelyikőtöknek is volna értelmes megbeszélője. Milassin dachból, négyük nevében rávágta, hogy inkább beülnének Gézához, Eti pedig kijelentette, hogy örül ennek, mert volna jobb dolga is, mint velük kínlódni, s azzal faképnél hagyta őket. A sértődött luvnyája, hördült fel Vukovics, ő, Hóka pedig önmagára haragudott, hogy nem volt mersze azt mondani, ti csak menjetek, én igenis szeretek beszélgetni ezzel a nővel, mert sok olyasmit tud, amiről gőzünk sincs. Na persze, mondta volna erre Vukovics, filosz a filoszhoz nem vájja ki... Holnap legfőbb cél Etivel elhitetni, a tanulmánya túl izgalmas, semhogy mással is tudna foglalkozni az ember, amíg azt meg nem vitatták, ezért kivételesen nem mint nő, inkább mint filozófus iránt érdeklődik iránta.

6. Miért nem mondtad, hogy ez már megjelent, miért véletlenül kell megtudnom? Amint Eti ajtót nyitott, Hóka meglengette előtte a táskájából előhúzott *Filozófiai Értesítőt*, s közben megállíthatatlanul hadart, csoda, hogy a tanszéki könyvtárban észrevettem, aztán bejárhattam a fél várost, hogy szerezzek egy példányt. Te bolond, nevetgélte Eti, eszembe se jutott, hogy érdekelhet! Miért költesz ilyen vacakságra? Éppen hogy nem vacakság, vágta rá Hóka, annyira nem, hogy tegnap a könyvtárban, pedig épp csak bele akartam kukkantani, most már megmondhatom, merő udvariasságból (hogy mégis, ha idejövök, tudjak legalább valami közhelyeset mondani). Aztán jól ott ragadtam, mert muszáj volt egy ültő helyemben végigolvasnom. Megvenni meg azért voltam kénytelen, mert itt-ott, ezt-azt alá akartam huzigálni, amit a könyvtári példánnyal nem tehetek. Komolyan mondd, hogy érdekelt, csapta össze a kezét Eti, régóta sejtem, hogy bolond vagy, de hogy ennyire? Az Eötvös-regényekből kellett volna felkészülnöm, de miattad, vagyis a tanulmányod miatt el, na, hogy is mondjam finoman, el... Elbasztad az időt, segítette ki Eti, mintegy jelezve, hogy immár felnőttnek tekint, nahát, erre tőled egyáltalán nem számítottam! Hóka arca lángvörösre gyúlt, olyan szó korbácsolta fel az érzékeit, amelyet ezerszer is hallott naponta, de attól hogy Eti szájából röppent ki, vérforraló lett, s elfeledtette vele, hogy milyen eltökéltséggel jött ide, ha kísértések érik, tudomást se vesz róluk, ha kénytelen tudomást venni, ellenáll nekik minden erejével, ehhez képest ez a szó most úgy hatott rá, mintha felszólítás volna igei alakjának gyakorlására. Eti nem látszott észrevenni ezt, és továbbra is kitartóan hűledezett, ha ezt nekem más meséli el, nem hiszek neki, egy opusz, ami a *szándék-*

etika meg a *következményetika* dialektikájáról szól, amit azok se mind olvastak, akiknek hivatalból érdekelődniük kellene, téged, egy alanyi költőt, arra is rávett, hogy elolvasd...! Tényleg elolvastad? Hóka úgy érezte, most végre abban a mederben folyik a beszélgetés, amelyikbe ő akarta terelni, naná, hogy érdekelt, vágta rá, nem kéne előítéletesen gondolkodnod, nem minden költő hülye, egyébként már csak azért is elolvastam, hogy próbára tegyem magamat, mennyit értek meg belőle. Etinek ettől még jobban felragyogott a szeme, na, és kiderült, mennyit értettél? Mindent, vágta rá Hóka önérzetesen, első szótól az utolsóig. Eti a fejét rázta, majd úgy érezte, ekkora álmélkodást meg kell magyaráznia, tudod, ha ti költők írtok valamit, annak mindjárt van visszhangja, de nekem az, hogy beszélünk róla, nagy szó, mert filozófusok közt fehér holló az ilyesmi, egy év is beletelik, mire valahol valaki írásban reagál, és újabb egy év, mire én válaszolhatok. S akkor te idejössz azzal, hogy elolvastad... Nem térek magamhoz! Bepárasodott tekintete szinte simogatta Hókát, aki igyekezett ezt úgy érteni, hogy csak az olvasónak szól. Közben azonban nem tudta nem észrevenni, hogy a fotelbe kuporodott Etinek ebben a helyzetében ingerlő élességgel rajzolódik ki, milyenek a combjai. Tényleg mindent értettél, folytatta Eti a faggatózást, a tudományos zsargon se zavart? Azért kérдем, mert Edmondó szerint olyan nehézkesen írok, hogy még ő is alig bírja megfėjteni, s akkor te egy szuszra végigolvastad? Hosszan, gyöngéd pillantásokkal járatta a szemét Hókán, majd hirtelen, egy gondolati szöcskeugrással olyan tartományba lendült át, ahová Hóka éppen a legkevésbé akarta követni, gyanús vagy nekem, mondta, és különös mosoly játszadozott a szája körül, nem lehet, hogy ezzel az egészszel csak hízelepsz, mert valamit el akarsz éni nálam?

7. Püff neki, gondolta Hóka, ő még *von achremből* is képes beletrafálni, de nem köthetem az orrára, hogy részemről ez éppenséggel elterelő hadművelet, és bár a valóság épp ellenkezője annak, amit feltételez, a lényeg tényleg az, hogy akarom tőle azt a valamit, s azért csinállok ilyen manővereket, mert a moráлом nem engedi akarnom. Ezért kell ez a virbli, ezért kell bizonyítanom, hogy a szellemi izgalom számomra is tud fontosabb lenni a testinél, vagyis épp az ő tanulmánya, mint friss élmény, tehet róla, hogy ma nem akarok semmi mást, csak erről beszélgetni. Hóka azzal is tisztában volt, hogy a hízelgés vádját is vissza kell vernie valamivel, még hozzá hitelesen, ezért a hangjába engedte beszűrődni a méltatlankodás árnyalatát, majd mindjárt nem gyanúsítasz hízelgéssel, kiáltott fel, ha meghallod a véleményemet, szerintem ugyanis azt, amihez neked nyolcvan oldal kell, kétszer nyolcvan, szúrta közbe Eti, akkor pláne, szóval ezt az egészet a közmondás elintézte egyetlen mondattal. És melyik lenne az, felhősödött el Eti homloka. *A pokolba vezető út is jószándékkal van kikövezve*, vágta ki Hóka. Sajnálom, én nem ismerem, közölte Eti, és szemlátomást azt latolgatta, kell-e megsértődnie? Úgy döntött, egyelőre nem, végül is amit Hóka mond, az éretlenségéből fakad, az ő huszonhárom éves szemhatára csak addig terjed, hogy populáris marhaságokkal képes azonos szintre állítani egy filozófiai munkát. Gondot jelenthet számára, hogy elhencegett a moralizáló revizionizmus olvasásával, de most már valamit mondania is kell róla, és ennyi telik tőle. Azért ennél kicsit bonyolultabb a helyzet, pendítette meg a felhozható ellenvetések legtapintatosabbikát, de semmi baj, Gyuri, tőled nem várha-

tó el, hogy észrevedd, ami a probléma korábbi megközelítéseihez képest nálam újdonság. Márpedig észrevettem, vágta rá Hóka, az elvont, örökérvényű kérdéseket te átfordítod napi politikába. Át-for-dí-tom? Hogyhogy átfordítom? Eti hangja most már közel állt a felfortyanáshoz, mindent talán mégsem köteles szó nélkül eltűnni, honnét veszed ezt, kiabálta, éppen hogy örök dolgokról beszélek, hiszen az a legfőbb tétel, hogy a morális szempont soha, semmilyen körülmények közt nem kerekedhet a társadalmiak fölé, ez pedig minden, csak nem politika! Ezt nem lehetett nem kimondanom, mivel egyesek, a közelmúltban is, fel voltak háborodva, hogy az általuk előidézett *következmények* alapján ítélik meg őket, várjunk csak, kérdezte Hóka, *meg*, vagy *el*? Hha-hha, szellemes, rázta le a közbevetést Eti, az most mellékes, a lényeg az, hogy a nagyszerű *szándékaikkal* takaróznak! Hókának úgy rémlett, hogy olvasás közben jutott eszébe az átfordítás, és lám, a gondolatai gomolygó ködéből egyszer csak megint előcsillant a magyarázat, tudom már, mi zavart nálad, mondta, a tudatos ártani akarást néha összemosod a jóhiszemű tévedéssel. Hha-hha, hallatta újra már ismerős művi kacaját Eti, *gönnomlom neked* az ilyen jóhiszemű tévedést, de felvilágosítalak, a revizionisták kérnek maguknak menlevelet, s épp erre hivatkoznak! Helyben vagyunk, vágta rá Hóka, az ilyen címkézés szerintem nem a filozófia dolga, a revizionisták emlegetése nem más, mint színtiszta napi politika. Eti szomorkás fölénnyel nézett rá, mintha volnának megsemmisítő ellenérvei, de azokat nehezebb fajsúlyú bírálóknak tartogatná, a kis tudatlan Hóka csak tapintatot és elnézést érdemel. no meg azt, hogy önértetének csorbulása nélkül vezessék ki a zsákutcából, amelyikbe beleharcolta magát. Nézd Gyuri, politika és ideológia közt nagyon szűk a mezsgye, a revizionizmus pedig ideológiai elhajlás, no és amit te nem tudhatsz: az ideológiára már filozófiai státútum vonatkozik. Ezen már sokan vitatkoztak előtted is, és tőled végképp nem várható el, hogy tisztában legyél annak az előzményeivel, amibe – mondhatni véletlenül – beletenyereztél. Hóka elkezdte furán érezni magát, nem sok hiányzik, hogy ne csak a mára kitűzött célt érje el, hanem túl is fusson rajta és ellenségessé tegye Etit, itt a pillanat a visszakozásra, pardon, mondta, nyilván sok butaságot összehordtam, de én tényleg nem vagyok filozófus. Nem, te csak egy angyal vagy, kiáltotta Eti, s a szemébe visszatért a simogató mosoly, *nekem* nem kellett volna belemennem egy teoretikai disputába, veled meg pláne nem, aki bearanyoztad a napomat, és már tegnap is az én unalmas szövegemre pazaroltad az időt... Merőn nézte a szobában izgatottan fel-alá járkáló Hókát, és váratlanul témát váltott, mondd, ez a nadrág, ami ma rajtad van, ugye új? Én legalább is még sose láttam. Nem kell zavarba jönnöd, nagyon jól áll, sokkal jobban, mint az eddigiek, ebben gusztusos kis fokhagymagerezd feneked van, miközben a legtöbb férfi zsíros és lapos, vagyis igazából már *ülep*. Ha a lányok még nem mondták, tudd meg tőlem, hogy egy ilyen feneket minden valamirevaló nő megbecsül! Hóka elvörösödött, s amikor éppen háttal volt Etinek, kiszaladt a száján egy megjegyzés, ami nem illett a terveikhez, nincsenek semmiféle lányok, és ezt jobb is, ha nem feszegetjük! De miért, csodálkozott Eti, csak nem azt akarod elhíttetni velem, hogy olyan jóképű fiúnak, mint te, gondjai lehetnek a lányokkal? Hóka ingerülten felelt, nem, nem a lányokkal, a nőekkel. Most kéne befognom a pofámat, gondolta, most még lehet, de képtelen volt elhallgatni, a dolog úgy áll, elmondom, ha ez téged érdekel, bár

meglepne, hogy a világ elvárja az embertől, keressen magának egy korban hozzá illő libát, akkor is, ha csak olyan van, akivel két szót nem tud beszélni, akit meg az nem érdekel, ami engem foglalkoztat, aki világraszóló szívességet tesz, ha ágyba bújjik velem, miközben én azt gondolom, hogy valakivel lefeküdni vidám és kedves dolog, és a gyöngédség a lényege, örömeinkben csináljuk, nem azért, hogy azután legyen kít zsarolni. Ebből kifolyólag nekem jobban tetszenek az érett nők, nem az öregek, az érettek, az olyanok, akik már megélték egyet-mást, és van ami nekik épp olyan fontos, mint nekem az írás. De nálunk partnert csak az előbbi szabványhoz lehet találni. Vagy van még egy útja annak, hogy az ember ne legyen magányos: legyen mindegy, hogy kivel vagy együtt, csak luk legyen az illető lába közt, bocsnat a durva kifejezésért, nekem azonban se ahhoz, se ehhez nem fűlik a fogam. Az érett nők már mind foglaltak, de különben is, ők az olyanok, mint én, maximum csak szánakoznak vagy kinevetik, mint egy csodabogarat, esetleg felméri, hogy nincs önálló egzisztenciám, *tehát* kapcsolatként szóba se jöhetnek, no és vannak még az érzőbb szívűek, akik – idézőjelben – biztosítanak a *megértésük-ről*, amivel aztán jól kint vagyok a vízből.

8. Tirádája vége felé Hóka már szinte kiabált, és hiába tudta, hogy minden szavával a taktikája ellen vét, mégsem volt képes abbahagyni, pedig érezte, hogy olyan szakadék szélére sodorja magát, ahonnan nehéz lesz visszatérnie. Alig akarta elhinni, hogy miután elhallgatott, Eti nem kezd fölényes kioktatásba, azt se mondja, hogy eltúlozza a dolgokat, nem áll elő azzal, hogy most így beszélsz, mert el vagy keseredve, de majd találsz magadnak egy rendes lányt. Álságos közhelyekre lett volna kész válasza, de azt, hogy Eti csak nézett, hosszan, és sugárzó pillantással, nem mertte megérteni, mert mintha szavak nélkül is azt üzenté volna, itt vagyok, én vagyok az az érett nő, aki nem kér számon rajtad egzisztenciát, nem néz le, nem nevet ki, nem traktál a *megértésével*, csak vedd már észre, hogy én vagyok. Hóka idegeire csomót kötött a tudat, hogy talán minden ebben a pillanatban dől el, agyában a töprengéstől pattanásig feszültek az erek, vajon nem kellene-e füttyülnie minden etikai megfontolásra, meg a saját skrupulusaira, és engedni a vágyának, hogy megérintse Eti, ha pedig téved, az abból derüljön ki, hogy a nő előlki, az elutasítás ne saját képzeletének a szüleménye legyen. Úgy érezte, meg kell hosszabbítania a döntés előtti pillanatot, hogy nagyobb bizonyosságot szerezzen, jól értette-e Eti viselkedését? Abba a mondatába kapaszkodott, ami az imént felajzotta, és például te a *valamirevaló* nők közé tartozol? Bátorinak hitte a kérdést, de Eti talán nem kérdést várt, ám attól, hogy Hóka még mindig csak beszél, hirtelen lefoszlott róla a varázslat, szeméből is eltűnt a csillogás, és egy sóhajjal visszatért az elmélkedések terepére, az a baj veletek, férfiakkal, mondta, hogy gyönyörűséges elméletekkel tudtok előállni, és amíg szónokoltok, hiszitek is, amit mondtok, de ha látótávolságon belülre kerül, amire vágytok, úgy megijedtek, hogy zabszem sem fér a feneketekbe. Hóka kapott rajta, hogy Eti ezzel vitát nyitott, s a mindent eldöntő mozdulat elodázhatóvá lett, beszédfordulatoknak pedig sosem volt szükségben, nem igazán értem, mondta sértődötten, hogy ezt honnét veszed! Onnan, felelte Eti gunyoros mosollyal, hogy nekem például – persze, most szigorúan csak elviokról beszélek – kifejezetten kedvemre való lenne egy olyan kapcsolat, mint

amilyet meglebegtettél. Hóka ebből biztatást hallott ki és közelebb lépett, de Eti feltartott tenyere megállította, ne, én ezt csak hipotetikusán értettem. Más kérdés, hogyha történetesen nem úgy érteném, ha megfelelőnek találnám a pillanatot egy ilyen lépésre, a reakciódat látva akkor is tudnám, hogy mi a következő etap: pánikszerűen menekülsz a közelemből, és az életben többé nem hallanék rólad. Ennyit a hős, nagyralátó, meg nem értett férfiakról. Hóka, mivel az önérzete sem engedte, hogy tovább adja az értetlent, elszánta magát egy újabb közelítő lépésre, két karját is nyújtotta Eti felé, mintha meg akarná ragadni a derekánál, és azt mormogta, ugye tudod, hogy minden hipotézis annyit ér, amennyi megvalósul belőle, te se ítéld rólam, amíg próbára nem tétél. Pardon, rázta meg a fejét Eti, félreértésben vagy a szerepek felől. *Én* nem teszek próbát, mert én nő vagyok. A jelet megadni mindig a férfi dolga.

9. Az előszoba felől ebben a pillanatban vakkantás hallatszott, és Hóka homlokát ettől kiverte a verejték. Az izmaiban már szinte ott élt a szándékolt, de végre nem hajtott mozdulat, ahogy Etihez lép, és derekának odaadó légyságából vagy tiltakozó megfeszüléséből tudná, meddig mehet el, de ruhán keresztül is elég volna éreznie a testét, hogy azután már le se tudja állítani magát. Milyen szerencse, hogy Géza kutyája, akit (úgy látszik) a Mozgalomtörténeti Múzeumba is magával visz, jelezte a hazatértüket, ennek köszönhetően tudják most időben letörölni vonásaikról az elmúlt percek árulkodó izgalmát. Ha nincs Batyu, a következő pillanatban látványos megszegyenülés vár rájuk. Fellélegzés helyett mégis inkább megalázónak érezte, hogy nem önmagának, hanem a véletlennek köszönheti, ha ép bőrrel ússza meg a helyzetet, de bármit inkább elviselne, mint azt, hogy még egyszer ilyesmi forduljon elő. Mivel az eddigi fogadkozásai, úgy tűnik, semmit sem érnek, azt is megint át kell gondolnia, amit átgondoltnak hitt. Tarthatatlan állapot, hogy Etitől egy csapásra elveszítse a fejét és elfelejtse, amit keményen megfogadott. A mai baklövésre sor sem kerülhetett volna, ha nem hagy magának kibúvókat, ha betartja, amit eltökélt. Ennek egyszer s mindenkorra véget kell vetni, hogy olyan ürüggyel többé ne állhasson elő az élet, aminek kedvéért engedne az elhatározásból, hogy kerüli Granicsáriékat. De ha *kizárólag Etitől* elszakadni nem lehet, márpedig nem lehet, akkor inkább Gézától is távol tartja magát. Észhez kell térni, gondolta, mert ma egyetlen pillanat választotta el olyasmi elkövetésétől, amiért másokat mélységesen meg szokott vetni.

10. Megjöttem a mozgalmi elfekvőből, kiáltotta Granicsári még az előszobából, s amikor feltépte az ajtót, zaklatott berobbanása úgy hatott a bent lévőkre, mintha flaszterkövet dobott volna közéjük. Hóka dermedten, a rettegéstől lebénulva állt, mert bár Géza nem tudhatta, hogy a jövetele előtt mi történt *majdnem*, a feldúlt viselkedése legalább is gyanakvást érzékeltetett, gyanakvásra pedig mi egyéb oka lett volna, mint kettesben és szemlátomást zavarban találni őket. Hóka gyűlölte, hogy egyáltalán *van* oka ijedezni, és századszor is átfutott az agyán, hogy ezt a fajta félelmet semmi sem éri meg. Géza hangja dühtől és gúnytól egyaránt izzott, és bár hamar kiderült, hogy a túlhabzó indulat nem nekik szól, Hókának időbe tellett, mire elhitte, hogy semmi sem fenyegeti. Nem fogjátok elhinni, mit hallottam

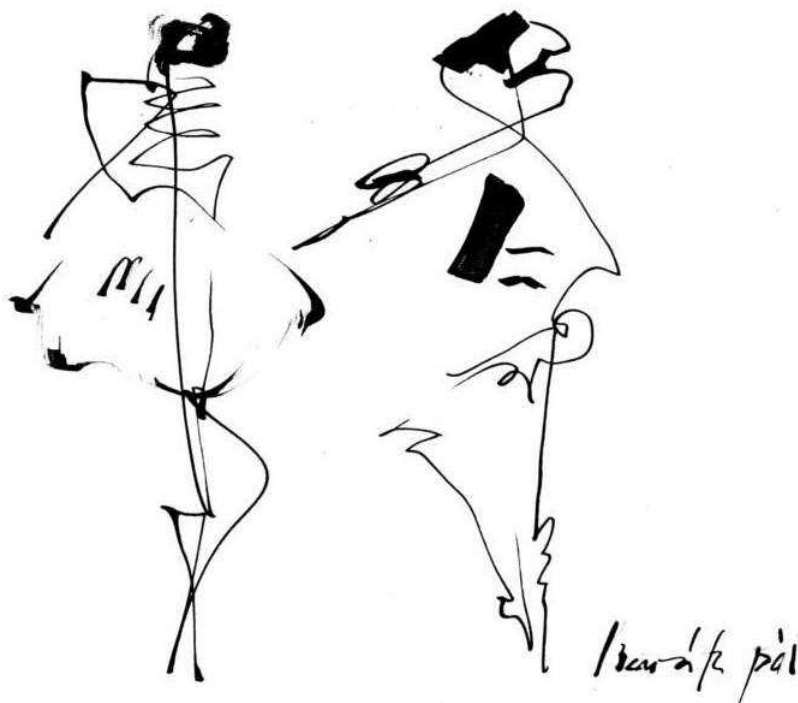
ma a nyálfolyatós veteránoktól, jelentette be Géza, és a hangja máris akkora felháborodást éreztetett, mintha régi veszekedést folytatna, szervusz, Gyurka, vette észre a vendéget, hoztad, ugye, amivel elkészültél, hadarta, mindjárt elolvasom, csak ezt muszáj előbb elmondanom. Most már Géza gyanútlanlansága lett gyötrelmes Hóka számára, szinte sértő volt, hogy rá eszébe sem jut féltékenykedni. Ennyire lenézne? Ha legalább furcsállotta vagy félreértette volna a helyzetet, ő most gépiesen keresgélne valami elfogadható magyarázatot, ám olyan valakivel szemben, aki nem is feltételezi, hogy a háta mögött akarhat valamit feleségétől, nem marad más, mint a szem bűnbánó lesütése és az egyik lábról a másikra állás zavart toporgása, de mindettől kutyául érezte magát. Eszébe jutott, amikor Géza a szeme láttára verte bele Batyu orrát a saját piszkába, és olyan dühödten ordibált, hogy a nyakán kidagadtak az erek, fogsz még az ajtó elé csinálni, büdös disznó? Nem fogsz, mert azt nem úsznád meg, te azonban okos kutya vagy, és ajánlom, hogy okos kutya légy! Batyu nyüszített, lapos kúszásban mászott el a vackáig, és minden módon kimutatta, hogy büntudat gyötri, na jól van, jól van, értjük egymást, szólt rá Géza gyöngéddé enyhült hangon, ami arról árulkodott, hogy szégyelli a kiabálását, s ettől nemcsak az őt töviről hegyire ismerő Batyu kezdett boldogan ugrálni, tudva, hogy *túl van* az egészen, hanem az is megkönnyebbülve lélegzett fel, aki csak tanúja volt a viharoknak.

11. Géza szemlátomást türelmetlenül várta, hogy amin eddig magában fortogott, végre odaokádhassa mások elé is. Itt van nektek a nap híre, bömbölte, és a nagyobb hatás kedvéért várt a folytatással. Alefet, igen, a mi Alefünket, ma kirúgták a Filológiai Intézetből. Úgy értsétek, ahogy mondom, nem áthelyezték, nem rosszabb állást, kisebb fizetést, alacsonyabb beosztást kínáltak neki, hanem szabályszerűen az utcára tették. Hogy ezután miből fog élni, *ezeket* nem érdekli, a főnöke bizalmasan megsúgta, hogy tehetetlen, mert fentről jött az ukáz. Van egy másik hírem is, és a kettő együtt igazán érdekes. A Művészellátóba új külkapcsolati osztályvezetőt neveztek ki. Az állás amúgy nem tészta, csak jól hangzó titulus és korrekt fizetés, de ha meghalljátok, hogy *kinek* jutott, mindjárt megértitek: nem egyszerű kinevezésről, hanem politikai gesztusról van szó. Géza újabb hatásszünetet tartott, aztán őket nógatta, gyerünk, költők, gyerünk, társadalomelemzők, mozgósítsátok a tudásotokat, a fantáziátokat és tippeljétek meg, kifélékkel-mifélékkel kapcsolatban érzik úgy odafent, hogy elkél a rehabilitáció? Kinél nem számít, hogy ért-e ahhoz, amivel megbízzák? Kit biztosít bizalmáról az a rendszer, amelyikre az illető eddig csak a nyálát köpte? Na? Semmi? Hát kinek jusson megbecsülés ott, ahol egy Alefet az elképesztő tudásával, a makulátlan múltjával arra lehet ítélni, hogy dögöljön éhen? Kinek ülhetnek mindenfelé számlélétrán felkapaszkodott haverjai, akik bár szintén disznómód viselkedtek, megúszták a felelősségre vonást, s így módjuk van hóna alá nyúlni más gennyládáknak is, például a legocsmányabbnak, akit ez a föld a hátán hordott? Nyögd már ki, szólt rá Eti alig leplezett ingerültséggel, cifrázod, mint valami költő, aki a lényeg helyett mellébeszél. Hókának arcizma se rándult, azt gondolta, ha ez Eti bosszúja akar lenni, eltévesztette a házszámot, mert éppenséggel örülhetne, hogy nem voltam rámenősebb, mert ha az imént gyorsabb vagyok, most mi lenne velünk, na ugyan mi? Nem csigázlak to-

vább titeket, folytatta Géza, és vészjóslóan felforrósodott a hangja, Sunyó Sándorból csináltak *Nagy Krekket* az elvtársak! És ugye egyetértünk: ez mindent elmond róla, hogy mi folyik itt. Törökülésben kuporodott fel Eti ágyára, a két combja közé lógatta busa fejét, a hüvelykujjaival meg malmozott, mintha azt latolgatná, elmondja-e vagy se, amit a történetek nyomán elhatározott? Vánszorgó másodpercek teltek el így, talán maga a döntés tette izgatottá, talán a fogadtatásától tartott, de kissé mintha remegett volna a szája széle, s ahogy megszólalt, belesápadt. Ezzel, ami ma történt, számomra minden egyértelművé vált, jelentette ki, és szemüvege alól árgus szemmel leste, sejtik-e, hogy ez mit vetít előre? Azt hiszem, folytatta, de bármily elszánt volt a hangja, érződött, hogy amit mondani készül, azt nehezebbre esik kimondani, én azt hiszem, hogy ami itt folyik, az árulás. *Ezek*, vagyis *ők* felőlem hívhatják szocializmusnak, de nekem innentől csak kutyakomédia, már bocsánat Batyukám, nem rólad van szó. Azt is végiggondoltam, hogy ebből számomra mi következik. Arra jutottam, hogy nekem ehhez a vircsafthoz nem szabad asszisztálnom, tehát íróként sem leszek a bohócuk, nem fogok viccelődni, vagy ahogy ők mondják, *a nehéz hétköznapiakba egy kis vidámságot csempészni*. Most jön el az az idő, amikor mentől rosszabb, annál jobb. El is hallgatott, hogy Etinek és Hókának legyen ideje felfogni a bejelentése súlyát. Az Alef-ügy meg a Sunyó-ügy számomra utolsó csepp a pohárban. Ha pedig az együttműködés lehetetlenné vált, márpedig azzá vált, akkor annak jött el az ideje, hogy mi, így gondolkodók, szervezni kezdjük, Géza szemében egy pillanatra játékos fény villant, szervezni kezdjük az *ohmot*. A kicsodáát, húzta el Eti a kérdést, s a hangjából olyanfajta bosszankodás érződött, ami korábbi hasonló szóváltásokból üledpedhetett le. Akkor ne játszd nekem a vicceskedő szatirikust! Eszembe sincs, legyintett Géza, ez már konspiratív nyelven volt mondva, az ohm tudniillik az *ellenállás* mértékegysége. Hókára kacscintott, kérdezd meg őt, nemrég jött ki az iskolapadból, ő is tudja, hogy létezik ohmikus *ellenállás*. Eti úgy pattant fel, mint akiből csúfot űznek, na, még csak ez hiányzott! Tudd meg, Tóth Géza, hogy ez, amit művelsz, nem ohm-, hanem *kobmikus*, sőt direkt *szánalmas*! Kirohant, és az ajtót dühöngve csapta be maga után. Granicsári restelkedve próbálta mentetetni Hóka előtt, vannak napok, mikor nem kell őt komolyan venni, ha érted, miről beszélek, talán megjött a havi baja, de Eti okos és rendes nő, idővel majd lenyugszik és benne lesz.

12. Attól, aminek kénytelen-kelletlen tanúja lett, Hóka többszörösen is megszeppent. Most ébredt tudatára, hogy Géza és Eti között még a nézeteltérés is más fajsúlyú, mint amilyen Eti és közte valaha is lehetséges lenne. Az ő egymásra kaffogásaik kisded gyermekjátékok ahhoz a feszültséghez képest, ami a házaspárt szembefordítja ugyan, de – minden látszat ellenére – a másokhoz fűződő kapcsolatainál erősebben fűzi össze. S ott volt a másik félelem, ami Géza bejelentésétől fogta el, és rémisztőbb volt a korábinál, mert a hetedik érzeke azt súgta, hogy ettől esik csak igazán csapdába. Most már ugyanis, ha akarja, ha nem, foglya marad a helyzetnek, holott éppenséggel az eddiginél is több oka volna menekülésre fogni a dolgot. A távolságtartást, amit Eti miatt határozott el, épp mostantól nem válthatja valóra, mert ha megtenné, azután az Isten se mosná le róla, hogy nincs más oka, csak a közönséges gyávaság, a rettegés Géza *ohmjától*, az ellenállás meg-

hirdetésétől. Hogy Sunyó Sándort utálni, Alefért meg szorítani – ezek főképp Géza ügyei, és őt, Hókát, utálatra, illetve aggodásra igazából csak Géza barátsága készíteti, vagyis részvétele az *obm*ban nem az illetők iránt táplált saját érzelmeiből fakad, hanem csupán közvetett kötődés –, ezt bárki spekulációnak minősítené, ha lenne a barátai között olyan, akit beavathatna ilyesmikbe. Azt sem vallhatná be, hogy a legerősebb érzése sem egyéb, mint annak bizonyítani akarása, hogy bár Granicsárinak több a vesztenivalója, mert magasabbról mélyebbre lehet zuhanni, s őt ez mégsem tartja vissza semmitől, akkor becsületből neki, Hókának is meg kell mutatnia, hogy ő sem fél kockáztatni. Ebből csupán a szolidaritás személyes ügy, mert utálna magát, ha olyankor kezdene kerülni valakit, amikor az illetőnek társakra van szüksége. A helyzet tehát elég kacifántos: Granicsáriék közelében maradni *derék dolog*, de kínos is, mert akkor válik szinte kötelezővé, amikor ő – magántermészetű okokból – épp el akarná szakítani a hozzájuk fűződő szálakat. Ezért a Géza-féle *obm* az ő számára nem úgy működik, mint lehetőség a ma kiszzerű körülményei között egyfajta heroikus helytállásra, hanem minden mást felülíró ürügyként szolgálja azt a rejtett célt, hogy *kénytelen legyen* találkozni Etivel. Nem hinné el senki, hogy ő nem az ellenállást szervező Granicsárit kerüli, hanem Eti férjét, és ha távol tartja magát tőlük, azt éppenséggel a barátja kedvéért teszi. Félni fél, de nem a várható retorzióktól, még csak nem is Géza haragjától, és nem Eti vonzerejétől, hanem leginkább önmagától, mert ki tudja, mi kavarodik abból, ha folyton szembesülnie kell az Eti nevű kísértéssel?

VILLÁNYI LÁSZLÓ

A szép vörösesszőke

*Vörösesszőke, ez kétségtelen, de szűk a homloka,
s förtelmesen tűnik el szájában a menü,
a szemöldökét túlságosan vékonyra szedte ki,
szempilláiról pedig hiába kérdezi lelkesen
a pincérnő, hogy „ez tényleg a tiéd?”,
rémesen sötétlik világos szeme fölött;
igazából a versben szép, ahol megszületett,
esetleg a szökőkút jótékony párájától takarva,
a haja viszont dúsan gyönyörű, és megható lehet
a vörösesszőke pibék csillogó puhasága, ott alant.*

Az ékszerimádó

*Mindegyik ujján gyűrű, összes fülében fülbevaló
éktelenkedik, bizonyára a lábujjai sem árválkodnak
csupaszon, ha máskor nem, éjszakára feldíszíti őket is,
meglehetősen kemény lehet simogatása, bár mély,
agyondobányzott hangjából ítélve nem éppen
romantikus alkat, ujjai között a cigaretta érintését szereti,
az ékszerek és a füst találkozását gondolja gyönyörűnek,
hajmosásra nincs ideje, a víz csak ártana díszeknek,
esténként dobozkáit nyitogatja, készül a másnapi fellépésre,
nem kis fejtörést okoz, melyik gyűrűt viselje majd kisujján.*

Az erős ember

*Ő a világ ura, úgy érzi, amikor beül autójába,
ha túl sokan vannak, kicsit bömbölteti a motort,
araszol előre, mint a barmokat, így ösztökéli
gyorsabb haladásra az embereket, mit képzelnek,
a zebra nem sétatér, élvezi ijedtségét annak,
aki előtt átsiklik hirtelen, vagy ha megugrik
egy vénasszony, élhetetlenek ezek a gyalogosok,
hajtogatja magában, még egy kocsira valót
se tudtak összekaparni, mérgében teljes hangerőre*

*állítja a zenét, belevigyorog azok szánalmas képébe,
akik félénken pillognak felé, elküldi a kurva anyjába,
ha valaki akadályozza az előzésben, ahogyan egy gilisztát
szel ketté, legszívesebben úgy hajtana át a rusnya testeken.*

A sietős

*Robanás az élete, ezt mindenki láthatja úton útfélen,
amikor túsarkúban, szűk szoknyában tipeg széleseben
vagy kirobban a liftből, amúgy néhány emeletet pár
másodperc alatt teljesít, rengeteg teendője van minden
percben, számtalan fontos kérdést kell megoldania minden
órában, fut egyik naptól a másikba, még álmában sincs
megállás, nyilvánvalóan ő ad lendületet a világnak,
villámgyorsan ő rakja helyre a dolgokat, temetésén meglódul
majd koporsója, szaladhatnak utána a kényelmes gyászolók.*

Az aggodalmas

*Akkor száll fel a vonatra, ha jóelőre tájékozódott,
a legfrissebb statisztika szerint melyik a legkevésbé
veszélyes vagon ütközés, kisiklás esetén, azonnal
a vészféket keresi, beméri a vészkijáratot, az üvegtörő
kalapácsot, a repülön kívülről fújja, hol a mentőmellény
helye, milyen sorrendben kell cselekednie a bajban,
a stewardesszt gyanakvóan nézi, vajon kellő alaposággal
mutat-e be minden fontos részletet, a szállodában első
dolga, hogy megtanulja a menekülési útvonalat,
megnézza a tűzcsap, a poroltó helyét, folyamatosan
tájékozódik az egzakt mérésekről, csak olyan helyre
utazik, amelyik földrengés szempontjából biztonságos,
ahol még sohasem volt tűzvész, szökőár, vulkánkitörés,
s ahol van kétszázhusz volt, hogy bedughassa hajszárítóját.*

irodalmi napok

SZAJBÉLY MIHÁLY

Az irodalmi kritika helyzete a 19. században

A 18. század végén, amikor a szépirodalom önálló területként különült el az írásbeliségen belül, és ahogyan Kármán József fogalmazott, „A' Versek', és Versetskék' Özöne elborította Hazánkat”,¹ nagyon határozott vélemény alakult ki a kritika megteremtésének szükségességéről. Kazinczy például arról beszélt a kassai *Magyar Museum* bevezetőjében, hogy a tökéletesség eléréséhez nem elegendő a könyvek számának szaporítása. Szükséges az is, hogy „egy néhány Hazája szeretettől meghíletett barát egyűvé áll, s félre tévén minden részre hajlást, sőt nem gondolván azzal a nehézteléssel is, mellyet ítéleteink egyenes kimondása maga után vonszani szokott, a közrebocsátott munkákat a Critica szövetnekével megvizsgálja, azt a mi benne dicséretet érdemel, megdicséri, a mi távoztatni való, kimutatja, s e szerint Hazafi társait a SZÉPnek és RÚTnak, az IGAZnak és NEM IGAZnak, a TÖKÉLETESnek és HIBÁSnak megkülömböztetésére s eleven érzésére vezérli”.²

Az viszont, hogy a kritikusnak milyen szempontok szerint kell elkülönítenie a jót a rossztól, nem vált reflexió tárgyává: az igazság pálcájának birtoklása magától értetődő volt. Magától értetődő volt az is, hogy a biztos ítéletű kritikus egyszerre fegyvertársa az írónak és a közönségnek. Az író érdeke, hogy munkái világosan elkülönüljenek a dilettánsok alkotásaitól, a közönség érdeke pedig az, hogy idejét ne kelljen dilettánsok műveire pazarolnia.

Ideális állapot, de sohasem jutott el a megvalósulásig.

Jó száz évvel később, 1913-ban Schöpflin Aladár a következő mondatokkal indította a *Nyugat*-ban a magyar kritika 19. századi történetére visszapillantó tanulmányainak³ egyikét: „Az igazi irodalmi kritika szükségletét a nagyon fejlett irodalmi élet szokta megteremteni, mint ahogy a fejlett gazdasági élet teremti meg és fejleszti ki a termelő és fogyasztó közötti közvetítő gazdasági szervek szükségét. Sok jó író és nagyon sok intelligens olvasó, gazdag termelés, mely szükségessé teszi a termékek érték szerinti osztályozását s a fogyasztók különböző rétegei közötti szétosztását, élénk kereslet, mely öntudatosan érzi, hogy mire van szüksége, s öntudatosan akarja élvezni a produkció nyújtotta lehetőségeket – mind a kettő megkívánja, hogy mielőtt a termék a fogyasztóhoz jut, elláttassék a megfelelő értékjelzésekkel, s megadassanak azok a szempontok, amelyek szerint élvezni lehet.”⁴

A Debreceni Irodalmi Napok 2013. november 7-én tartott, *Kritikai életünk* című tanácskozásának szerkesztett szövegei.

Idézett soraiban Schöplin a jó száz évvel korábbi nézeteket fogadja el kiindulópontként. Nem kételkedik abban, hogy a kritikus meg tudja állapítani a művek értékét, és nem kételkedik abban sem, hogy tevékenysége olvasó és szerző számára egyaránt hasznos. Új azonban az indoklás. Az irodalmi alkotásokat árunak tekinti, termelőről és fogyasztóról beszél, s miután a gazdasági élet terén szükség van a profi közvetítőkre, nem férhet kétség a kritikusok munkájának nélkülözhetetlenségéhez sem. Annak pedig, hogy a könyvek termelésének és fogyasztásának e rendszere nálunk még nem alakult ki, a hazai irodalmi élet fejletlenségében látja az okát. Elismétli tehát a megkésett magyar fejlődésről szóló sztereotípiát, mellyel ugyanakkor reményt ad, hogy az ideális állapot mégiscsak beköszönthet egyszer.

Interpretációja szerint azonban a magyar irodalmi kritika története a 19. század során nem fejlődés-, hanem hanyatlástörténet. A század eleje óta egymást követő nemzedékeknek már volt egy-egy kritikusuk (Kölcsey, Bajza, Gyulai), igaz, velük szemben „nem állott csak valamennyire is egyenrangú kritikusi tehetség”.⁵ A század utolsó harmada viszont, ahelyett hogy az egymással egyenrangú kritikusi egyéniségek pluralizmusát teremtette volna meg, a tömegsajtó korát hozta el, amikor a bírálatot a szépirodalommal együtt „csaknem abszorbeálta a mindjobban terjeszkedő hírnap”.⁶ Nagy egyéniségek helyett sok névtelen újságíró-recenzens, az ő kezeik közül kikerült bírálat pedig „teljesen irreleváns volt, távol eső minden irodalmi szemponttól.”⁷ A magyar irodalmi kritika tehát visszafejlődött, mielőtt teljesen kifejlődhetett volna, így Schöplin véleménye szerint a 20. század elején az elődök által elmulasztottak sürgős pótlása volt napirenden.

Beleolvassa a 19. század utolsó évtizedeinek irodalmába, azt tapasztaljuk, hogy Schöplin megállapításai nem újak. Nagyon különböző helyeken megszólaló, nagyon különböző szerzők értettek egyet abban, hogy a kritika helyzete botrányos, egymással sokszor vitába keveredve reflektáltak rá, és a kialakult állapotért ők is leginkább a hírlapokat tették felelőssé. De tapasztaljuk azt is, hogy a reflexiók sok esetben kifinomultabbak annál, semhogy a problémák gyökerét a megkésett magyar fejlődésben látták volna. Igyekeztek végiggondolni, hogy mi minden következik az irodalom közönségének és közvetítő médiumainak az átalakulásából, nem egyszerűen a kritikát hiányolták, hanem a minőségi kritikát. Néhányan pedig elgondolkodtak azon a Schöplin idézett tanulmányaiban reflektálatlanul hagyott kérdésem is, hogy milyen szempontok szerint juthat olyan eredményre a kritikus, amely a közönséget valóban orientálni képes.

A hol kapcsolódó, hol vitahelyzetbe kerülő, hol pedig párhuzamos gondolatmenetek tehát cáfolni látszanak azt, hogy „ennek a kornak egyáltalán nem volt kritikája”.⁸ Közöttük tallózva az irodalom közönségére, médiumaira és a kritika ítélezési szempontjaira vonatkozó 19. század végi reflexiókat szeretném néhány példán keresztül felvillantani.

1. Az irodalom közönsége

Kazinczy a 18. század végén még abban a tudatban fogalmazhatta a *Magyar Múzeum* előszavát, hogy aki írni-olvasni tud, az magasan művelt ember. A korábbi évszázadok alfabetizáltjai (nem voltak sokan) mindig „tudósok” lettek, így a felvi-

lágosodás korának teoretikusai magától értetődő természetességgel indulhattak ki abból, hogy az írni-olvasni tudás terjedése automatikusan a magas műveltség általánossá válásával jár együtt. Az első zavart ebben az idilli elképzelésben a rendelkezésre álló olvasmányanyag gyors bővülése és heterogénné válása okozta. A problémát a kritika megszületésével vélték orvosolhatónak, mely kellő védelmet biztosít az alapvetően jó szándékú, művelődni vágyó, de még nem eléggé képzett olvasó számára, és persze orientálja a szintén jó szándékú, megtévedt szerzőt.

Már a reformkorra kiderült azonban, az 1849-et követő években pedig végképp világossá vált, hogy az új olvasók többsége nem reflektált befogadó, hanem érzelmi és kíváncsisága által vezérelt egyszerű ember, aki elsősorban szórakozást keres. Kiderült az is, hogy a könyv- és lapkiadás, mely az olvasás alapműveltségé válásával párhuzamosan lett jól jövedelmező üzlet, a magasabb szempontok iránti érzéketlenséggel elégíti ki ezt az igényeket. A szerzők pedig, ha tolluk után akartak (voltak kénytelenek) megélni, magasztos célok szolgálata helyett kiszolgálták őket.⁹

Az új helyzetre, amelyet a reformkorban a divatlapok elszaporodása és közönségikere tett először világossá, a Bajza-Toldy-Vörösmarty triász az *Athenaeum* és melléklapja, a *Figyelmező* életre hívásával válaszolt, mely a divatlapok formátumához és megjelenési gyakoriságához tudatosan alkalmazkodva hozta létre a főlapban a komoly tudás enciklopédikus közlönyét, a melléklapban pedig a kritika elkülönült fórumát. Jól érzékelhető tehát a megtévedt olvasó jó útra terelésének szándéka, az *utile et dulce* régi elvének mediális szintre emelt újragondolásával. A későbbiekben azonban a magas irodalom komoly fórumai inkább csak a közönséget kiszolgáló szerzőket-kiadókat illették szemrehányásokkal, de a közönség átférfalásával alig kísérleteztek. Erdélyi János *Szépirodalmi Szemle* című lapjának álláspontját Jókai nem kis szarkazmussal kommentálta a következőképpen: „a Szemle személyei azt tartják: hogy ők nem akarnak extensív csak intenzív hatást gyakorolni (persze, akármilyet) s hogy nekik *nem kell közönség*... A közönség is *ilyenforma* véleménnyel van a Szépirodalmi Szemle felől”.¹⁰ De nem kellett a közönségnek Pákh és Gyulai *Szépirodalmi Lapokja*, Arany *Figyelője*, Riedl Szende *Kritikai Lapokja* sem.

A kiegyezés után, az Eötvös-féle népiskolai törvénynek köszönhetően felgyorsuló alfabetizáció időszakában mindez különösen fájdalmassá vált. Míg a felvilágosodás korában az olvasók hiányára panaszkodtak, addig most azzal kellett szembenézni, hogy hiányzik az a „nagy, irodalmi műveltségű s *gazdag* közönség, mely a napi szükségletre való újság mellett szépirodalmi újságot, folyóiratot tartson, könyveket vásároljon”.¹¹ Nem az olvasókat hiányolták tehát, hanem a könyvolvasókat. Időnként nagyon keserű sorokat írtak le, de Schöpflinhez hasonlóan úgy vélték, hogy az állapot átmeneti. A változás időpontját hol a messze jövőbe tolták („a fiatalabb írónemzedék megöregszik, mire meglesz ez a közönség.”),¹² hol máris felfedezték annak első jeleit. A *Magyar Kritika* című, frissen indult hetilap *Rz* monogram mögé rejtőző szerzője (valószínűleg Roboz István) a közönségigény változásának tulajdonította, hogy az ország egyik legnagyobb kiadója, a Franklin-Társulat újra közrebocsátotta Jósika és Kemény regényeit. „Vegyék észre az újságot »kedvelt és vasárnapi tárczaírói«, hogy a közönség eszmélni kezd és csömörlé-

sig unja a szerzte-szét szálló szappanbuborékokat”.¹³ A kritika képtelen az elszabadult irodalmi élet megzabolázására, de amelyik házban Kemény megjelenik, onnan eltűnnek a finom papírra nyomtatott tárcatörténetek, hiszen „ki hagyna szobájában hitvány olajat pislogni, ha besüt hozzá [...] az életfakasztó, isteni napsugár!”¹⁴ Két héttel később pedig elégedetten állapítja meg,¹⁵ hogy a *Pesti Napló* vezércikke hasonló jelentőséget tulajdonít Jósika és Kemény újfent való megjelentetésének.

De miért nem volt képes a kritika klasszikus szerepének, az írók és olvasók orientálásának a betöltésére?

Az okot annakidején, életkortól és pozíciótól függetlenül – Gyulai Páltól a *Magyar Kritika* című lapot irányító, fiatal Benedek Elekig –, szinte mindenki az irodalom mediális struktúrájának átalakulásában látta.

2. Az irodalom médiumai

A kiegyezés utáni évtizedek a tömegsajtó létrejöttének időszaka Magyarországon, és ez egészen új mediális környezetet jelentett mind az irodalom, mind az irodalomkritika számára. Világossá vált, hogy „lefelé” mindenki olvas, „felfelé” azonban nem: a napilapokat az exkluzív könyvek és folyóiratok közönsége is a kezébe veszi, a tömegolvasók azonban csak napilapokat és az egyéb könnyű olvasmányokat forgatják. A hírlapok pedig, amelyek a tömegek olvasási igényei átalakításának egyedüli eszközei lehetnének, nem nevelik, hanem kiszolgálják a közönséget, s ennek megfelelően működtetik irodalomkritikai rovatukat. „Egy-egy jóbarát néha ír a jóbarát könyvéről, máskülönben pedig az a szokás, hogy a könyvkiadó vagy magával a szerzővel, vagy valaki mással irat egy rövid ismertetést és dicséretet, s aztán azt kinyomatva elküldi a lapoknak, amelyek ezt a kritikát ismét lenyomatják – ha éppen helyük van rá.”¹⁶ – fogalmazott egy Szabó László nevű fővárosi újságíró a *Szegedi Napló*-ban, a vidéki olvasók okulására, akik járatlanok a zsurnalisztika titkaiban és „még mindig hisznek a nyomtatott betűben.”¹⁷

A napi sajtó persze keletkezése idején még nem kiszolgálni, hanem informálni akarta az olvasót, esetenként közvetíteni, esetenként alakítani a közvéleményt. Igaz ez a kritikai rovat vonatkozásában is, amelynek történetét Benedek Elek vázolta a londoni *Times* frissen létrejött kritikai mellékletéről („Literature”) hírt adó írásában.¹⁸ Úgy látta, hogy a napi sajtó Magyarországon az utóbbi tíz évben tőkeerős vállalkozássá vált: „a Budapesti Hírlap az udvari szobácskából két utcára néző palotába költözött.” De amilyen arányban nőtt az újságok terjedelme, olyan arányban szorult ki oldalairól az irodalmi kritika, „helyet adván a kiadók által nagy gonddal megszerkesztett reklámoknak.”¹⁹ Gyulai és Beöthy alaposságával a napilapkritikák a kezdeti időszakban sem dicsekedhettek, mégis tájékoztatták a közönséget és az írókat figyelmessé tették hibáikra – ma viszont „a kiadók írják meg kiadványaik ismertetését”, és ezeket az émelygős reklámokat közlik a lapok.

És a következmény?

Mind jeles írók vagyunk – Benedek Elek három évvel korábban megjelent, erősen szarkasztikus hangvételű írásának címét idézve.²⁰

Ő és fiatal társai az 1897 őszen létrehozott *Magyar Kritika* című lappal az igazi kritika fórumát szerették volna megteremteni. Abban a hitükben, hogy kísérletük

időszerű, megerősítette őket a londoni *Times* kritikai mellékletének létrejötte. Az angol kezdeményezést üdvözlő írásból azonban a hazai vállalkozás fel nem oldott paradoxona is kiolvasható. Itt Benedek Elek arról beszél, hogy a magyar irodalomnak is szüksége van a kritikára, s úgy tűnik, mintha a lap életre hívásával valódi tömegnyomásnak tettek volna eleget. A befejező passzusból viszont kiderül: ezer olvasónál többre eleve nem számítottak. Két héttel később, a londoni vállalkozás első számát ismertető cikkben pedig már az áll, hogy Magyarországon „az író kényelmetlennek, feleslegesnek tartja a kritikát, mely oda tolakodik a szerző és az olvasó közé.”²¹ Akkor most szüksége van a magyar irodalomnak (írónak, olvasónak) a kritikára vagy sem? E kérdés egymásnak homlokegyenest ellentétes megválaszolása rövid időn és ugyanazon orgánumon belül a helyzet bonyolultságára, a tisztánlátás hiányára utal.

De utalnak erre más jelek is.

Egyebek mellett az a tartózkodás, amelyet a *Magyar Kritika* megjelenése tudós körökben kiváltott. Az *Irodalomtörténeti Közlemények* recenzense a részletekbe menő programot hiányolta az első szám elejéről,²² és ugyanezt tette szövére Heinrich Gusztáv is az *Egyetemes Philologiai Közönyben*: „Programja igen egyszerű: eddig-élé nem volt magyar kritika, ezentúl leszen »Magyar Kritika«.”²³ Ő ráadásul a program hiánya mögött zsurnalisztikai felületességet látott. Éppen azt vetette tehát a lap szerkesztőinek a szemére, amellyel szemben azok alternatívát szerettek volna kínálni. Benedek Elek természetesen tiltakozott.²⁴ Kevésbé érdekes, hogy melyiküknek volt igaza. Fontosabb, hogy a vád megfogalmazódott, e tény ugyanis a valódi bírálat kritériumainak tisztázatlanságát teszi nyilvánvalóvá.

Nem nehéz felfedni a zavar további jeleit sem.

1900 őszén Riedl Frigyes kritikát jelentetett meg a *Budapesti Szemlében* Ferenczy Józsefnek a spanyol művészetről szóló könyvéről.²⁵ Írása, melyet *rs* szignóval jelzett, eleve negatív hangvételű volt, Gyulai azonban néhány betoldott mondattal még erőteljesebbé tette a bírálatot. Botrány abból kerekedett, hogy Ferenczy feltehetően kérdőre vonta Riedlt, aki azzal védekezett, hogy az igazán negatív mondatokat Gyulai toldotta be az írásba, anélkül, hogy a szóban forgó könyvet olvasta és betoldásairól Riedlt értesítette volna. Ferenczy az eljárást nyílt levélben leplezte le a *Budapest Naplóban*. Gyulai válaszában elismerte, hogy az inkriminált könyvet valóban nem olvasta. Azzal védekezett, hogy a névtelen bírálatokért nem csupán annak szerzője, hanem a szerkesztő is felelős – márpedig őt a Riedl által idézett részletek tökéletesen meggyőzték arról, hogy Ferenczy munkája „sem nem elég komoly, sem nem elég tudományos”, szükségesnek tartotta tehát levonni azt a következtetést, amelyet a bíráló levonni nem akart, vagy nem mert. Végül felajánlotta, hogy amennyiben Riedl mégis lát értéket a könyvben, álláspontját szabadon kifejezheti a *Budapesti Szemlében*.²⁶

A zavarra, amelyet Gyulai eljárása okozott, a *Budapesti Napló* szerkesztőségi kommentárjából következtethetünk: „A nyilatkozat beismerő, sőt az utolsó passzus gavalléros. Nincs is semmi megjegyzésünk e nyilvánosan lefolyt polémiára. Csak azt sóhajtuk el, hogy mit csináljon a többi kritikus, ha a Gyulai Pálok el sem olvastak könyvekről írnak kritizáló sorokat! És mi bizalmunk lehet az Akadémia komolyképű Szemléjében, ha ott ilyesmi megeshetik?”²⁷ A szerepek itt kétségtelenül –

és bizonyára sokakat meghökkentő módon – felcserélődtek: a felületessége és lelkiismeretlensége miatt annyiszor megrótt hírlap hányt felületességet és lelkiismeretlenséget a gondos és lelkiismeretes munka őreként ismert Gyulai Pál szemére.

Másként utal a kialakult helyzet bonyolult voltára a következő példa.

A zsurnalisztika káros hatása felett szinte teljes volt az egyetértés, maguk a zsurnaliszták is panaszkodtak, az anyagi kényszert emlegették, mely valódi teremtető munka helyett egyik napról a másikra szóló robotra kényszeríti őket. Mégis, amikor Pulszky Ferenc a *Harmónia* című lapban a napi sajtó kritikaírói habitusát a korábban idézett szerzőkkel összezsugorító mondatokkal jellemezte,²⁸ váratlanul vitapartnerre akadt. Méghozzá nem is valami ugrifüles újságíróra, hanem a közismerten napilap- és tárcaellenes Gyulai Pál soraira a tekintélyes *Budapesti Szemlében*. „Ha összevesszük mind azon behatóbb bírálatokat, a melyek évenként a lapok tárczáiban és a folyóiratokban szétszórva megjelennek, mennyiségre jóval felülmúlják a Athenaeum-korabelieket, sőt sokszor minőségre is versenyeznek velök.”²⁹ Persze ezt a megállapítást nem annyira a lapok iránti rokonszenv, mint a Pulszky iránti ellenszenv szülte, s Gyulai sietett is hozzátenni, hogy idézett mondatával nem akarja „se szépíteni fogvatkozásainkat, se tagadni némely vádak igazságát.”³⁰ Érdekesebb az, hogy a személyes ellenszenv ezúttal valami egyébként zavaró, nehezen értelmezhető és inkább elhallgatott igazság kimondásához segítette hozzá: a napi sajtó nem csupán kis színesek és reklámok, hanem időtálló értékek létrejöttének fóruma is lehet.

E képbe nem illő és zavarba ejtő ténynek időnként mások is hangot adtak.

Császár Elemér például éppen Gyulainak a tárcaelbeszélésekre vonatkozó, a Kisfaludy-Társaság elnöki székéből elmondott bírálatára³¹ hivatkozva állapítja meg, hogy Thury Zoltán kötete „afféle tárcaelbeszélések” gyűjteménye. Egy pillanatra úgy tűnik, ezzel pálcát is tört fölötte. A folytatásban azonban, alig lepezve sajtó meglepetését, kénytelen szembefordulni a megnevezésben rejlő látens értékítélettel. Thury apró történetei ugyanis nem budoár históriák, „hanem mindegyik, az elsőtől az utolsóig, egy-egy részlet abból a nagy küzdelemből, melyet a szegény ember a létért, az egzisztenciáért folytat.”³² A szokatlan téma által kivívott dicséret pedig már annak kimondatlan elismerésére utal, hogy a napilap médiuma nemcsak árthat az irodalomnak, hanem a rövid formában rejlő sajátos lehetőségek felismeréséhez is hozzásegíthet – írókat és kritikusokat egyaránt.

3. A kritikus ítélkezésének szempontjai

Ahhoz, hogy Császár felismerhesse Thury rövidtörténeteinek értékét, el kellett szakadnia a kortársai által szinte általánosan elfogadott, a tárcaelbeszélést ab ovo értéktelennek deklaráló kritikusi paneltől. Az irodalom mediális környezetének átalakulása magával hozta az öröklött kritikai szempontok teherbírásával való szembenézés kényszerét.

Hogyan különíthető el a jó a rossztól?

Amikor Kazinczy a *Magyar Museum* előszavát fogalmazta, a kérdés még nem tűnt felette bonyolultnak. A klasszicizmus jegyében született poétikák pontos elvárásokat tartalmaztak, az elvárásokat valamennyi ismert költői forma esetében konk-

retizálták, az iskolai poétikák pedig mindezt tanítható és tanulható szabályrendszerre egyszerűsítették. Az örökéletűnek szánt szabályok érvényességét azonban már a neoklasszicizmus is megkérdőjelezte, a romantika pedig végképpen tarthatatlanná tette. A zseni egyszeri és megismételhetetlen, égi ihletnek köszönhetően létrejött alkotásait nem lehetett többé készen kapott szabályokhoz mérni. Eljött a permanens keresés időszaka: a kritika 19. századi története voltaképpen az adekvát mércék fellelésének és alkalmazásának, az alkalmasnak vélt mércék alkalmatlanná válásának a története.

A napi sajtó által meghatározott mediális viszonyok közepette a megszólalók többségét azonban nem a kritika szempontjainak *milyensége*, hanem a kritika *hiánya* foglalkoztatta. Schöpflin 1913-ban az ő álláspontjukat visszhangozta – reflektálatlanul hagyva azt a paradoxont, hogy a kritikát hiányoló írások mindjárt hozzá is járultak a szóvá tett hiány felszámolásához. Mégis akadt néhány szerző, aki elgondolkodott: milyen elvek és szempontok mentén jöhet létre a valóban mértékadó kritika? Amiben valamennyien egyetértettek, az a normák mechanikus alkalmazásának és számon kérésének az elutasítása volt.

A sablonok kifigurázásától jutott el a megértő kritika gyakorlati alkalmazásáig Mikszáth egyik 1884-ben megjelent írásában,³³ a normatív kritikával való szembefordulás jelentette a kiindulópontot Komjáthy Jenő számára 1887-ben született *Kritikai szempontok* című töredékében,³⁴ és a kész szabályokat számon kérő kritika elítélése adott alkalmat Alexander Bernátnak a *descriptiv kritika* elveinek vázolására. „Aki nem a szabályok szemüvegén át nézi az irodalmat, hanem a saját szemével lát, a maga szívével érez, az, ha már számot akar adni élvezetéről, mindegyelőtt az író tehetségét, gondolatait, érzelmeit, személyiségét vizsgálja, mint a természettudós, aki a növényt nem bírálja, hanem leírja.”³⁵

A descripció Alexander szerint természetesen nem *helyettesíti*, hanem *megelőzi* a tulajdonképpeni bírálatot, mely a mű által érzékelhetővé tett, többé vagy kevésbé meglévő lehetőségek ideájához méri a megvalósítást.

Alexander Bernát gondolatai a szakirodalomban korábban sem voltak ismeretlenek. Már Komlós Aladár foglalkozott velük a magyar irodalmi kritika történetéről írott, 1966-ban megjelent könyvében.³⁶ Alexander nézetei ugyanis kiváltották Gyulai Pál rosszállását, vita is kibontakozott közöttük,³⁷ s nyilván ez terelte rá a fejlődéstörténetben gondolkodó, Gyulai ellenzékét rekonstruálni igyekvő Komlós figyelmét. Nem foglalkozott viszont három évvel később publikált, *Irodalmi bajok*³⁸ című írásával, mely a descriptiv kritika elveit tágabb kontextusba helyezte.

A gondolatmenet alapvetően tér el a korban szokásos kritikái diskurzustól. Felhagy a közönség és a tömegsajtó szapulásával, figyelmét az írókra irányítja. Az új viszonyokhoz való alkalmazkodás szükségességére hívja fel a figyelmüket, melyek végre normális állapotokat teremtettek az irodalom számára: nem kell többé magára hagyatva a nemzet sorskérdéseivel foglalkozni. „Egy átmeneti korszak keletkezett, melyben az irodalom új kapcsolatot keresett a közönséggel, azt a tisztán irodalmi kapcsolatot, mely az irodalmi normális helyzetnek felel meg, midőn az irodalom csak irodalom, nem állam- és nemzetséggalkotó nagy erő, úgy értem, nem egyéb módon az, mint amily mértékben ez a nagy feladat őt is megilleti, az iskolával, a társadalmi és politikai intézményekkel egyetemben.”³⁹

Az írók panaszainak hátterében az áll, hogy ehhez az egészséges, ám szokatlan helyzethez még nem sikerült adaptálódniuk. Az irodalom keresi közönségét, a közönség keresi irodalmát, nem mindig találkoznak össze, de ezért nem a közönség a hibás. „A közönséget egyáltalán kár bántani. A közönség nem testület, nem erkölcsi személyiség, az egyénekből áll, kiket egyenkint meg kell hódítani. Közönségünk nem rosszabb más közönségeknél, ha van hiba, az irodalomban, az írókban, a ferde helyzetben kell keresnünk.”⁴⁰

Kora irodalmából leginkább a realizmust hiányolja, mely alatt a hazai élet megfigyelését, valóságának ábrázolását érti, és ennek kapcsán újragondolja a hírlapokhoz való vonzódás okait is. „Amely irodalomban a nemzet nem ismer saját képére, attól elpártol. Hazafiságból lehet vásárolni könyveket, de olvasni a magunk gyönyörűségére akarjuk őket. Miért virágozik hírlapirodalmunk s hódítja el az irodalomtól azokat is, kik hosszabb lélegzetű munkák teremtésére is képesek volnának? Nemcsak azért, mert a hírlapok olvasása életszükségletté vált, hanem mert a hírlap közelebb férközött hozzánk, megérthetjük, szóba állhatunk vele. Az irodalomnak a közönséget [...] föl kell emelnie [...], de ezt csak úgy érheti el, ha azon egy talajon áll vele.”⁴¹

A descriptiv kritika követelménye ebben a kontextusban az életszerű kritika követelményeként jelenik meg: holt szabályok ismételtetésével senkit sem lehet közelebb hozni az irodalomhoz.

E ponton most befejezem. Azt a kérdést, hogy a modernizáció 19. század végi állapotában lehet-e még „a” közönségről beszélni, hogy a modernizációval elkerülhetetlenül együtt járó multiplikáció időszakában nem válik-e automatikusan utópisztikusá minden olyan gondolatmenet, amelynek kiindulópontja tárgyának egységként való előfeltételezése, szándékosan nem teszem fel. Előadásom kiindulópontjára visszautalva inkább azt hangsúlyozom, hogy a 19. század utolsó évtizedeinek mégiscsak volt kritikája. A magyar irodalom szövegkánonja azonban e tényről mindmáig alig vett tudomást. Művelői többnyire ismeretlenek, munkáik még az ismertebb nevek esetében is jórészt korabeli lapok töredező hasábjain, karcos mikrofilmtekercseken lappanganak. Feltárásuk és a szövegkánonba való visszavezetésük a magyar irodalomtörténet-írás nagy adósága.

JEGYZETEK

1. *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. Szilágyi Márton, Debrecen, 1999, 308.
2. Kazinczy Ferenc, *Előbeszéd a Kassai Muzéumban* = Batsányi János, *Összes művei II., Prózai művek.*, *Első kötet*, s.a.r. Keresztury Dezső és Tarnai Andor, Bp., Akadémiai 1960, 442.
3. *Tegnap problémák*, ill. *A magyar kritika = Schöpflin Aladár: Válogatott tanulmányok*, vál., szerk., bev. Komlós Aladár, Bp., Szépirodalmi, 1976, 100–106, ill. 106–112.
4. *A magyar kritika*, 106.
5. Uo., 107.
6. Uo., 108.
7. *Tegnap problémák*, 103.
8. Uo., 103.
9. Részletesebben lásd: Szajbély Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas, 2005, 11–122.

10. Jókai Mór, *Összes Művei. Cikkek és beszédek. I.* (1847. január 2. – 1848. március 12.), S.a.r. Szerkes László, Bp., Akadémiai, 1965, 76.
11. K., *Irodalmi rablógazdaság* = *Magyar Kritika*, 1897. december 1., 77–78.
12. Uo, 78.
13. Rz., *Kemény és Jósika* = *Magyar Kritika*, 1998. febr. 1., 149.
14. Uo, 149.
15. *Egy vezércikkről* = *Magyar Kritika*, 1898. febr. 15., 178.
16. Idézi: *Leleplezések* = *Magyar Kritika*, 1898. április 15., 240. Ugyanezt a gyakorlatot megerősíti a *Szegény Előszó!* = *Magyar Kritika*, 1898. máj. 15., 272–273.
17. Uo, 240.
18. *Irodalmi távirat* = *Magyar Kritika*, 1897. nov. 1., 41–42.
19. Uo, 41.
20. B. E., *Mind jeles írók vagyunk* = *Fővárosi Lapok*, 1894. febr. 14., 1–2.
21. *Literature* = *Magyar Kritika*, 1897. nov. 15., 74–75.
22. I.M.Gy. [Ifj. Metrovics Gyula?], *Magyar Kritika* = ItK, 1898, 245–247.
23. H. [Heineich Gusztáv], *Magyar Kritika* = EphK, 1897, 953.
24. (B.E.) [Benedek Elek], *Heinrich Gusztáv, a jóakarató* = *Magyar Kritika*, 1897. dec. 15., 111–112.
25. Rs., *Ferenczi [!] József, A szépművészetek Spanyolországban és Murillo* = *Budapesti Szemle*, 1900, 286. szám, 150–153.
26. Gyulai Pál, *Válasz Riedl Frigyesnek = Uő, Bírálótok, cikkek, tanulmányok*, s.a.r., jegyz. Bisztray Gyula és Komlós Aladár, Bp., Akadémiai, 1961, 211.
27. Uo, 211.
28. „A kiadó beküldi kiadványait a lapoknak, melyek a szívességet azzal szokták nyugtázni, hogy tüstént tárczát adnak róla; minél előbb, nehogy más hirtel megelőzze őket. A munkatárs tehát gyorsan átlapozza a művet, megdicséri felületesen, pontosan lemásolja legérdekesebb részét és – tovább adja a könyvet [...], mely nem marad ugyan olvasatlanul, de a *beható bíráló* rendesen elmarad.” Idézi: Ferenczy József, *Kisfaludy Károly és Munkái. Írta Bánóczy József* = EphK, 1884, 330.
29. Gyulai Pál, Pulszky Ferenc és a kritika = Uő, *Bírálótok (1861–1903)*, Bp., Franklin-Társulat, 1912, 280.
30. Uo, 281.
31. Gyulai Pál, *A tárczaelbeszélésekről* = *Budapesti Szemle*, 1898, 255. szám, 443–448.
32. Császár Elemér, *Ulrich főhadnagy és egyéb történetek* = *Politikai Hetiszemle*, 1898. július 10., 11.
33. Mikszáth Kálmán, *Hogyan kell száz aranyat nyerni (Elmélkedések Sziklay könyve fölött)* = Uő, *Összes művei, 68. kötet. Cikkek és karcolatok, 18. kötet*, Bp., Akadémiai, 1973, 25–29.
34. Komjáthy Jenő, *Kritikai szempontok* = Uő, *Vers és próza. Összegyűjtött művek*, vál., s.a.r., bev., jegyz. Rába György, Bp., Szépirodalmi 1989, 456–501.
35. Alexander Bernát, *Dóczi Lajosról* = *A Hét*, 1890. június 1., 342.
36. Komlós Aladár, *Gyulaitól a marxista kritikáig (A magyar irodalmi kritika hét évtizede)*, Bp., Akadémiai, 1966, 93–96.
37. -i. [Gyulai Pál], *Descriptiv kritika* = *Budapesti Szemle*, 1890, 160.; Alexander Bernát, *Descriptiv kritika*, uo, 478–480.; *Gyulai rövid válasza*, uo, 480.
38. Alexander Bernát, *Irodalmi bajok* = *A Hét*, 1893. jan. 5., 11–13.
39. Uo, 11.
40. Uo, 11–12.
41. Uo, 12.

ANGYALOSI GERGELY

Irányzatok a 20. századi irodalomkritikában

Milyen eszközeink lehetnek arra, hogy leírjuk az elmúlt század főbb „kritikai irányzatait”? Egyáltalán: beszélhetünk-e irányzatokról ezen a beláthatatlanul nagy területen? Kritikán nálunk a napilapokban és a folyóiratokban megjelent, részben vagy egészben műbíráló-jellegű írásokat szokás érteni, szemben azokkal az országokkal, amelyekben a tág értelemben vett kritika lefedheti az irodalomtörténet-írást és/vagy az irodalomtudományt is. Aligha formálhat igényt bárki is arra, hogy, úgymond, „áttekintse” ezt a mezőnyt, s az ide sorolható százezres nagyságrendű írástömeget. Ráadásul a karakteres kritikusok mindegyike kialakítja a maga sajátos beszédmódját és eszközkészletét, olyannyira, hogy felismerjük a stílusáról, akár a nevét letakarva is. Ettől azonban még nem biztos, hogy valamilyen „irányzatot” képviselnek. Olyan osztályozási elveket kellene tehát keresnünk, amelyek segítségével csoportokat különíthetünk el, csoportokat, amelyekbe igencsak eltérő kritikusegyéniségek is egymás mellé kerülhetnek anélkül, hogy egyformaságra kárhoznánk őket. Az ilyen osztályozás elvileg képes lehetne arra, hogy valamiféle rendet tegyen ebben az áthatolhatatlannak és kaotikusnak látszó sokaságban, mégpedig anélkül, hogy az elemzőtől a teljes mezőnyt átfogó ismereteket várnánk el, ami teljes képtelenség volna.

Egy hozzám közelálló külhoni példát idéznék fel. Roland Barthes 1963-ban írt egy cikket *A két kritika* címmel. Az egyik típusba az objektivitás álarca mögé rejtőző, valójában azonban nagyon is agresszív ideológiai elfogultságokat hordozó pozitívizmust sorolja. Morálisan elfogadhatóbbnak, de egyáltalán nem ártatlannak tartja az „interpretáló kritikát”, amelynek az a lényege, hogy az irodalmi művekhez „a jelenkor valamelyik nagy ideológiájából kiindulva közeledik”, „legyen szó az egzisztencializmusról, a marxizmusról, a pszichoanalízisről vagy a fenomenológiáról”. Elismeri ezeknek a törekvéseknek a hasznosságát, vagyis azt, hogy új szempontokkal gazdagították az irodalomtudományt, de látja azt is, hogy eleve képtelenek arra, hogy számot adjanak az irodalmi szövegek autonóm létezőmódjáról. Ezért tulajdonképpen egy harmadik típusú kritikát is posztulál, amelyet *immanens* interpretációnak nevez. Nem más ez, mint *a minimalizált külsővé tétel* eszménye. Ugyanis minden értelmezés külsővé tételt jelent: ha nem alkotok a műhöz képest külsődleges értelmező diskurzust, akkor nem marad más számomra, mint hogy betű szerint elismételjem azt. Ám legalábbis törekedhetek arra, hogy ez a kívülkerülés minél csekélyebb legyen. Barthes szerint minden jelentős mű lényegében „önmaga modellje”, s ez a modell csak utólag, a befogadó aktivitásának köszönhetően bontakozik ki az interpretáció során.¹ A minimalizált külsővé tétel eszményének elméleti kulcsszava a *homológia*, szemben a pozitívista és az interpretáló kritika *analogikus* működésével.

Milyen tanulságokat vonhatunk le a Barthes-féle tipológiai kísérletből a magyar irodalomkritika történetére vonatkozólag? Közismert, hogy a 19. és a 20. század fordulóján kialakult nálunk a műbíráltnak az a típusa, amelyet a mai napig impresszionista kritikának nevezünk. Ez sok szempontból rokonítható azzal a módszerrel, amelyet Barthes „immanensnek” nevez. Noha az impresszionista kritika fogalmát nem könnyű meghatározni, gyakorlatilag majdnem mindegyik kritikátörténeti munka él vele. Általánosságban annyi mondható el erről a bírálói attitűdről, hogy a kritikus szubjektivitás és a mű találkozását próbálja megragadni és bemutatni, lehetőleg minél kevesebb elvi közvetítéssel, a lehető „legnaivabb” módon, a spontaneitás maximumán. (Ebben rokonságot mutat „a minimalizált külsővé tétel” elvével, ugyanis a befogadó személyiségét nem sorolja a művön egyértelműen kívül eső tényezők sorába.) Ezek a kritikusok arra helyezik a hangsúlyt, hogy ki-domborítsák, miféle módosulásokat idéz elő a tudatukban a művel való találkozás. („A jó kritikus az az ember, aki elmeséli, milyen lelki kalandokat élt át a remekművek között” – írta Anatole France.)² Szemben állnak minden tudományosnak szánt objektivizmussal. Módszerük az, hogy nincs módszerük, mivel minden rendszer eleve gyanús a szemükben. Ez persze erősen kétségessé teszi, hogy lehetséges volt-e valaha is koherens impresszionista kritikai magatartás? A szakirodalom válasza erre a kérdésre általában nemleges. Szokás arra hivatkozni, hogy a legelszántabbnak elismert impresszionisták is használtak gondolatmenetük kifejtésekor előzetesen felállított kritériumokat, folyamodtak dogmákhoz, hivatkoztak szabályokra. Ha ezt a megközelítést teljesen elfogadnánk, úgy impresszionista kritikusok voltaképpen sohasem léteztek; csupán olyanok, akik meggyőződésből (szubjektív, racionalizmus ellenes mítoszaikhoz való ragaszkodásból) nem voltak hajlandók tisztázni saját működésük elvi előfeltételeit és kimondatlan dogmáit. Jőmagam nem osztom ezt a nézetet. Az egyes kritikusok gyakorlatában ugyanis óriási különbséget jelent az, ha úgynevezett „tények” (pozitivisták kritika) vagy valamelyik „nagy elmélet” mögé húzódva közelítik meg a műveket, vagy pedig tudatosan törekednek arra, hogy a lehetőségek szerint megszabaduljanak minden „külső” tényező gyámságától az irodalomértésben. Erre még akkor is lehet törekedni, ha végső elemzésben tudjuk: elérhetetlen célkitűzésről van szó. Bodnár György ezt így fogalmazta meg: „A kritikai impresszionizmus tehát voltaképpen nem rendszertelenség, hanem egy új rendszer, amelynek megfogalmazása azonban nem az elméleti munkákban, hanem a gyakorlati kritikákban és esszéikben történik meg.”³

Az impresszionista kritika mint típus a mai napig jelen van az irodalmi életben, ha művelői nem feltétlenül sorolják is ide magukat. Emlékeztetnünk kell arra, hogy bár ez a kritikátípus is Nyugat-Európában (Franciaországban és Angliában) lépett föl a 19. század nyolcvanas éveitől a *l'art pour l'art* szemléletmódjával karöltve, Magyarországra érve lényeges funkcióváltáson ment keresztül. Legnevesebb képviselőjének, Ignotusnak a tollán az irodalom, s általában az esztétikai szféra autonómiájáért folytatott harc eszköze lett. A nagy nyugati országokban efféle függetlenségi harcra természetesen már régen nem volt szükség. Az impresszionista kritika az úgynevezett esztétizmus nagy áramlatához kapcsolhatóan jött létre. A 19. század végének és a 20. század elejének magyar irodalmi és művészeti életében is bőségesen hagyott nyomot az osztrák, illetve a nyugat-európai esztétizmus. A Hu-

sismanshoz, Wilde-hoz, d'Annunziohoz hasonlóan radikális esztétista írásmódra, életvitelre, filozófiai igényű önmegfogalmazásra azonban aligha találnánk példát. A *l'art pour l'art* következetes és minden egyéb szempontot nélkülöző vállalása alighanem elképzelhetetlennek látszott a kor hazai irodalmi és művészeti életében. Ignóus maga is csak a következő agnosztikus kritikusi hitvallásig jutott el: „Ha akarom: a kő beszél; ha akarom, a szó hallgat. A művészetnek csak egy törvénye van: csinálj, amit akarsz, ha meg tudod csinálni.”⁴ A harcosan radikális esztétizmust ez a relativista álláspont nyilvánvalóan kizárja.

A tízes évek végére azonban esztétizmus, ez a hozzánk némi késéssel érkezett kulturális sodrás végképp illúzióként lepleződött le. Ennek a folyamatnak a legszébb esszéisztikus leírását a Szerb Antalnak köszönhetjük. „Amit modernnek éreztem, a *fin de siècle* világhangulat, éppen akkor omlott össze, amikor én átéltem. A világháború végén *az igazán modern emberek* (kiemelés tőlem, A. G.) már megmosolyogták az ártalmatlan esztétikai világszemléletet, a fogatlan *l'art pour l'art*-t, a dandyizmustól undorodtak, a szubjektív filozófiát kezdte a fenomenológiai iskola objektív idealizmusa eltemetni, az individualista hóbortokat a kollektivisták hóbortok, a dekadens finomkodásokat az aktivista izommutogatás.”⁵ De az esztétizmus mint a modernség egyik áramlata mégiscsak beírta magát a 20. század kultúrtörténetébe, és talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy néha még ma is hoz új (és első pillantásra talán nem könnyen azonosítható) hajtásokat.

Persze már a haza impresszionista kritika térnyerésével egy időben megjelentek ellenfelei is, akik normativitást, bizonyos törvényszerűségek felismerését várták el a műbírálat professzionistáitól. A leghíresebb példa erre *Az utak elváltak* című Lukács-cikk 1910-ből, amely név nélküli polémia „a magyar impresszionizmus egyik legfinomabb elméjű kritikusával”, vagyis Ignóussal. Nem fogadja el, hogy a művész bármit megtehet, ha elég tehetséges ahhoz, hogy megcsinálja, amit akar. Lukács szerint a művész eredendő célkitűzése is bírálható. Világnézeti (ma úgy mondanánk: ideológiai) alapunk lesz arra, hogy helytelenek, elérésre nem érdemesnek minősítsük a célt is, nem csupán a kivitel esztétikai minőségét. A kifejezés eszközei a végcélből – amivé az impresszionizmus változtatta őket – ismét eszközzé válnak a *lényeg* kifejezésének szolgálatában. Az impresszionisták fejére tehát le fog sűjtani a dorong – jósolta vérfagyasztó komolysággal Lukács. Idézhetünk ugyanebből az évből egy másik idevágó dokumentumot. A szerző, Szilasi Vilmos szintén filozófus; *A kritika elmélete* című tanulmányát az Alexander Bernát tiszteletére összeállított *Emlékkönyv*ben publikálta. Szilasi feltételezi az abszolút és normatív kritikai értékek létét; ezek függetlenek a tapasztalattól és nem változnak a külső körülmények szerint. Érvelés módja megejtően árulkodó és őszinte. „Tagadnunk kell minden impresszionizmust, mert rendben bízunk, rend van, rendnek kell lennie. Mert belső nagy idegenkedéssel fogadunk minden olyan törekvést, amely ennek a rendnek a megbontásához vezet.”⁶ Szilasi alapvetően neokantiánus fogalmakban gondolkodik, ezeket ötvözi egyfajta sajátos lélektaniséggel. Így lesznek nála a kritikai értékek „apriori formai értékek, amelyek egy pszichológiai szükségletnek kifejezői”, a formák pedig a fentebb igényelt *rend* kategóriái. Meg kell említenünk, hogy mindezt kiegészíti egy életfilozófiai réteggel, nevezetesen Dilthey élményelméletével. De ez csak megerősíti abban a meggyőződésében,

hogy a tetszésnek abszolút normái, az alkotásnak pedig abszolút szabályai vannak. Az előbbieket a kritika elmélete, az utóbbit a poétika hivatott kutatni.

Ebből a normatív kritikaelméletből merev, neoklasszicista irodalomeszmény bontakozhatott volna ki, ha lett volna komoly visszhangja. De nem volt, így csak regisztrálhatjuk ennek a vonulatnak a teoretikusan nagyon színvonalas jelenlétét a hazai kritikai irodalomban. (Ernst Bloch ebben az időszakban szó szerint neoklasszicistának minősítette Lukács ízlését.) Ha lenne mód ennek a kritikai irányvonalnak a bővebb tárgyalására, nyilvánvalóan sort kellene keríteni a Vasárnapi Kör több tagjának (kivált Fülep Lajosnak) a nézeteire, de Babits Mihály korabeli kritikai munkásságára is. Ez utóbbiról már Komlós Aladár megállapította, hogy „vele és Lukács Györggyel kezdődik kritikánkban az elfordulás az esztétikai kritikától a filozófiai kritika felé”.⁷ A húszas években azután a *Nyugat* első nemzedékének nagy író-kritikusai közül többen is ehhez az újklasszicizmusnak minősíthető felfogáshoz közelednek, vagyis egyfajta normatív eszmerendszer függvényében képzelik el a kritika lehetőségeit. Példaként hivatkozhatunk a kritikaíró Karinthyra, aki egyre határozottabban vitatja az elhíresült ignotusi álláspontot, s a művészet nélkülözhetetlen alkotórészének tartja az „eszmei tartalom” megjelenését, amely voltaképpen már nem is tartozik a művészet területére. Ez a kritikai irány tehát bizvást párhuzamba állítható azzal, amit Barthes „interpretáló kritikának” nevez. Képviselői valamilyen filozófiai vagy elméleti iskola elveit próbálják alkalmazni kritikus tevékenységük során. Az úgynevezett „esszéíró nemzedék” képviselői különféle változatokban ezt a szemléletmódot fogadták el. „A világ értelmetlen káosz, ha nem lépünk rendező elvekkel elébe, az igazság szertefoszlik, ha nem öntjük kész fogalmi edényekbe. Csak akkor ismerhetünk meg, ha már tudással rendelkezünk; nem keresnénk, ha már nem találtunk volna valamit. Világnézet nélkül csak a passzív szemlélődés olcsó gyönyörét élvezheti a lelkünk” – írta Halász Gábor 1928-ban.⁸ S azokat az irodalomtörténészeket és kritikusokat is ide sorolhatjuk, akik rövidebb-hosszabb ideig a szellemtörténet égiske alatt működtek. Külön tárgyalásra szorulna Horváth János esete, aki műveiben kifejtji a nemzeti klasszicizmus normatív eszményét, s az azt megalapozó „erkölcsi ihlet” fogalmát. A szellemtörténet szerepe nála elsősorban annak elfogadását jelenti, hogy az irodalomban bizonyos eszmék realizálódását látja. S noha Klaniczay Tibor szerint korábbi munkásságában felfedezhetők az irodalom immanens szemléletére irányuló törekvések, később elszakadt ettől, mivel az a meggyőződés kerekedett felül benne, hogy „az ízlés leple alatt világnézetek harca folyik: politikai, társadalmi, erkölcsi ellentéteké”.⁹ Valóban csak sajnálhatjuk, hogy a két világháború között gyakorlatilag felhagyott a kritikaírással; így voltaképpen nem tudjuk, milyen lett volna ebben a korszakban egy őriási tudású, konzervatív irodalomtörténész által írott kritika.

Aktív kritikus volt ellenben Schöpflin Aladár, aki minden különbség ellenére Horváthhoz hasonlóan úgy látta, hogy „az irodalom organikus valami, a nemzet életének olyan életjelensége, mint akár a politika vagy a gazdaság, s ezért minden irodalmi jelenségnek megvannak, meg kell legyenek a gyökerei valahol a társadalomban, amelynek az irodalom egyik megnyilatkozási formája. Ezeknek a gyökereknek a megkeresése, nézetem szerint, előbbre való és fontosabb feladata a kritikának, mint a hibák és erények terméketlen méricskélése. Azt hiszem, job-

ban meg tudom állapítani valamely író vagy irodalmi mű jelentőségét, ha kitapintom azokat a szálakat, amelyek a társadalmi élettel s a társadalom mindenkori lelkiállapotával összefűzik, mint ha mégoly éleselméjűen boncolgatom is jó és rossz tulajdonságait. Megérteni az írókat és művészt – ez a kritika igazi feladata, s abban a képben, amelyet ezzel a megértető módszerrel rajzol a kritikus, megvan az értékítélet is.” Ezt 1907-ben írta Schöpflin, nagyjából ugyanakkor tehát, amikor Ignó az impresszionista kritika mintaértékű szövegeit publikálta. Húsz évvel később, a *Nyugat* 1927-es jubileumán ő is két kritikustípust különböztet meg, akárcsak később Barthes. (Az írást Rákai Orsolya kiváló Schöpflin-könyve nyomán ismertetem, amely megjelenés előtt áll.) Az egyik típus az, aki valamilyen elméletből indul ki, „szélesebb tudományos alap létrehozására törekszik, általános szempontokat kíván megállapítani, s a műveket ezekhez méri”. A látszat ellenére mégsem objektív, mert „egy ízlésbeli, felfogásbeli párt embere, előre megállapított programmal, melyet azonban az irodalom egészének kritériumrendszerével azonosít”. Általában konzervatív felfogású, irritálják a radikálisan új jelenségek, viszont pozitív szerepet játszik a kanonizációs folyamatok megerősítése és az olvasóközönség nevelése terén. A másik fajta kritikus ezzel szemben „még kissé kérkedik is azzal, hogy az elméletet nem tartja fontosnak”. A tehetségek érdeklik, nem a szabályok s a programok; a mű által okozott élményből indul ki, írásmódja közelebb áll a művészhöz, mint a tudóshoz. A tehetségek gondozását és kritikai támogatását tartja céljának. „A mű megítélésében az író feltételezett intencióinak juttatja a főszerepet, az irodalmi alkotást a benne megnyilvánuló művészi tendenciák és ezek megvalósulásának sikeressége vagy sikertelensége alapján szemléli.”¹⁰ Látjuk, ez a felosztás a húszas évek impresszionizmus-neoklasszicizmus szembenállását tükrözi; önmagát Schöpflin nyilván egyik oldalhoz sem sorolja. Való igaz, hogy az a kritikafelfogás, amelyet ő testesített meg, mindkét végtől tartózkodik; nagy jelentősége lett volna annak, ha Schöpflin iskolát tudott volna teremteni. Erre azonban sem a második világháború előtt, sem pedig utána nem nyílt lehetőség.

Az 1945 utáni néhány szabad évben az irodalmi folyóiratok némelyike még megpróbálta érvényesíteni a *Nyugat* szellemi örökségét. A *Magyarokról* írja például Németh G. Béla, hogy kritikai rovata „többségében a *Nyugat* hasonló részlegének folytatásaként tekinthető. A műalkotást nyelvi tekintetben elsősorban a Zolnai-féle *Széphalom* által közvetített Croce-, Vossler-, Bühler-, Meillet- s társaik által kidolgozott módszerekkel közelítették meg, akár ha nem ismerték is e szerzőket. Ez szorosán és jól illeszkedett a műalkotás tárgyának, az író magatartásának a Dilthey-féle Erlebniss-, élményesztétika individuális és szociális, személyes és társadalmias, historikus és reminiscenciás magragadó és értelmezésmódjához. A hangnemben az esszéisztikus dominált, de nem akadályozta az elemző módot és a megrovó tónust, sem esztétikai, sem társadalmi-művelődési tekintetben.”¹¹ Ez alighanem a kor több „polgári szemléletű” irodalmi lapjáról elmondható. Sorsuk közös volt, amennyiben egytől egyig áldozataivá váltak a megszilárduló diktatúrának. A kritikai függetlenség évtizedekre megszűnt, s ez nagy vonalakban még akkor is igaz, ha eszünk ágában sincs egységes tömbként kezelni a Rákosi-korszakot és a lassan felpuhuló Kádár-érát. Nyilvánvalóan szükség lenne a szocializmus évtizedei alatt működő irodalomkritikai gyakorlat történetének megírására, de egy ilyen vál-

lalkozásnak még az alapjait sem raktuk le. A rendszerváltás utáni időkre nagy vonalakban szintén ráillik a Barthes-i „két kritika” tipológiája. Ennek e korszaknak is megvoltak a maga „nagy elméletei”, amelyek ugyanúgy némi késéssel érkeztek el hozzánk, mint a többi nagyszabású teória a 20. században. A recepcióesztétika, a hermeneutika és a dekonstrukció különféle válfajai, vagy a legújabb gumicsontként szolgáló „medialitás”-elméletek mind ezt a funkciót töltötték be. Az 1995-ös pécsi kritika-vita szinte karikatúrisztikus élességgel mutatta meg a „tudományosan megalapozott” illetve a műveket a maguk individualitásában, az elméleti gyámság alá helyezést kerülve megragadni kívánó irányvonal konfrontációját. Aki nem tudta előre, mi készül ezen a tanácskozáson (mint például jómagam), azt minden bizonnyal váratlanul érték a vita során felszínre bukott szenvedélyek. Ez pedig arra utal, hogy lehet abban valami, amit Horváth János írt: az ízlés leple alatt világnézetek, erkölcsi és politikai felfogások harca folyik. Az ízlés tehát veszélyes dolog; a kritikától pedig aligha várhatunk mást, mint hogy vállalja a veszélyt.

JEGYZETEK

1. Roland Barthes: *A két kritika*. Helikon, XXXVIII., évf., 1992/2, 278.
2. Idézi Komlós Aladár: *Kritika és kritikusok*, Nap Kiadó, 2004, 76.
3. Bodnár György: *Az impresszionista kritika rendszerellenessége és rendszerigénye*. In: *Jövő múlt időben*. Balassi Kiadó, 1998, 223.
4. i.m., 465.
5. Szerb Antal: *Könyvek és ifjúság elégiája*. In: Szerb Antal: *Gondolatok a könyvtárban*. Magvető, 1971, 657–658.
6. Szilasi Vilmos: *A kritika elmélete*. In: Alexander Bernát Emlékkönyv. Franklin, Budapest, 1910, 638. skk.
7. Komlós Aladár: *Gyulaitól a marxista kritikáig*. Akadémiai Kiadó, 1966, 172.
8. Idézi Bodnár György: *Műfaj vagy közérzet?* In: *Párbeszéd az idővel*. Argumentum, 2009, 383.
9. Idézi Bodnár György: *Horváth János és a századeleji irodalmi megújulás*. In: *Jövő múlt időben*. Balassi Kiadó, 1998, 413.
10. Rákai Orsolya: *A teljes zenekar. Schöpflin Aladár és a társadalmi modernség irodalmi jelentősége*. Kézirat, 2013, 83–84.
11. Németh G. Béla: *Hét folyóirat, 1945–1950*. Csokonai Kiadó, 2000, 14.

TVERDOTA GYÖRGY

A szakkritika ma

A kritikáról folyó, a maga módján színvonalas, egyes pontokon vitákká sűrűsödő gondolkodás során a szerzők hallgatólagosan elfogadnak bizonyos előfeltevéseket, hogy mielőbb sorra vehessék azokat a kérdéseket, amelyeket ők a műbírálat izgató, megoldásra váró problémáinak ítélnék. Az út lerövidítésének effajta manőverei általában elfogadhatóak, de a hallgatólagos közmegegyezés egyik pontja hiányérzetet kelt bennem. Mintha közömbös, zárójelbe tehető, sőt, talán elhanyagolható lenne, hogy milyen a kritika tárgyát képező szöveg státusza. Mintha a kritikusnak mindig az irodalmi forgalomba frissen bekerült termékekkel és csakis azokkal

lenne dolga. Márpedig ha azt akarjuk, hogy a kritikáról való beszéd ne lógjon a levegőben, már első lépésként fontos distinkciót kell tennünk.

Megtörténhet, hogy az irodalmi piacra bedobott új termékről a kritikus, az elsődleges kontextus ágense valami nagyon mély, akár hosszú időre érvényes megállapítást tesz. Ám ha érvénye ideiglenes, ha szűkebb körre terjed csak ki, vagy ha csak részleges egyetértést vívott is ki, ennyivel is kiérdemelheti a sikeressé minősítést. Kritikai eljárás alá vonhatók azonban olyan teljesítmények is, amelyek helyzete az irodalmi közvéleményben már viszonylag megszilárdult, tekintélyre tettek szert. Sikeresen estek át az első kontextus szűrőjén, mégsem élvezhetik a nyugalmi állapotot, hanem az eddiginél is tüzetesebb, fürkészőbb figyelemben részesülnek. Ami forgalomban marad, az óhatatlanul újabb és újabb, egyre szigorúbb átvilágításokon esik át, és feledésnek eshet áldozatul.

A feledéstől ideiglenesen vagy tartósan megkímélt teljesítményekről mélyebb, hitelesebb tudásra szert tenni már nemcsak lehetőség, hanem kényszer. A szöveggel való foglalkozásnak ezen a szintjén lép fel az a tevékenység, amit szakkritikának nevezünk. A szakkritika folyton közvetlenül is visszacsatol magához a szöveghez, elvégre ez is kritika, ámde egyúttal kötelező módon kritikailag reagál az elsődleges kontextusban a szövegről kialakult képre is. Tudomásul veszi, számol vele, de a legkülönbözőbb szinteken helyesbíti, pontosítja, módosítja is azt. Egyelőtte megkezdett diskurzusba lép bele, annak folytatója. A második, harmadik, negyedik, sokadik láncszem egy sorban. A sor az adott műről való tudás folytonos kumulálódásához vezet, de egyúttal a korábbi tudás részleges érvénytelenítését is elvégzi, sőt felróhatjuk neki megőrzésre méltó ismeretek felejtését is. Mi több, a szakkritika megkezdett értelmezési irányokat is félbehagyhat, sőt, erőszakosan berekeszthet, hogy új irányokba indulhasson el. Egy azonban bizonyos: a szakmai elmélyülés, a szak-jelleg formai értelemben ennek az övezetnek az obligációja, hitelességi kritériuma. Ezen az építési területen verifikáció és cáfolás folyik, miközben a műtárgy hozzáférhető közelségben marad, és nem vonhatja ki magát a kegyeletet nélkülöző közvetlen érték-megállapítás alól.

A szakkritika kifejezést szerencsésebbnek vélem a „tudományos kritika” terminusnál. Nem mintha a tudományosság kérdésének szembesítése a kritikai tevékenységgel nem lenne értelmes kérdésfeltevés. De a tudományosság kritériumai túlságosan tágasak a szakkritika sajátos problematikájához képest, elvégre tudományos lehet egy újonnan megjelent műre való közvetlen reakció is, amennyiben a kritikus megállapításai tudós előfeltevéseken nyugszanak. És túlságosan szűkösek is, hiszen a szöveg kritikai megítélésére kiható szakmai korrekciónak tekinthető akár egy elemi textológiai művelet, például egy korábban félreértett szó helyes kiolvasása is. Mindazonáltal a szakkritika nem nélkülözheti a tudományosság presztízsét. A szakkritikusnak szükségképpen be kell vetnie működése során a nehéztüzérséget, a tudományos apparátust és egy jó karban lévő módszertant, vagy legalább (fennegetően?) sejtetnie kell, hogy bármelyik pillanatban képes élni ilyennel.

Abban sincs feltétlenül egyetértés, hogy az irodalomtörténet-írás ab ovo igényt tarthat-e a tudományosság rangjára, de sokkal nyugtalanítóbb az a körülmény, hogy a szakkritika fogalma fedni látszik az irodalomtörténeti munkának a bírálóknak mindig óhatatlanul, közvetlenül kitett művészi teljesítményekre vonatkozó ré-

szét. Azaz az irodalomtörténet egyik rétege: szakkritika. Márpedig ez esetben, ha a szakkritika és az irodalomtörténet aggályos és pedáns elkülönítésének elmulasztása nem is okoz bennünk lelkifurdalást, a mai helyzetről áttekintést adni hivatott előadó gyakorlatilag megoldhatatlan feladat elé kerül. Se kompetenciája, se elég tere, se Szerb Antal-i ambíciója nincs arra, hogy – mondjuk – a Janus Pannoniustól Petri Györgyig és tovább terjedő korpuszt, azaz az ő műveiket megítélő szakkritikát mérlegre tegye. Legitim módon csak az maradhatna kívül figyelmének körén, aminek a helyzete még nem szilárdult meg, ami a „tisza” kritika tárgya, ami az elsődleges kontextus körébe tartozik, s nem tart feltétlen igényt a szakmailag elmélyült megközelítésre.

Előadásomban ezért csakis a pars pro toto elve alapján járhatok el, lemondva annak a hatalmas szakkritikai teljesítménynek a mérlegre vételéről, ami a modernséget megelőző korok irodalmára vonatkozik. Eltekintek – másfelől – annak a stádiumnak a szemügyre vételétől is, ami épp ma esik át a kanonizálás folyamatán. A kritikát talán épp az itt elvégzendő művelet sor állítja a legnagyobb próbatételek elé. Kijelölni és érvekkel alátámasztani – mondjuk – Mészöly Miklós, Petri György, Nemes Nagy Ágnes helyét az irodalom értékrendjében, ez olyan speciális kérdéseket vet fel, amelyek indokolnák, hogy a kritika lehetőségeit ezzel a tárgykörrel szemben külön előadásban szembesítsük. Tehát csak azt vizsgálom meg, mi történik ma a tágon felfogott irodalmi modernség teljesítményének megítélésével foglalkozó szakkritikában.

Rendelkezünk többé-kevésbé egységes narratívába rendezett irodalomtörténeti áttekintésekkel erről a történeti szakaszról, illetve olyan munkákkal, amelyek ezt az időszakot is tárgyalják. Ilyen Kulcsár Szabó Ernő könyve, *A magyar irodalom története 1945–1991* és az ellenkönyv, Bezeceky Gábor *Irodalomtörténet a senkiföldjén* című munkája, ilyen Grendel Lajos irodalomtörténete és ilyen *A magyar irodalom története 1920-tól napjainkig* című, Szegedy-Maszák Mihály és Veres András által szerkesztett mű, s a sort folytathatnám. Mivel azonban az ilyen szintézisek komplett fogalmi rendszert dolgoznak ki, periodizációs tagolást fundálnak ki, tehát egy teljes narrációs kötőanyagot, fogalmi rendszert léptetnek működésbe, döntő pontokon explicit módon átlépik a kritika határait.

Mivel a kritika az egyes szerzők egyes műveit tartja elsődlegesen szem előtt, és nagyobb összefüggésekre az ilyen közelképekből következtet, néhány, reprezentatív pozícióba emelt szerző kritikai fogadtatásának alakulását követve tekintem át a mai szakkritika állását. A jelen nem állóvíz, hanem egy folyamat hozzánk legközelebb eső végpontja, ezért a továbbiakban arra figyelek, tudatában annak, hogy a példaim kiválasztásában sok az esetlegesség, hogy az Ady, Babits, Kosztolányi, Móricz, Krúdy, Lukács György, Kassák, József Attila, Szabó Lőrinc, Márai és Radnóti műveire irányuló szakkritika hogyan alakult az utolsó két évtizedben.

A folyamat kezdőpontja: elrugaszkodás a marxista kritikától. Tekintsük ilyen pillanatnak a politikai rendszerváltás évtizedfordulóját. Az új kritikátörténeti szakasz kezdete annyiban köthető politikai fordulathoz, amennyiben azt gondoljuk, hogy az ezt megelőző korszakban a kritika alakulását számottevően befolyásolhatták ideológiai kényszerek, amennyiben úgy gondoljuk – Szilágyi Mártonnal együtt –, hogy maga az irodalom is ebben a történelmi pillanatban került át kényszerű el-

lenzéki szerepéből a normalitás közegébe. Ideológiai kényszerek több évtizeden át hatottak, bár változó mértékben, és csökkenő tendenciát mutatva. Az irodalom kapott illetéktelen művészetpolitikai dorgálásokat az előző korszak legtoleránsabb szakaszaiban is. Ennek következtében az irodalom értékrendjében, az egyes szövegek értelmezésében és értékelésében torzulások keletkeztek, még a szövegkiadásban is hemzsegték a kiáltó anomáliák. Mindez nem lehet vita tárgya. Azon már érdemesebb lenne eltűnődni, vajon mi volt ebben a kritikában a marxista elem, a közös név ugyanazt a kritikai modellt takarta-e? Bizonyosnak csak az látszik, hogy létezett a hatalom szolgálatában álló vagy legalábbis azt támogató szakkritika.

Mindez nem változtat azon, hogy új helyzetében a szakkritikus függetleníthette magát az ideologikus kényszerektől, birtokában érezte magát olyan tudományosan komolyan vehető megállapításoknak, amelyek segítségével biztonságosabban, pontosabban és érzékenyebben kideríthető egy szövegről, számot tarthat-e mai érdeklődésünkre. Csakhogy számos példa van arra, hogy már az ideologikus kényszerek között működő szakkritikusok jelentős hányada is képes volt független értéktételek kimondására. A Kosztolányi-reneszánsz a hatvanas évek elején megjelent, az *Édes Annát* apologizáló Bóka László-tanulmányig követhető vissza. Szegedy-Maszák Mihály nevezetes írása az *Esti Kornél*-ciklusról a hetvenes évekre datálható. Krúdy újraértékelése is a hatvanas években indult Szauder József és Rónay György esszéivel.

Sokkal fontosabb és nehezebben megválaszolható kérdés, hogy a közelmúlt és a jelen szakkritikája a nyilvánvalóan ideologikus és rövidlátó direktívákon túl voltaképpen mitől határolódott el? Marxizmuson gyakran azt a kritikai és irodalomtörténeti gyakorlatot értették, amely a pozitivista tudományoszmény égisse alatt tenyészett évtizedeken át, és amely viszonylag könnyen összeegyeztethető volt a tükrözésesztétikával és a marxi szociologizálás vulgarizáló változataival. Ennek az ugyancsak pontatlanul pozitivistának elnevezett szakkritikának a kihívójaként még a hatvanas évek végén lépett fel a műközpontú, strukturalista, majd szemiotikai irodalomfelfogás. A hivatalos ideológia – egy-két kísérlettől (Szabolcsi Miklós *Eszmélet*-elemzése), illetve néhány manipulatív, instrumentális felhasználástól (Király István Ady-monográfiái) eltekintve – a történetiség védelmében ellenségesen fogadta ezt a paradigmaváltás igényével jelentkező radikális koncepciót. A rendszer-váltás táján lendületbe jövő új kritika számára azonban a befogadói aspektust számon kívül hagyó, a hermeneutikai módszerrel nem élő műközpontú megközelítések nem voltak használhatóak, így képviselői az ideológiai kritikával, a pozitívizmussal együtt, egy füst alatt, és egy kicsit suba alatt, a strukturalista örökségtől is megszabadultak.

A szakkritika, amint írtam, mindig és szükségképpen elhatárolódik és felülbírál. A 80-as, 90-es évek fordulata ennél nagyobb ambícióval lépett föl – bár nem szeretem ezt a szót –, paradigmaváltást hajtott végre. Márpedig ahol fát vágnak, ott repül a forgács. Az árnyalást és jóvátételt hagyjuk a tudománytörténésekre. Ismerjük el, hogy az új (szak)kritika az olvasók és szakemberek fejébe vésett néhány új igazságot, amelyeket – úgy látszott – ezután a kudarc, a szakmai érvénytelenség bélyegének elviselése nélkül nem lehet büntetlenül figyelmen kívül hagyni. Lemondtak a szerzői intenció tájékozódási pontként történő számbavételéről. A szer-

ző halálára hivatkozva eltanácsolták a kritikust a szövegek életrajzi (és ezt kiterjesztve: kortörténeti) megközelítésétől. Felszabadították a befogadót, megnövelték mozgásterét a szerző, sőt, a szöveg rovására is, ami prezentizmushoz, a szövegek értelmezésében és értékelésében a jelen nézőpontjának felértékelődéséhez vezetett. A változás nyertesének a kritika látszott az irodalomtörténettel szemben, a történeti rekonstrukció és a szakkritika aránya az utóbbi javára billent.

A műértelmezésekre nézve bekövetkezett az igazságigény és a valósághoz való kritikai viszony alkonya, a hagyományos, a 19. századból örökölt közösségi szereputat hitelét veszítette. A stabilizálható jelentés helyett a jelentők szabad játékát élvezték a szövegekhez új módon közelíteni tudó olvasók. A művek organikussága vagy erős strukturáltsága többé nem számított a legfőbb célnak, a koherencia gyengesége nem minősült hibának, diadalmasan mutatták fel az egységesnek látszó szövegkontinuum varratait. A részek emancipálódtak az egészhez képest, az alárendelődés helyett a mellérendelés jutott előnyhöz, a periféria jelentősége megnövekedett a centrumhoz képest, s az új preferenciákat három, közös eredményüket illetően erősen redukív elv, az intertextualitás, az én szétlazulásának és de-centrálódásának elve és a nyelvi megelőzöttség koncepciója koronázta meg.

Az irodalomban, amelyre így tekintenek, természetesen végbemegy az értékek átrendeződése. A realistának tekintett művek leértékelődtek. A pszichologizálás rossz hírbe került. A küldetéses közösségi szerepvállalás idejét múltnak minősült. A mindentudó elbeszélőt legyőzte az első személyű megszólaló, az egyszerű narrációt felülírta a komplikált történetmondás. A próza erényének a metaforikus építkezés számított a metonimikussal szemben. A szimbolikus jelleget leváltotta az allegorézis.

A kritikusok mint kritikusok körében, ahogy Takáts József az élő irodalommal foglalkozó kritikát elismerést érdemlő emancipációs gesztussal nevezi, ezek a változások jobban meg tudták mutatni előnyös oldalukat, hiszen az írásmód alakulása és a róla szóló kritika jó esetben lépést tart egymással. Bónus Tibor egy neokritikával demonstrálta a tudományos – értsd: az új elméleti alapelvek szerint tájékozódó bírálat – erényeit. A szakkritika – legalábbis az irodalmi modernség feldolgozásának kritikai tartománya – azonban áldozatul esett a bekövetkezett fordulatnak. Az önmagában véve is heterogén elemekből összeálló modernség ugyanis kettős arculatú. Egyes teljesítményei többé vagy kevésbé képesek megfelelni az új kritériumoknak. Átugorják a nyílt vagy burkolt prezentizmus szellemében útjukba állított korszakküszöböket. A modernség más szövegei viszont vagy megtorpannak ezek előtt az ismérvek előtt, vagy elméleti protézist kapnak, amely átlendíti őket a nehéz pontokon. De aki sikeresen talpra esett a hozzánk közeli oldalon, szükségképpen besorolódik az irodalmi modernség ama osztagába, amely az intertextualitás, az én de-centrálódása és a nyelvi megelőzöttség égisze alatt masíroz előre a posztmodern jelen felé.

Ez történt József Attilával, akinek a példája mutatja, hogy a forradalmi baloldali elkötelezettségből is vezethet út a későmodern üdvösséghez, ha egyéb, főleg a tagadhatatlanul magas művészi szint belátásán alapuló megfontolások erre okot adnak. Ehhez persze a teljesítménynek a képbe nem illő részéről hallgatni kell, és erre az intenció és a szöveg, az életvilág és a szövegvilág közötti fonalak módszer-tani elmettsége elvi alapot is nyújt. Ugyanígy a szakkritikus pszichológizáló devi-

anciájának kell nyilvánítani a pszichoanalízisbe fejest ugró költő mélylélektani érdeklődése iránt tanúsított kíváncsiságot, s e redukció végeredményéül megkapjuk a késő-modern József Attilát. Lukács György utóéletének legújabb szakasza ellenben azt példázza, hogy a József Attilával rokon pozícióból a pokol felé is vezet út. Lukács persze gondolkodó volt, munkái vitákba kapcsolódtak bele, életműve vitát kelt és vitatható. Neki magának is felelőssége volt az általa képviselt irány történelmi félresiklásaiban. De a diszkvalifikálásnak az az alrendű érvelése, félretételnek az a hanyag nagyvonalúsága, ahogyan a hazai szakmai közeg eljárt vele szemben, kiáltó ellentétben áll azzal a figyelemmel, amellyel a mértékadó nemzetközi gondolkodás mindmáig elemzi és vitatja életművét.

A lopakodó politikai szempont kényszerű érvényesülése ellenkező irányban is csapdát állított. Ez idézte elő a Márai-paradoxont. Márai kiemelkedő művelője a magyar prózának, aki a népi demokratikus rendszeren gyakorolt kíméletlen kritikája miatt évtizedekig nem foglalhatta el méltó helyét a magyar irodalmi tudatban és értékrendben. Csakhogy mire erre a szükségszerű fordulatra sor került, addigra a modern próza általa művelt változata – úgy látszott – elveszítette időszerűségét. A posztmodern irányba fordult szakkritikára várt az a feladat, hogy rehabilitáljon egy modern szerzőt. Ez a rehabilitáció végbement, azokkal a kérdőjelekkel, amelyek egy ilyen paradox vállalkozást szükségképpen kísérnek.

A nyolcvanas években még úgy tűnhetett, hogy az irodalom megújulásában a történelmi avantgárd örökébe lépő neoavantgárd főszerepet játszik majd, de az évtizedfordulóra a posztmodern került domináns helyzetbe, amely a neoavantgárddal kissé tisztázatlan, de nyilvánvalóan ambivalens viszonyt alakított ki. Így az az eufórikus pillanat, amikor Bori Imre azt hihette, hogy a magyar irodalmi modernség megírható az avantgárd történeteként, örökre elmúlt. Az avantgárd kutatása az élő irodalom hajtóerejét nélkülözve sokat veszített lendületéből. Kutatások Deréky Pál, Kálmán C. György, Kappanyos András, Aczél Géza, Balázs Imre József, Petőcz András és mások buzgólkodásának köszönhetően most is eredményesen folynak, de két döntő ponton nem sikerült áttörést elérni: egyrészt a magyar avantgárd Kassák-központúsága György Mátyás, Ujvári Erzsé, a fiatal Déry vagy Tamkó Sirató előbbre lépése ellenére fennmaradt, másrészt nem bővült Kassák avantgárd műveinek közmegegyezéssel reprezentatív darabokként elfogadható repertoárja sem. Sokatmondó az elemzéseknek *A ló meghal, a madarak kirepülnek* körüli körben forgása.

Talán az Ady-kép metamorfózisán tanulmányozhatjuk legszemléletesebben azt az éles fordulatot, amely egy sor újraolvasás eredményeként a Király István monográfiáiban megtettesült antiimperialista forradalmiság bálványát a modernség sok romantikus ballasztot cipelő, az énközpontúságot fenntartó, s nem utolsó sorban épp emiatt megrendült pozíciójú, jeles képviselőjévé zsugorította. Az Ady-értelmezés új irányának kidolgozásán szorgoskodó újabb (szak)kritikus nemzedéknek, H. Nagy Péternek, Lőrincz Csongornak, Kulcsár-Szabó Zoltánnak, Palkó Gábornak és másoknak minden okuk megvolt arra, hogy Király koncepciójától elrugaszkodjanak, mert ez még a Révai József-féle Ady-felfogás megújítására vállalkozott, s a részletekben az elavult koncepciót korszerűbb irodalomtudományos eredményekkel igyekezett ellensúlyozni, vagy inkább eltakarni. Az örökségül kapott Ady-kánont, az erre épült értelmezési és értékelési sémákat félretolták, s szigorú

következetességgel végigvitt poétikai-retorikai olvasással levizsgáztatták a költő szimbólumhasználatát, képalkotását, szerkesztésmódját. Ezek az elemzések néha belgyógyászati vizsgálatokra emlékeztetnek, amikor nem tudhatjuk, milyen rejtett baj lappang szervezetünkben, mi fog rólunk kiderülni. Adyról például az, hogy költői szempontból legjobban működő időszaka a korábban elhanyagolt 1911–14 közti évek voltak...

A szakkritikai új hullám első éveiben az ELTÉ-n rendezett Móricz-konferencia aktái különös élményben részesítik olvasójukat. A marxista irodalomtudománynak Király mellett másik alappillére, a Móricz-kutatásnak évtizedeken át megingathatatlan tekintélyű vezéregyénisége, Nagy Péter az író modernségéről értekezve irigylésre méltó önbizalommal szögezte le: „lényegében igen kevésbé érzem korrigálandónak azt, amit az idők folyamán Móriczról mondtam, írtam.” Csak néhány oldalt kellett volna visszalapoznia a haladó, realista, dzsentrit bíráló Móricz-kép kidolgozójának, hogy szembenézzen azzal az írással, és a benne rejlő gondolkodásmóddal, amely ezt a szilárdnak hitt gondolati építményt aláaknázza, s a Móricz-kutatás egyik lehetséges új irányát kijelölte: Kulcsár Szabó Ernőnek az *Isten háta mögöttől* írott tanulmányával, amely a regény szövegét beszédcselekvések harcaként interpretálta. A Móricz-kutatásban ez a vonal részben Benyovszky Krisztiánnak szorosabban az orosz formalizmus eredményeire építő narratológiai vizsgálódásaiban ment tovább.

Az értékrend-átalakulás legfőbb áldozata, Ady Endre (és más vonatkozásban Lukács György) mellett más vesztesei is vannak, akik az újkritikai szempontrendszer próbáját nem vagy nem jól állják ki. A mezőnyt Babits Mihály vezeti, akinek presztízse még a hetvenes-nyolcvanas években hágott tetőpontjára, miután meggyengült a *Nyugat* irodalmát életes és esztéta pólusokra szétválasztó, az esztéta szárnyat diszkrimináló „marxista” szakkritika értékrendje, s miután olyan kiemelkedő szakemberek és esszéisták vették védelmükbe az objektív költőt, a tudatlóra művelőjét, a preegzisztencialista tapasztalat megfogalmazóját, mint Nemes Nagy Ágnes, Rába György vagy Németh G. Béla. A kritikátörténeti fordulat után Babits immár nem az életes Adyval, hanem ifjúkori barátjával, az esztétaságban korábbi sorstársával, Kosztolányival szemben szenvedett vereséget, mint akiben jó költői indulása után, a két világháború közötti korszakban felülkerekedett a tradícionális szelleme, s visszazökkent a mandátumos költői szereptudat rossz, 19. századi keréknyomába. Sorsában osztozott Radnóti Miklós is, aki – úgymond – nem tudott lemondani a törekvésről az én stabilizálására, ragaszkodott a nyelv uralhatóságának illúziójához, és jól elfért az antikizáló, klasszicizáló formák és műfajok korlátai között.

A pozitív ellenpélda a „hűtlen tanítvány”, a „rendetlen szabály”: Szabó Lőrinc utóélete. Újraértékelése még a hatvanas évek közepén kezdődött, s első látványos eredményeit már a hetvenes évek elején felmutatta, Rába György könyvével és Kabdebó Lóránt első monográfiáival. A neokritikai fordulatot Kabdebó és vele együtt Szabó Lőrinc színváltozása szemlélteti a leglátványosabban. Kabdebó, több évtizedes szorgos kutatása eredményeként, Szabó Lőrinc legalaposabb ismerője, vállalta a kompromisszumot a „marxista” felfogással a Szabó Lőrinc-pálya kényes kérdéseit illetően. Monográfiái módszertanukat, szemléletmódjukat illetően

sem különböztek a korban dívó pozitívista metodológiától. A költő első pályacsúcsán kialakított versalkotási módjáról, az úgynevezett „dialogikus versmodell”-ről való elképzelése viszont nagy karriert futott be. A neokritika ebből faragta a költői későmodernség előre mutató verstípusát. E reform alapján Kabdebó újraírta monográfiáját a késő-modern nagysággá emelt Szabó Lőrincről a pozitívizmust meghaladó módszertannal, a költő életművét ezáltal nagyszabású neokritikai kísérlet terepéül ajánlva föl. Érdeklődéssel figyelem ennek a kísérletnek a kimenetelét...

A (szak)kritikai fordulat legnagyobb nyertese azonban Kosztolányi Dezső lett, de újraértékelésének sikere csak részben tudható be a jelzett neokritikai elveknek. Protagonistái – Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Dobos István – olyan szakemberek, akik elméleti tájékozottságuk folytán hathatósan elősegítették azoknak a vonásoknak a feltárását, amelyek Kosztolányit mai irodalmunk egyik legfontosabb előfutárává tették. Ugyanakkor egyrészt észlelték a „tudomány”, tehát az elméleti megközelítés szinte minden lényeges pontjával szemben újabban felmerült ellenérveket, fenntartásokat, s belátták az elmélet lényegi továbbgondolásának, önkorrakciójának szükségességét. Másrészt – vállalkozva a Kosztolányi kritikai kiadás készítésére – folyamatosan szembesülnek a textológia, a filológia, sőt – *horribile dictu* – az életrajz által felvetett kérdések leküzdhetetlen jelenlétével, azzal, hogy az „anyag” visszafesül az értelmezői akarathoz. Ez azzal a reménnyel kecsegtet, hogy a Kosztolányi-kutatás válhat a szakkritika újabb iránymódosításának egyik legfőbb motorjává.

A szakmában az utóbbi évtizedekben egyébként egyfajta kettős hatalom alakult ki. A textológia, a filológia, mintha mi sem történt volna, folytatja a forráskiadás és a kritikai kiadás „archiválásnak” bélyegzett tevékenységét, „a kutya ugat, a karaván halad” mondás szellemében, ráadásul a leglátványosabban a kritikus kegyekből (ideiglenesen?) kiesett Babits Mihály életművével a középpontban. De a Krúdy-kutatás megújulása is legalább olyan mértékben függ a teljességet megcélzó forráskiadás sikerétől, a valós Krúdy-korpusz feltérképezésétől, mint az erre vállalkozó Bevezető Gábor erős elméleti tájékozódásból eredő belátásaitól. Az elméleti önkorrakció nyilvánvaló és termékeny jelenlétének jele az is, hogy Gintli Tibor, aki korábban az elbeszélő én stabilizálhatatlanságának nyomait, a narráció reformját mutatta ki Krúdy műveiben, most felfigyelt az új funkciókra alkalmassá tett anekdotikus hagyomány továbbélésének módjaira a modernizálódó prózában.

A modernség kora történelmi közelmúlt, ezért egy szerzőről kialakult kép módosításának egyik módjára, az eddigi ismereteinkhez képest kritikus mennyiségű új forrás forgalomba hozatalára épp a monográfia ad alkalmat, amint ez Ferencz Győző Radnóti-monográfiája esetében történt. Az életrajz alakváltozatának tekinthető az a részletes életrajzi kronológia is, amelyet Róna Judit készít Babits pályájáról. A monográfia, s különösen az életrajz, azonban a szövegértelmezés terén újra az elsődleges kontextusra irányítja a figyelmet, és ez a szerző, az intenció, a korrajz legalább részleges rehabilitációjával egyértelmű. Egyik barátom, akinek (még mindig) a strukturalizmus a gyengéje, nem véletlenül reagált rezignáltan Szegedy-Maszák Mihály Kosztolányi-monográfiájára, sőt, mivel az is egységes történetet mesél el, Veres András az Ady-Kosztolányi viszonyt áttekintő könyvére is. Így lép be – alighanem egy az előbbiektől teljesen független programnak a jegyében – a paleokritika és a neokritika alternatívájához képest új, harmadik utat keresők sorá-

ba Szilágyi Zsófia nemrég megjelent Móricz-monográfiájával. Móricz kiszabadulása a purgatóriumból az érdeklődés eme újabb dimenziójának is köszönhető, de Szilágyi Zsófia ezen túl a nagy író a ma irodalmához fűző szálak felderítésével is hozzájárul napjaink Móricz-reneszánszához. A harmadik úthoz, a neokritika újabb elágazásához járulnak hozzá azok az Ady-kutatók is, akik túllépnek Király koncepcióján, mint Tamás Attila, Kenyeres Zoltán vagy Hévízi Ottó, mégsem érik be a modernségre félsikerrel törekvő Ady képpel. A Lukács-kutatás is ebben a szellemben folyik tovább, amint erre – hogy irodalmi példát hozzák – Veres András könyve a tanú.

A szakkritika helyzetéről adott diagonális áttekintésemet Szabolcsi Miklós utolsó József Attila-monográfiáival szeretném zárni. A pozitívista, majd a monográfia műfajával szemléletileg és módszertanilag kísérletező, de a rendszerváltásig az ortodox marxizmussal nem szakító Szabolcsi utolsó előtti monográfiájában, a „*Kemény a menny!*”-ben, Kulcsár Szabó Ernő szavaival „az újraértés küszöbéig” vitte el a József Attila interpretációt. Utolsó monográfiájában, szellemi testamentumában, a *Kész a leltárban* azonban nem lépett be a posztmodern Ígéret Földjére, hanem elvégezte azt, amire az ideológiai kényszerek közegében nem, vagy alig volt lehetősége: szabadon nézett szembe József Attila marxizmusával, szocializmusával, a párt-hoz való viszonyával egyfelől, és pszichoanalitikus orientációjával másfelől. Én magam is a szakkritikának ehhez az útkereső, harmadik irányához igyekszem felzárkózni.

KÁROLYI CSABA

Válság nincs – lázadás nincs – morogni szabad

A MAI IRODALOMKRITIKA HELYZETÉRŐL

Időről időre eszmét cserél a szakma az irodalomkritikáról és a műkritikáról, tudván, hogy az aktuális dilemmák az elmúlt jó kétszáz évben állandóan vissza-visszatérnek. Nincs új a nap alatt. Ha jön egy új nemzedék vagy előáll egy új helyzet, rendre fölmerül, jól funkcionál-e a kritika, és ha nem, miért nem. Ha igen, mégis mi a baj vele. Válságban van-e. (Margócsy István szavaival szólva a kritika „a XVIII. század végi megjelenése óta kérdéses műfaj”, mindig is „az elégedetlenség és ki-elégítetlenség” volt alapvetően jellemző vele szemben. – *Kritika a modern magyar irodalomban, Az olvasó lázadása?*, szerk. Bárány Tibor és Rónai András, Kalligram–JAK, 2008, 73.)

A következőkben az elmúlt kb. 25 év főbb eszmecseréit, vitáit idézem föl, majd ezek néhány kérdését próbálom a magam szempontjai szerint aktualizálni. Teszem ezt nyilvánvalóan mint az *ÉS* könyvkritika rovatának 17 éve szerkesztője, mint gyakorló kritikus, aki az utóbbi években főleg hetilapkritikákat ír egy meghatározott, viszonylag nagyobb közönségnek, mint tanár, aki a zsrnálkritika-írást tanít az

ELTE esztétika tanszékén, mint az *ÉS*-kvartettek kritikai beszélgetéseinek moderátora és mint a Klubrádió alkalmi irodalmi műsorainak vezetője.

1989 után tudtommal az első komolyabb nyilvános eszmecsere a kritikáról 1991 őszén volt, a *Nappali ház* művészeti és irodalmi szemle szervezésében (mely folyóiratnak 1989 és 1999 közt felelős szerkesztője voltam). A provokatív kérdés így szólt: Válságban van-e a kritika? A leghatározottabb válasz Radnóti Sándoré volt: „A kritika válságáról ott lehet beszélni, ahol van működő kritika. Magyarországon széles értelemben vett működő kritika nem létezik.” (*Nappali ház*, 1991/4, 6.). A rendszerváltáskor, ha az irodalom nem is, az irodalmi élet és benne a kritika helyzete alapvetően megváltozott. A szólásszabadság visszaállításával a kritika is szabad lett. Ámde hirtelen nem tudta, mit is kezdjen a nagy szabadságával. A kulturális nyilvánosság összes szereplője elbizonytalanodott. „A működő magyar kritikát, kritikai kultúrát még meg kell teremteni ahhoz, hogy elkezdődjék a válsága” – mondta ekkor Radnóti, és tett is érte elég sokat – úgy is mint a *Holmi* kritikai rovatvezetője.

1993 őszén, épp 20 éve, a Debreceni Irodalmi Napok témája is az irodalomkritika volt (anyaga az *Alföld* 1994/2. számában jelent meg). Ekkor a fő dilemma talán az volt, hogyan viszonyuljunk ahhoz az új kihíváshoz, hogy lehet és kell is negatív kritikát írni, a kultúrpolitikai nyomás megszűntével vége az affirmatív kritika kizárólagos létjogosultságának is, nade azért nem kéne átesni a ló másik oldalára. Talán az akkor már hátsó szándék nélkül is lehetséges „kritikai szigor” és a jó magyar szokásként elterjedt „megudvarlás” között kéne lavírozni. Már ekkor fölmerült az is, milyen viszonyban van egymással az irodalomtudomány és az irodalomkritika.

1995 őszén a pécsi JAK Tanulmányi Napok után robbant ki a kritika-vita a *Jelenkorban*, majd az *ÉS*-ben, 1996-ban. (Legrészletesebb összefoglalása: Sári B. László: *A battyú és a görény*, Kalligram, 2006, 172–236.) A vita, mely – erre már alig emlékszünk – Garaczi László értelmezési lehetőségeiről szólt volna, végül a legkevésbé épp azzal foglalkozott, hogyan közelíthetné meg a kritikus leginkább Garaczi írásait, hogyan is nyerhetne befogadókat a kritika a műnek, hogyan szolgálhatná a közönséget, hogyan tudná még jobban megszólítani az olvasót. Ehelyett meddő vita folyt többek közt arról, mely elméletek alapján célszerű, és melyek alapján nem célszerű megközelíteni egyes műveket. Hogy mikor szakszerű egy kritika, hogy kinek szól, milyen nyelven beszéljen, milyen legyen a viszonya a tudományhoz, kiváltképp az irodalomelmélethez, pontosabban az irodalomelméletekhez – ezek a kérdések, úgy vélem, a gyakorlatban eldőlték azóta. Számomra a legmeggyőzőbben azoknak a komoly tudósoknak a kritikaírási gyakorlata adott választ e kérdésekre, akik párhuzamosan művelik magas szinten a tudományt és a napi kritikát, mindkettőben annak sajátos, egymástól eltérő, de egymásra épülő tudását és beszédmódját alkalmazva. A kedélyek e tekintetben azóta megnyugodtak. Jellemző, hogy a vita kirobbantója, Bónus Tibor már tudtommal nem ír kritikát, viszont gyorsan bekerült az egyetemre tanárnak. Találónak érzem Bárány Tibor 2007-es helyzetértékelését: „Ma már nem része egy fiatal irodalmár szakmai szocializációjának, hogy pályája kezdetén rövid, könyvkritikának álcázott szövegeket írjon, amelyekben tanúbizonytságot tesz róla, hogy elsajátította az őt befogadó tudományos közösség nyelvhasználatát...” (*Kinek? Hová? Miért? Az olvasó lázadása*, Kalligram–JAK, 151.)

2007 nyarán újabb kihívás artikulálódott. A *Könyvesblog* és a *Magyar Narancs* gerjesztette ún. „kis kritikavita” véletlenül egybeesett a JAK Tanulmányi Napok 2007 őszi Petőfi Irodalmi Múzeum-beli rendezvényével. (Kibővített anyaga *Az olvasó lázadása?* című kötet.) Elsősorban az internet lehetőségeire hivatkozva most meg az volt a vád, hogy a kritika túl szakmai nyelven beszél, belterjes, gyáva, nem szólítja meg az olvasót, ezzel szemben bezzeg a blogok, azoké a jövő. Közben a szakma nem érezte a forradalmi átalakulást, és később maga a vita egyik fő kezdeményezője, Dunajcsik Mátyás is visszavonulót fűjt: belátta egyrészt, hogy „a magyar kritikai élet és nyelv megújítását nem a *Könyvesblog*tól kell várnunk”, másrészt hogy „a magyar nyelvű, nyílt internetes fórumok jelen pillanatban nem vagy csak korlátozott mértékben alkalmasak érdemi viták lebonyolítására...” (*Az olvasó lázadása... Az olvasó lázadása?*, Kalligram–JAK, 2008, 133.)

Ha megnézzük, a kritika-viták kirobbanásának háttérében általában egy-egy új generáció, új irodalmi csoportosulás áll. És sokszor leginkább hatalmi harcok is vannak a mélyben. A rendszerváltás után az a még a kádári világban szocializálódott, 1960 körül született nemzedék kereste tán legjobban a helyét, amelynek később mindenekelőtt az „új próza” és annak Balassa Péter-féle interpretációja jelentette a dilemmát, mivel mind a tárgy, mind annak interpretációja elbizonytalanodott a '90-es évek elején. 1995 körül az egyetemi szférában kinevelődött új tudósgeneráció igyekezett megmutatni magát a szélesebb nyilvánosságban. 2007-ben újabb – éppen nem az egyetemen, hanem a sajtóban, főleg az internetes fórumokon maguknak teret kereső – kezdő kritikusok hirdették meg, hogy be kell rúgni az egyébként nyitva álló ajtót.

Ha pedig azt nézzük meg, hogy a „kinek szól a kritika?” kérdésére milyen válaszok születtek, meglepő ívet rajzolhatunk meg. Balassa '80-as évekbeli híres kijelentése, miszerint a kritika márpedig kizárólag az íróknak és az olvasónak szól, nagy erejű volt akkor, azt jelezte, hogy normális viszonyok közt az irodalompolitikának semmi keresnivalója itt. De akkor még nem voltak normális viszonyok. A Balassa-féle afirmatív kritika a hatalom *ellen* is íródott. Radnóti 1991-es felszólítása a demokratikus viszonyok közti normális, jól működő kritikai élet megteremtését szorgalmazta, 1993-as debreceni beszéde a kritika szervizjellegét, szolgáltatás és szolgálat voltát hangsúlyozta (*Javaslat befogadásra, Alföld*, 1994/2; kötetben: *A piknik*, Magvető, 2000, 35–47.). A kérdésre tehát lényegében azt válaszolta, hogy a kritika az olvasónak szól, és egyik fontos feladata, ha nem a legfontosabb, hogy befogadókat nyerjen a műnek. De méltányos, arányos értékítélet segítségével. A Radnóti által akkor határozottan szorgalmazott kritikai szigor a korábbi – megjegyzem 1989-ig igencsak érthető – megéneklő gyakorlat *ellenében* minősült kívánatosnak. A „nagy kritikavita” a kérdést így élezte ki: az irodalomtudomány értőihez szóljon-e a kritika *vagy* az irodalomértők szélesebb köréhez. Bár a közérthetőség kívánalma demagógiára is adott alkalmat, a gyakorlat azóta azt mutatja: jobb, ha a kritika nem tudományos nyelvet, nem is művészi nyelvet, hanem köznyelvet beszél. Ez a belátás 1995 óta tapasztalatom szerint általánossá vált. Ennek *ellenére* 2007-ben volt, aki feltalálta a spanyolviaszt: ne a tudományra, ne az íróra figyeljen a kritika, hanem az olvasót elégítse már ki végre. Igen ám, csak hogy ekkor megint átestünk a ló másik oldalára. A blogok olyan bejegyzései, hogy „szerintem ez

nagyon szar” vagy „nekem ez nagyon bejött”, lehet, hogy *nagyon* bátor értékítéletet fogalmaznak meg, ámde ez bizony még nem kritika, ha nem társul hozzá indoklás, ismertetés, értelmezés, elemző munka. A legutóbbi vita ugyanakkor a piacnak, az eladhatóságnak, az irodalmi gépezet gazdasági működésének kérdéseit is fölvetette, valamint az interaktivitás, a párbeszéd, a valódi kritikai viták szükségességét is.

*

Mindezen belátások ismeretében, és annak tudatában, hogy nincs új a nap alatt, a hátralévőkben megpróbálom néhány pontban mégis összefoglalni, melyek az én tapasztalataim, a bevezetőben jelzett helyzetemből nézvést, meg egyszerű olvasóként – ha volna ilyen –, könyvek és kritikák olvasójaként. Válság nincs, lázadás nincs, de azért morogni szabad.

(1. *Az irodalmi kritika kevés.*) Szemben azzal a vélekedéssel, milyen nagyszerű, hogy tí. havonta száznál több könyvkritika jelenik meg, azt gondolom, a komoly kritika a potenciális kritikusok kapacitását ismerve több lehetne. A napilapokban jó esetben hetente vannak könyvkritikák (érdemben a *Népszabadság*ban és a *Magyar Nemzet*ben, ott is csupán szombatonként). A hetilapokban néha csak havonta (pl. a *Heti Válasz*ban). A *Magyar Narancs*ban jó, ha átlag hetente 1-2 könyvrecenzió található. Az internetes fórumokra naponta több anyag felrakható lenne, ezzel szemben a *Litera* mindössze havi 2–3 könyvkritikát közöl, a *Revizor*, a *Prae*, a *Bárka Online* kicsit többet, de korántsem annyit, amennyit elvileg föltehetne. A folyóiratokban (melyek egyre kevesebb emberhez jutnak el) havonta maximum 4–5 kötetről van recenzió. Az *ÉS*-ben hetente átlag 8–10-ről.

(2. *Az irodalmi kritika lassú.*) Ha egy koncertről, filmről, színházi bemutatóról, kiállításról, rádió- vagy tévéműsorról írnak, azt gyorsan kell. A könyv, úgymond, ráér. Nincs olyan aktualitása, mint az említetteknek. Ezért is lassú a reagálás. Praktikusan azért is, mert egy nagyregényt egy hétig kell olvasni, egy filmet másfél óra megnézni. Lassú a reagálás azért is, mert a napi- és hetilapok, a netes fórumok helyett az érdemi kritika sokszor a folyóiratokban talál helyet, itt viszont az átfutás gyakran akár 1–2–3 év.

(3. *Az irodalmi kritika nem elég párbeszédképes.*) A klasszikus kritika *gyakorlati* szempontból monológ, bármennyire is törekszik a párbeszédre nyilván a hagyománnyal, a szövegek tengerével. De törekedhet konkrét párbeszédre is több kritikai vélemény, erre jó példa a *2000 Margináliák* sorozata, a *Holmi* és az *ÉS* „ketten egy könyvről” gyakorlata vagy a különböző beszélgetések (*Beszélő-kvartett*, *Szextett*, *Pulzus*, *ImPulzus*, *Kritikustusa*, *ÉS-kvartett*). A közönséggel való párbeszédre pedig az interneten adódnának lehetőségek moderált gyors viták keretében, ám a dolog leginkább kimerül a változó minőségű kommentekben. Jó lenne, ha több *valódi*, akár többszintű vita lenne.

(4. *Az irodalmi kritika nem tud eléggé orientálni.*) Ha egy mérnök, tanár vagy sebész irodalomkedvelő szeretné tudni, mit olvasson el a mai magyar irodalom új

kötetei közül, nehezen fogja megtudni. A tévéből, rádióból nemigen. A napilapokból se nagyon. Nem vehet meg állandóan 8–10 újságot ahhoz, hogy képből legyen. A folyóiratok nagy részéhez hozzá se fér. A fontosabb kritikák nagyon szórta jelennek meg. A gazdasági vagy a női magazin könyvajánlója meg a sikerlisták sokat jelenthetnek, de az csak a kezdet. Sokan azt szeretnék, ha egy lapból „mindent” megtudhatnának. Bár az se biztos, hogy ez jó lenne.

(5. *Az irodalomkritika nem eléggé rétegzett.*) Ideális esetben volnának bőséggel a színes magazinok ajánlója, aztán a napilapkritikák, a hetilapok, majd a folyóiratok elemzőbb kritikái, végül a tudományos lapok tanulmányai, konferenciák anyagai, a tanulmánykötetek és a monográfiák. Mindez működget, de ha egy konkrét jelentős mai életművet akarunk végigkövetni, az a legkritikább esetben halad végig a teljes folyamaton. Az se jó, ha a professzor már csak monográfiát ír, a napi kritikát meg írja csak a doktorandusz. (Megjegyzem: már ő se nagyon ír napi kritikát.)

(6. *Az irodalomkritika nem arányosan kitüntetett.*) Sokszor véletlenszerű, miről mennyit és milyen mélységben ír a kritika. Részben szerencse kérdése. Kiemelkedő esetekben azért összekapja magát (*Sinistra körzet, Jadwiga párnája, Tündérvölgy, Halászember, Harmonia caelestis, Párhuzamos történetek, Köztünk maradjon, Nincstelenség* stb.). Van kiváló kortárs szerző, aki, mivel nem publikál, kiesik a tudatból, de egy kiváló tanulmányválogatás visszahozhatja (pl. Lengyel Péter). Van, aki akkor is kiesik, ha ír (hol joggal, hol nem, több tucat név a szerkesztőségben). És van, aki annyi kötetet publikál, hogy a kritika nem győzi feldolgozni. Sokszor méltánytalanul kis figyelem esik azonban egy-egy jelentős kötetre (főleg verses- és drámakötetek, esszékötetek esetében).

(7. *Az irodalomkritika még mindig a „lebúzás” botrányára orientált.*) Bár a negatív kritika korántsem azonos a goromba vagy a méltánytalan kritikával, sok kritikus azzal akar feltűnni, hogy durván fogalmaz. Szerintem az írók sértődése ilyenkor sem jogos, ám esetenként a durvaság sem az. Míg azonban Berzsenyi pályáját megakasztotta Kölcsey kemény kritikája, Petőfi költői gyakorlata kifejezetten igényelte a támadásokat, szinte abból táplálkozott. Ki hogyan bírja a kritikát. Az olvasóknak sokszor direkt jól jön a kemény bírálat, még az is lehet, épp ettől veszik jobban a könyvet. Én igazából csak azokat a kritikusokat unom, akik keményen bírálnak, majd ha őket bírálják, akkor meg sírnak. Más kérdés, hogy ma egy kritikus nem tud megélni abból, hogy csak kritikus, ez elég nagy baj, és adott esetben a függetlenségét is veszélyeztetheti.

(8. *Az irodalomkritika nem eléggé népszerű és nem eléggé népszerűsít.*) A komoly fizikus lenézte Öveges Józsefet, a komoly genetikus Czeizel Endrét, az akadémiai zenekritikus Fáy Miklóst, az irodalmár Ungvári Tamást. Pedig népszerűsítő funkciójuk kétségtelen. Jó, ha vannak különböző szintű népszerűsítői a szakmának, az persze nem jó, ha felületesek, de vajon lehet-e máshogy, és nem is biztos, hogy minden népszerűsítő az. A komoly, szakszerű kritika pedig nem tud egy foknál népszerűbb lenni, sajnos.

(9. *Az irodalomkritikának nincs komoly kapcsolata az iskolával.*) Ezáltal az élő irodalomnak sincs. Még sokszor az egyetemmel sem, nemhogy az alsóbb szintekkel. A kortárs írókat nem nagyon ismerik az egyetemi előadókban sem (élőben sem, műveikben sem, a rájuk való hivatkozásokban sem). Sokkal több átjárás kéne a klasszikus és a mai irodalom tanítása közt. Ehhez ilyen beállítottságú egyetemi oktatók, középszinten pedig egyrészt rendkívüli irodalomórára járó irodalmárok, másrészt kortárs köteteket vásárló, lapokat olvasó tanárok kellenének. Ehhez meg sok idő és sok pénz.

(10. *Az irodalomkritika nem használja ki eléggé az internetet.*) Már említettem, sokkal több rövid kritika kerülhetne föl, és ezekről vita, párbeszéd lehetne a közeg lehetőségei szerint. Ehhez moderálni kellene. Ehhez is több pénz kellene. Ugyanakkor jobban kellene azt is jelezni, mi a különbség a könyvkiadók által támogatott könyvajánló szövegrészeket, beharangozások – és az ettől elvileg teljesen független könyvkritikák között.

(11. *Az irodalomkritikának nincs komoly kapcsolata a médiával.*) A tévékből, rádiókból jórészt kiszorult az élő irodalom. De pl. az élő színházi közvetítés is. A kortárs zene vagy a jazz csak éjfél után mehet. Alig vannak új hangjátékok, versfelolvasások. Archív anyagok mennek, főleg, ha mennek. Hogy lenne akkor az élő irodalomról, művészetről szóló beszédnek helye? Ehhez egy Reich-Ranicki kellene.

(12. *Az irodalomkritikának nem partnere a közszolgálat.*) Az ún. közszolgálat nem látja el e téren sem feladatát. Az ún. közszolgálati média feladata volna ugyanis az is, hogy a kortárs magyar kultúrát közvetítse. Ez nagyon gyengén és nagyon féltalatosan történik meg. Ehhez történetesen volna pénz, kultúrpolitikai akarat kéne. Ma a kortárs magyar kultúra egészének legjobb teljesítményei közül nagyon sok nem számíthat a nem kereskedelmi adók jogosan elvárható komoly szakmai munkájára. A kereskedelmiek meg azt mondják, ez nem feladatuk.

(13. *Az irodalomkritika sokat beszél magáról.*) Azt mondhatják a még kitartó irodalombarátok, hogy a kritika túlzottan el van foglalva magával, pedig inkább törődhetne az olvasóval. Ebben lehet valami. A metakritika kapcsán én is önkritikát gyakorolok. Persze nem kéne a kritikával foglalkozni, ha úgy éreznénk, hogy mindenben tökéletesen működik. De, a tradíciót ismerve ilyen ügye fogunk érezni soha.

(13+1. *Mégis, végezetül csak azt mondhatom, inkább írjunk meg három kritikát, minthogy egy előadást tartsunk a kritikáról. Tudván, hogy tulajdonképpen kritikai tevékenység a szerkesztés is, a válogatás is, a zsűrizés, a szakmai szervezés, a konferencia-előadás, a rádiós beszélgetés, az interjúkészítés, a tanítás maga, a tan-könyvírás, sőt a műfordítás is. Tudván azt is, hogy mindez idő és pénz, pénz meg pénz kérdése. Is. Ezzel együtt mégis azt mondom: minden irodalmár az általa ügy-is olvasott vagy a kezébe nyomott könyvekről írjon gyakrabban kritikát!*)

BAZSÁNYI SÁNDOR

A mai irodalomkritika helyzetéről

„VÁRATLAN ÉS MEGLEPŐ ELEMEEK” AZ ÚJABB MAGYAR IRODALOMKRITIKÁBAN

„Ekkor kezdtem nem írni kritikát. Amikor kiderült, hogy az irodalom helyzete, ha tetszik, ha nem, átalakul egy többé-kevésbé piaci, szabadversenyos társadalomnak megfelelő, rastignaci Gründerzeitet felidéző irányba” – vallja 1992-ben, *Eszéktől északra* című vallomásos pécsi előadásában Balassa Péter, a nyolcvanas évek meghatározó irodalomkritikusa, aki tehát kénytelen szomorúan, mi több, a Rastignac-honfitárs Frédéric Moreau rezignált életbölcességéhez fogható éleslátással elismerni, hogy „az új valóság, a neonyílt társadalom, annak minden váratlan és meglepő elemével együtt erősebbnek bizonyult a gyülekezeti autonómia programjánál”. Mármost annál a szolidaritáselvű közösségiségnél, közös vagy közösségi érületnél (egyfajta *sensus communis*nál), amely a nyolcvanas években mintha összetartani látszott volna a hivatalos irodalmisággal szemben, jobban mondván annak szomszédságában kibontakozó újabb irodalmiság szereplőit: szerzőket, olvasókat, kritikuskokat. A „gyülekezeti autonómia” afirmatív egyetértésének egyik ki-tüntetett, mintegy szimbolikus tárgya volt Nádás Péter 1986-os regénye, az *Emlék-iratok könyve*, amely köré a Nádás-monográfus Balassa szerint valamiféle jótékony, egyszerre élvező és értő „interpretációs közösség” szerveződött. És éppen ennek a bajtársias „interpretációs közösségnek” a hiánya tette emlékezetessé az immár javában a „rastignaci Gründerzeit” közepette, azaz 2005-ben megjelent *Pár-buzamos történetek* magyarországi fogadtatását, annak (nem csak műfaji értelemben vett) sokszínűségét – vegyük akár a feltétlen elfogadás és a zsigeri elutasítás, akár a hangzatos felületesség és az elemzői alaposság pólusai által meghatározott érték-skálákat.

A didaktikus egyszerűsítés kockázatát vállalva, a továbbiakban az irodalomkritika körülményeinek és beszédmódjainak változásáról beszélnek – három időbeli fokozatban, a nyolcvanas évektől mindmáig, egyre ráérősebben, és egyre bizonytalanabb hangfekvésben.

(I.) A legnyilvánvalóbb szerkezetűnek a nyolcvanas évek tűnnek (a közép-hosszú távú visszatekintés némileg egyneműsítő nézőpontjából), hiszen ekkor az ideologikus elkötelezettségű hivatalos irodalomkritika ásatag szólamaitól világosan elkülönülődni látszanak az új irodalmi folyamatokkal (például az úgynevezett új prózával) szolidáris új irodalomkritika hangjai. Mintegy közös nyelvet beszélnek az új irodalmiság képviselői, írók és kritikusaik – és nem is feltétlenül átvitt értelemben: gondoljunk csak például Balassa szépirodalmias ízű, felvillanyozóan eklektikus nyelvezetére, amelynek redundáns retorikai alakzatokban sem szűkölködő esszéivét gyakorta szaktudományos jellegű szövegzárványok szabdalják, vagy ha tetszik, tarkítják; mely stílárís-műfaji sokszínűség teljességgel illik a kritika és a kritikus rétegezett önazonosságához, egyszerre autonóm-irodalmi és heteronóm-közeleti ethoszához, az irodalomcsináláshoz (alkotáshoz, befogadáshoz, értelme-

zéshez, nyilvánosságformáláshoz) mint demokratikus létformához. Az időszak szemléleti és nyelvi öröksége természetesen – ahogy szokás mondani – nyomokban fellelhető a jelenlegi irodalomkritikai palettán is, és nem csak a nosztalgikus-reaktív érzület sápatag formájában.

(II.) A rendszerváltozást követő időszakban egy átmeneti jellegű és érvényű dichotómia, pontosabban az irodalomkritika tulajdonképpeni vagy legalább kevésbé nem-tulajdonképpeni kérdéseire képest ál-dichotómia jelentkezett: az esszéisztikus és az irodalomtudományos kritikák szembenállása-szembeállítás (annak mindenféle intézményi-hatalmi igényeivel és következményeivel). És míg az előbbinek, a tárgy vonatkozásában, megkülönböztethetjük affirmatív (lásd például Báthori Csaba költészeti tárgyú írásait) és elutasító változatait (lásd például Bán Zoltán András nem Bodor Ádámról vagy Kertész Imréről vagy más efféle klasszikus nagyságról szóló írásait), addig az utóbbi változat esetében nincs igazán jelentősége, hogy a kritika affirmatív vagy elutasító, hiszen a kritikust (kritikát író irodalomtudóst vagy irodalomtudós-jelöltet) nem a kritika tárgyául választott szövegből származó öröm vagy annak hiánya (az öröm fordítottja, a nem-örülés öröme, a negatív öröm...) mozgatja, hanem a kilencvenes évek irodalomértelmező konjunktúráját részben, jókora részben meghatározó szaktudományos apparátus (egységes szempont- és fogalomrendszer, továbbá következetes módszertan) használatának technofil öröme. (Akkor hát nincs baj itt sem, lévén a lényeg, az, amire minden halandó vágyva vágyik, az öröm tehát maradéktalanul megvan.) Persze mindkét úgynevezett oldal tanulhat egymástól – a mesebeli szimmetria értelmében: az esszéisztikusan gondolkodó és fogalmazó, mindeközben valamiféle szemléleti és stiláris monásként létező kritikus hasznos szempontokat kaphat az irodalomtudománynak elkötelezett (alkalmi vagy átmeneti) kritikustól, aki meg fordítástechnikai fogásokat leshet el amattól, hogy tudniillik miként lehet a kritikai beszéd több évszázados hagyományához közelebb álló, azaz köznyelvibb formára hozni bizonyos megfontolandó elméleti belátásokat. És így végül, ahogyan az írva vagon, nárszi pompát idéző poétikus távlatlalt: „a két arc: az Igaz és a Van / összefordul mámorosan, / mint a Nap meg a tenger / nézi egymást ragyogó szerelemmel.”

(III.) A kilencvenes évek végére, a kétezres évek elejére az ál-dichotómia kifult. Az esszéisztikus kritikusok szépírókká váltak (kivéve azok, akik nem), az irodalomtudománynak elkötelezett kritikusok meg irodalomtudósokká lettek (kivéve azok, akik nem). Az irodalomkritikai beszédter szinte áttekinthetetlenül plurálissá hangszerelődött, és ez bizony nagyon tartós folyamatnak tűnik. Új médiumok jelentek meg, amelyeken keresztül új hangok szólnak még újabb időknek még újabb dalaival, elsősorban a világháló varázslatos nyilvánosságának köszönhetően. Minek nyomán mindenféle idegenszerű szempontok, Balassa szavaival: „váratlan és meglepő elemek” kerültek be a kultúrafogyasztás élvezet- és profitorientált piacáról a kritikai beszédterbe, illetve korábbi megszokott szempontok fordítottak le az internetes információkezelés hiperdemokratikus nyelvezetére és látásmódjára (a pszichológiai megfontolásoktól a társadalmi nemek elméletéig). Azonkívül – nem találva jobb szót rá – örületesen átpolitizálódott az irodalom, az irodalmi tér, és persze azon belül az irodalomkritika is, amennyiben a napilap-, hetilap- vagy folyóiratbeli, *offline* vagy *online* kritikákban vagy kritikai jellegű írásokban (vagy

azokhoz kötődő egyéb írásokban, olvasói levelekben vagy internetes kommentekben) nem csupán nyílt vagy leplezett politikai jellegű értékállalásokkal, hanem egyenesen politikai eredetű indulatokkal találkozhatunk – ami leginkább az adott kritika előzetes elfogultságában és hanghordozásában nyilvánul meg. No és a fogyasztói-piaci igények is jócskán meghatározókká váltak. Az irodalmi életben is, és – *pars pro toto* – az irodalomkritikában is. Ezzel egyidejűleg a hagyományosabb jellegű, teszem azt az önmagát önmagával igazoló esztétikai érték makulátlanságának munkahipotézisét arisztokratikus magától értetődőséggel érvényesítő irodalomkritika határfoka csökkent, vagy ha tetszik, szubkulturálisan felerősödött. (Miközben más értékelvű megközelítések – például a nemzetinek mondott vagy a nemzedékinek tűnő értékeket választó szölamok – egyre nagyobb teret nyertek.) Formálisan összefoglalva, a 2007-ben lezajlott kritikavita nyomán szerveződött konferencián előadó Kálmán C. György analitikus meghatározásával: „A »hagyományos« kritika (...) három jellegzetességéből (írásbeli, professzionális, egyirányú), az utóbbi kettő nem marad változatlan.” Noha azért nem-írásbeli kritikai fórumok is léteznek, havi rendszerességgel irodalomkritikai beszélgetések, amelyeknek persze sok esetben fellelhető a rövidített írásbeli változata is (mint például az *ÉS*-kvartettnek az *Élet és Irodalom*ban), vagy legalább elérhető róluk valamelyik írásbeli beszámoló valamilyen internetes portálon.

Egyszóval teljességgel új típusú közege lett az irodalomnak. Akár a korábbi időszakból eredő irodalmiságnak – így például Nádas egyik esszékötetének Urfi Péter sokak által idézett, valamiféle mentál-libidinális készletéből fakadó kritikájában, annak irigylésre méltó hetykeséggel kirikkantott felütésében: „Nádas Péter hülye.” Vagy akár a vadonatúj irodalmiságnak – így például Bartók Imre „metafizikai horrorként” reklámozott regényének az alábbi internetes blogkritikaszerűségében, amely tíz számozott mondatban lajstromozza a könyv vélelmezett értékeit, mely mondatok közül, illusztráció gyanánt, nézzük az első keresetlenül olcsó hasonlatát és az utolsó lefegyverzően tárgyyszerű nominalizmusát: „01. *A patkány éve* nagyjából annyira sokkoló, mint amikor egy kézigránátot dobnak az ember ölébe.” – „10. A kötet a Libri Kiadó munkája: keményfedeles, szép kiadvány, a történet apokaliptikus atmoszférájához illeszkedő borítófestménnyel, védőfóliával, hófehér, famentes lapokkal, olyan textil könyvjelzővel, amiért annyira lehet rajongani.” Egyébként érdekes vagy legalábbis tanulságos *A patkány éve* fogadtatása, tudniillik az a mód, ahogyan felszaporodtak a könyv körül az annak létezését kinyilvánító írásos és/sőt vizuális műfajok – aminek nyomait akkurátusan végigkövethetjük a Bartók-mű *Facebook*-oldalán. A hagyományosabb jellegű kritikák mellett találhatunk itt a könyv tárgyához szorosabban vagy lazábban kapcsolódó képeket, lelkes-képes beszámolókat a megjelenést övező eseményekről, fotókat a különböző rendű és rangú olvasókról, akik kezükben tartják a könyvet és valamit csinálnak vagy gondolnak vagy mondanak (a csecsszopótól az egyetemistáig)...

Csak örülni lehet ennek a kritikai vagy kritikainak nevezhető sokszínűségnek. Legfeljebb annak nem örülhetünk, hogy van, aki nem tud örülni ennek (vagy legalábbis, jobb híján, máshol keres másféle örömeiket).

Az irodalom és – következőképpen – az irodalomkritika játékerén bekövetkezett változások olyan kulturális sokkot eredményeztek, amely minden játékost

másként érint, legyen szó akár az alkotóról, akár a befogadóról, akár az értelmezőről, és amelyre most példaként hoznám az immár hetvenöt éves Tandori Dezső életművének kritikai elismertségéről morfondírozó Térey János fanyar látteleletét – aki egyébként több mint másfél évtizede még az irodalmi élet belterjességéről dohogott *Házunk tája* című esszéjében –: „Eleminek mondtam: milyen hatósugarat bocsát ki ma egy ilyen életmű? És milyen súllyal esik latba e kijelentésem? Most, amikor a poptendenciák, a példányszám- és listafetisizmus, valamint a Facebook-lájk éhség hatására a közönség irodalom-szurrogátumokkal is beéri, s amikor a – nem csupán politikai alapú – klikkesedés és brancsszellem nyomán a kritika érték-tudata amúgy is súlyosan bizonytalan, zavaros. Mekkora figyelem esik egy olyan alkotóra, aki ténylegesen a legnagyobbakkal, Hölderlinnel, Csokonaival, Vörösmartyval, Baudelaire-rel, Adyval, Rilkével, József Attilával tartozik azonos súlycsoportba?” És miközben a Tandori nevével (vagy akár a világirodalom-történetet jegyző Babits hegycsúcs-hasonlatával) jelölhető, úgynevezett magas irodalom olvasáskultúrája szűkül, addig a lektúr jellegű irodalom hatóköre tágul. Ami persze nem új keletű fejlemény, mindig is így volt: Szilvási Lajos bármelyik regényét jóval többen olvasták, mint mondjuk Ottlik *Iskoláját* (legalábbis néhány évtizeddel korábban). Az viszont teljességgel újszerűnek tűnik, hogy mintha olyan szempontok szivárogtak volna be a különböző kulturális cselekedetekben, például irodalomkritikákban megnyilvánuló irodalomértésbe, amelyeknek érzelmi gyökere valahol a lektúrfogyasztó polgár állandósított termékminősítő hevületében, az elégedettség *versus* elégedetlenség villámgyors könyvelési logikájában keresendő. Mint ha már nem a különböző szépírói poétikák iránti kíváncsiságból, a nyelvi és szemléleti egyediségek megértésének vágyából (vagy a vágyat lehűtő csalódásból) születnének bizonyos kritikák, hanem valamiféle fogyasztóvédelmi rendelkezés hatására, amely tehát tiszteletben tartja, sőt óvja az olvasó mint fogyasztó kényelmét, mentális, ideologikus vagy egyenesen politikai megszokásait (adott esetben még akár olvasottságának egyoldalúságait és hiányait is). Mely tendenciának könnyen áldozatul eshet például az alkati és poétikai okokból modoros Márton László (olvasói) figyelemre és (kritikai) elismerésre méltó prózája. De ugyanebből kifolyólag könnyen leegyszerűsödhet és vulgarizálódhat, következésképpen példátlanul népszerűvé válhat teszem azt Závada Pál epikája, pontosabban e cizellált mondat- és elbeszélés-poétika egyetlenegy aspektusa: érzelmi és/vagy ideologikus síkon könnyen hozzáférhető olvasmányossága. Óriási a felelőssége a kritikának, a kritikusnak abban, hogy miféleképpen írja le, értelmezi és értékeli a Márton-próza és a Závada-próza úgymond belső sajátosságait, mely kritikai vélemények éppenséggel egybe is eshetnek a fogyaszthatóság és eladhatóság szempontjait érvényesítő kalkuláció eredményével, de akár ellent is mondhatnak annak. Vagy gondoljunk az újabbban nem kis népszerűségnek örvendő *slam poetry* kritikai megítélésének felelősségére, hogy tudniillik az milyen típusú költészet volna, és milyen típusú költői értékekkel, vagy hogy egyáltalán költészet volna-e. (A *Wikipédia* megnyugtató vagy legalábbis használható meghatározásával: „A *slam poetry* egy olyan alulról szerveződő esemény, ahol a résztvevők saját verseiket, műveiket előadják pár percen, és ezek után értékelik egymást. Általában numerikus értékelést használnak, mint például a nullától tízig terjedő skála. Célja egymás szórakoztatása, ki-

sebb hírnév szerzése, elgondolkodtatás.”) Mit tegyen hát a megváltozott kulturális térben ténykedő kritikus? Hiszen nem szabad kritikátlanul hozzácsatlakozni a piac logikájához, de nem is kell mindenáron harcolni ellene. Csupán minél pontosabban megfogalmazni az egyedi alkotás saját valóságát leíró, értelmező és értékelő saját gondolatsort, irodalmi kritikát. Ami nem könnyű, hiszen nagy a húzó- illetve taszítóerő az irodalomkritikát övező irodalmi-kulturális térben, amelyet mintha egyre kevésbé az irodalmi kritika határozná meg. Mintha mostanában tényleg olyan hírverés kerekedne bizonyos nem lektűr jellegű ambíciókkal alkotott művek köré is, mint a kétely nélkül a lektűr ártatlan műfajába sorolható alkotások köré. Kritika helyett: hírverés. Térey 1996-os szitokszavát lecserélve, belterjesedés helyett: bulvárosodás.

A költővel szólva: még jó, hogy vannak kapaszkodásra, azaz – jobb szót nem talállok – értékelvű tájékozódásra alkalmas, színvonalas irodalomkritikai rovatok a (nyilván kevesek által forgatott) hagyományosabb jellegű, ugyanakkor nagyon különböző arculatú irodalmi lapokban, folyóiratokban – akár *offline*, akár *online* formában: a nyolcvanas évek örökségét valamelyest még mindig képviselő *Jelenkor*-ban; az egyetemi műhelyhátterrel rendelkező *Alföldben*; az össz-szerkesztőségi ízlést hordozó *Holmiban*; vagy az észak-magyarországi szerkesztőremete, Jenei László munkakedvét és -bírást tükröző *Műútban*. De a hetilapok közül örömmel gondolhatunk a Károlyi Csaba által immár jó ideje megbízható igényességgel kézben tartott *Élet és Irodalom* irodalomkritikai rovatára. Vagy éppen cseppnyi nosztalgiaiával emlékezhetünk a *Magyar Narancs* kultúra rovatának Bán Zoltán András szerkesztése idején megtapasztalt fénykorára. Nem beszélve a csak internetes kritikai portálokon olvasható irodalomkritikai rovatokról, vagy akár a *Folyóméter – folyóiratfigyelgető* című blog irodalomkritika-kritikáiról. A karakteres irodalomkritikai rovatok meg leginkább talán azért léteznek, hogy bennük rendszeresen, minél nagyobb határfokkal megszólalhassanak a művelt, tudatos és kíváncsi kultúrafogyasztók számára egyre fontosabbá váló, karakteres, mérvadó kritikusok (David Hume úgy mondaná: *true judges*), kritikus-személyiségek (és nem kritikus-pápák). Akiknek írásbeli (vagy akár szóbeli) teljesítményeihez mérhetjük más kollégák írásbeli (vagy szóbeli) teljesítményeit. És akik érvényes ajánlatokat adhatnak az irodalom jócskán megváltozott körülményeit illetően – tudniillik, azáltal, hogy valamennyire képesek újragondolni, és nem felszámolni, saját szempontrendszerüket, a személyes ízlésüket és műveltségüket megjelenítő stílusukkal körülrajzolt szövegteret: mit engednek be oda a piac világából, és mit mondanak onnan a piac világáról.

De vajon meg lehetne-e határozni bizonyos szakmai elvárásokat, az érvényes (vagy ha tetszik, tisztességes) kritikai beszéd minimális technikai feltételeit? Például mondhatjuk-e, hogy ha a kezdő kritikus valamilyen (bármilyen) regényről ír, akkor lehessen sejteni, hogy rendelkezik a (már Hume által is hangsúlyozott) kritikai összevetés vonatkozási rendszerével? Hogy tudniillik olvasott valamilyen Goethe-, Flaubert-, Kafka-, Bulgakov-, Kemény Zsigmond-, Déry Tibor- vagy Mészöly Miklós-regényt, amelyeket arányosan és értelmezve (azaz nem pusztá hivatkozásként, üres dicséretként vagy kemény dorongként) használni is tud az adott kortárs regényről szóló kritikájában? Talán igen. Persze lehetnek és legyenek

is zseniális kivételek. Akik nem az irodalomtörténet zegzugos mátrixában, a Gutenberg-galaxis huzatos terében olvasnak. Akik tehát, kívülről nézve, úgy olvasnak, ahogyan tévét néznek vagy vacsoráznak: elégedett vagy elégedetlen fogyasztóként, lájkolva vagy zúgolódva. Ami a gyomornedvekkkel szövetségre lépő ízlelőbimbón, az a szájon. Őszintén, egyszerűen, világosan, egyenesen. Fogyasztóvédelmi ethosszal telve – a fogyasztói igényeket alakító globális világrendet szolgálva. Ahogyan az például hét évvel ezelőtt szimptomatikusan megfogalmazódott a mondanandóm lelegején már emlegetett *Párbuzamos történetek*ről írt egyik – a fogyasztóhatóság humanitárius szempontját a saját műfajtudatos tömörségével és sarkosságával is képviselő – kritikában (Szabó Tibor tollából): „Egy recenzióból minimálisan annak kell kiderülnie, hogy egyáltalán kinek érdemes elolvasni a művet. Nos, a szóban forgót gyengébb idegzetűeknek biztosan nem. De még az erős gyomorral rendelkezőknek se ajánlanám széles körben. A tekervényes regénykoncepció és az irdatlan betűtenger miatt a *Párbuzamos történetek* nem tud egy jól feldolgozható, kompakt módon megélhető olvasmányélményt adni.” Értsük helyesen: a kritikus a „tekervényes regénykoncepciótól” és az „irdatlan betűtengertől” (ezúttal éppenséggel a Nádas-regény legsajátabb tulajdonságaitól, hogy ne mondjam értékeitől) védi – a kít is? – azt a lehetséges (és talán egyre valóságosabbá váló) olvasót, aki leginkább „jól feldolgozható, kompakt módon megélhető olvasmányélményre” vágyik (még akár a szóisméltés árán is). Többek között talán azért, mert éppen a könnyen fogyasztható „kompaktság” jól meghatározható és kielégíthető követelményét látja, hallja, érzékeli maga körül. Az iskolában, otthon, a munkae-rőpiacon, a kultúráért felelős politikusok nyilatkozataiban, a televízióban, az interneten. Olykor még az irodalmi lapok irodalomkritikáiban is.

JÁKFALVI MAGDOLNA

A kritikátlan színház

A KRITIKUS POZÍCIÓJA A PERFORMATIVITÁS, AZ ESEMÉNYTELENSÉG
ÉS A NEVELÉS SZÍNHÁZI FORMÁIBAN

Az utóbbi hónapokban, úgy tűnik, a magyar színházi közélet erre az *Alföld*-napokra készül. Az a pozíciófoglalás, mely a színházak vezető posztjain elindult 2013 januárjában, már 2012 nyarán kipróbálta magát a szigligeti JAK-táborban, ahol fiatal kritikusok feje fölött kemény diskurzust vezetett fel a Nemzeti Színház és a Magyar Színházi Társaság jelenlegi vezetője és a *Színház* című havilap főszerkesztője, aki egyben az *ÉS* vezető kolumnistája. A vita, bár a kritikáról szólt, mégsem ment túl azon a bulvárhermeneutikai mentegetőzésen, hogy a kritikus csak egy nézője az előadásnak, s ítéletét saját személyes politikai állásfoglalása indítja.

62

Túl könnyű a helyzetem, olyannyira ízes mondatokat sorakoztathatnék a kritikáról folytatott vita írott anyagából. Ugyanakkor túl hamar átsodródnék a politikai állásfoglalás területére, mint teszi ma a színházi kritika. Olyannyira erős a recepti-

ót a reakcióval egybemosó akarat, hogy megszólalni talán csak a historiográfia eszköztárával érdemes. Így járok el.

A színházi befogadás az észlelés és annak feldolgozásának folyamata, az értelmezői keret alakulásának módja, a módszer, mely működteti a színházi eseményekről szóló értő vagy félreértő írásokat. A színházi esemény különlegessége, hogy róla csak a jelenlévők alkothatnak véleményt, ezt azért hangsúlyozom, mert a hatalmi beszéd rendszeresen és bátran negligálja a magyarországi színházi eseményeket, majd mégis önállóan ítélkezik róluk. Az utóbbi évek színházigazgatói pályázatairól szóló nyilatkozatok ezt támasztják alá.

A 20. század második felének kritikai jellegzetessége, hogy a színházban a jelenlévő nézők közül a kritikus az, akinek véleménye (bármilyen is legyen) az esemény részévé válik.¹ A recepció színházi folyamata kollektív, egyetlen összefoglaló elemzés mégis állíthatja: a nézők érzelmi, intellektuális, pszichés, etikus, szociális kérdéseit, sőt még politikai válaszait is hordozza. A kritika mint a recepció folyamatának dokumentuma nemcsak azért válik a színházi esemény részévé, mert tudjuk, hogy pár drámát átírtak, pár előadást átrendeztek a kritika szavára, hanem azért, mert a színházi forma kollektivitása feltételezi, hogy a befogadó az esemény részese akkor is, ha ír róla.

A színházi kritikus pozíciója, szemben az irodalom-, film- vagy műkritikuséval, ontológiailag tisztázatlan keretekben mozog. Egyszerre részese a kollektív alkotásnak, s egyszerre akarja azt kívülről nézni, mint egy tőle függetlenül létrejövő alkotást. A színházi előadás maga kollektív állapot, a kritika azonban személyes, s ebből fakad a kritikátörténet minden jellegzetessége. Mivel a kritikaírás igénye a nemzeti színházi ideológiával jelenik meg kezdetben elemző tudósítás formájában (akár Lessing *Hamburgi dramaturgiájára* gondolunk 1767-ből, akár Vörösmarty 1837-es *Dramaturgiai lapokos* szövegeire), érthető, hogy a nemzeti nyelvi és politikai identitás keretei erős normatív feladatot delegálnak a kritikusnak. Ez a színházi kritika alapértelmezett feladata a német kulturális mintákat követő közösségekben. A magyar színháztörténet jól érzékelhetően követi a Kelemen-féle társulattól Reinhardt rendezésein át akár Bodó Viktor grazi rendezéséig azt az ívet, mely a századeleji kritika eszköztárát használva először impresszionisztikus, majd marxizáló, majd a hatalmi beszéd formáiban találja meg a kritika pozícióját.

A nemzet nem azért fél egy-egy kritikától, mert írója bármiféle komolyan vehető hatalommal bírna (ez nem a Broadway és a *Washington Post* viszonya), hanem azért, mert a közösség mintanézőjeként elemzése akkor is a közösség részvételét formálja gondolattá, ha egyes szám első személyben fogalmaz. A kritika szerzője tehát nem intézményi hatalommal bír, hanem a közösség emlékezetének súlyát jeleníti meg előttünk. A kritika dokumentum, e státuszában rejlik az ereje. Mégis, mivel a recepció könnyen összekeveredik a reakcióval, a kortárs színházi kritika dokumentáló feladatkörét elfedi a harcok füstje és lángja. Pedig a kritikus munkája ekként, csakis a történeti jelenből visszaneézve lesz majd követhető, s nem is térnek ki most a historiográfusi munkában rejlő potenciális történetírói hatalomra.

A színházi kritikáról négy szempont alapján beszélek, ezek követése pedig felrajzolja a kortárs színház gyakorlatát.

1. A napi kritika helye

A színikritika az utóbbi évtizedekben egyrészt a szakmai pozíciók mozdulatlanságából adódóan, másrészt az online felületek gyorsaságát követve kevés teret hagy az elemző és semmit a leíró kritikának. Ezzel a történelmi rekonstrukció elveszti dokumentációs bázisát, miként a kritika elveszti feladatát, munkája célját. Az online kritika még a napilap kritikánál is gyorsabb, nyelviileg egyszerűbb, gondolatilag provokatívabb, erősebben a marketing, mint a megértés szándéka motiválja. Marketing alatt nem feltétlenül a fizetett kritikákra gondolok, már az online felület marketingjéhez tartozik, ha a kritika nyelve felismerhetően agresszív, vicces, bohókás, megmondó. Vagyis a portál stílusa és profilja, s nem az előadás definiálja a róla szóló beszédet.

S mielőtt azon keseregnék, hogy eltűnik az elemző kritika, úgy fogalmaznék, hogy mindezt maga a színházi nyelv provokálta ki. Ez talán nem látszik a mostani, folyamatosan háborús retorikát beszélő kultúrpolitikában, de ha a kritika pozícióját nem a kritikai gyakorlat, hanem az előadások felől igyekszünk érteni, akkor fordított folyamatot látunk. A gyors, agresszívan megmondó és ítélkező (marketing vagy arculat)kritika nem találja elemzése tárgyát. Azokról az előadásokról, melyek a kőszínházi hagyományos paradigmában előadásnak tűnnek, nincs mit írnia, amelyek nem tradicionális keretekben jelennek meg, azokat meg nem észleli.

Ez a folyamat zajlik most, ezért érdemes a kritika-vitákon keresztül a színházi eseményről beszélni. Az 1950-es évek utáni, Lehmann után posztdramatikusan nevezett színházi korszakban jellemzően az előadás egésze formálódik egy rendezők által definiált színházi nyelvvé. Az az előadás, mely nem megírt drámaszövegből építkezik, követhetetlen azokkal a kritikai normákkal, melyek a színpadra vitt drámákról tudnak írni, s legjobb esetben a rendezői szándékot kutatják. Mimetikus színházi gyakorlatot keresnek, a reprezentáció kategóriáit, a színészi játékot ott, ahol nincs szerep, a színész nem játszik, hanem megtestesít, s a színpad nem reprezentál, hanem létrehoz. Ennek a színháznak a kritikus nem nézője, hanem résztvevője, s ez az alkotó pozíció etikailag kizárja az értékelést. Mindez a napi kritikai felületeken bejárhatatlan elemzői utakat követelne, ezért nem is jelenik meg.

A magyar színikritikusok közül talán csak ketten élnek abból, ami a szakmájuk, mondjuk úgy, hogy függetlenek, mert kritikai lapot főszerkesztenek, s csak a színházi kritikából élnek, nincs más polgári foglalkozásuk. A többieknek hobbi a kritikairás, s most nem egy szociológiai helyzetértékelés felvezetésének szánom a gondolatot, hanem annak a nyelvi bizonytalanságnak az alátámasztására, amit egy irodalomkritikai, irodalomelméleti közegben tanárként vagy diákként *nem* élő kritikus egy szakmailag amatőr (vagyis nem egy állandóan újrakérdezett, tehát professzionális) közegben megtalál. Ezért működik ma is a szimbolista kritika, ezért a kisrealizmus értékrendje. S ezért a polemikus retorika az elemző helyett.

Az 1970-es évektől három nagy színházi kritika-vitát követhettünk a magyar sajtóban, mindhárom a színházi formanyelv átalakulásának észlelésével indult, az első Peter Brook 1968-as *Lear király*ának vendégjátékától, a másik az 1972-es *Szentivánéji álmotól*, a harmadik pedig a 2000-es éves struktúra-átalakítástól. A kritika-vita kezdetben irányítottan, kevés spontaneitást hagyva, később önállóan ismert rá saját pozícióira, s vette át automatikusan a hatalmi beszéd kezdeménye-

zését. Jellegzetes a magyar kritika történetében az a folyamat, mely alakítja a kritikusoknak a Magyar Színházművészeti Szövetséghez fűződő viszonyát. A kritikusok nem tartoztak az alkotók szövetségéhez, Aczél György döntésének következtében mégis ők adták ki a *Színház* című lapot. A magyar színházi kritikának a napi sajtófelületeken kívül látszólag szűk megjelenési terület jut: 1968 óta a *Színház* című havilap az egyetlen, mely biztos érdeklődést mutat színházi előadások iránt, s „amelynek főszerkesztője a párton kívüli, de kormány-, és pártkörökben is nagy elismertséggel rendelkező Boldizsár Iván lett. (...) Az akkori sajtószabályozás értelmében önálló és független lap nem létezhetett, tehát e folyóirat mögött is kellett állnia egy szervezetnek vagy intézménynek, amely felelősségre vonás terhe mellett garantálja az orgánum eszmei, ideológiai és politikai szempontból kifogástalan működését. E célra a Művelődési Minisztériumtól minden tekintetben függő társadalmi szervezetet, a Magyar Színházművészek Szövetségét jelölték ki.”² Még 2013-ban is a szövetség fogadja be a Színházkritikusok Céhének rendezvényeit, s a kritikusok e fizikai keretekben működnek. Világos ez az öröklött, de sosem alakított, különös helyzet, hiszen olyan szövetség adta ki a lapot, mely nem tartotta magához tartozónak a kritikusokat, hiszen azok nem részesei az alkotómunkának. A kritikusok pedig érzékenységgel, szakmai szemükkel és állandó részvételükkel folyamatosan indokolták, miért tartoznak mégis a Szövetséghez. A nyilvános beszéd így évtizedekig arról szólt, arra terelődött, beszélhet-e a kritikus egyáltalán az alkotómunkáról úgy, hogy ő maga nem alkot, s a színházi formanyelvről, magáról a műalkotás mikéntjéről pedig elveszett a gondolat. A kortárs magyar színházi kritika tehát szervezetének pozícionáltsága okán, hagyományának erős kötődéseiből következően az alkotás intézményeihez kapcsolódik.

2. A performativitás kritikai nyelve

A napi színházi kritika gyakorlatát ellehetetleníti a kortárs színházi események nem színházi karaktere. A performanszok kritikai irodalmát a művészettörténészek és a műkritika vette át igen korán, hiszen például egy Abramovi -performanszról harminc évvel korábban jelent meg az első művészetkritika, mint színházi elemzés. Abramovi korai vöröscsillag-performansza (*Lips of Thomas*) a hetvenes években a politikai akció területét érintette, de csak 2010-ben elemezte Fischer-Lichte a színházi performativitás felől. A német színikritikában így megkétszerezte ez a szempont, megjelent a performativitás mint elemzői kategória. A magyarországi második nyilvánosságban megjelenő performanszokat művészettörténészek és irodalomtörténészek is elemezték,³ színházi megközelítésüket ugyan megkezdjük,⁴ a színházi kritikai nyelvre gyakorolt hatásunk annak ellenére csekély, hogy rendszeresen publikálunk kritikai fórumokon nem mainstream előadásokról. De egyértelmű, hogy ugyan látszólag nem is az államszocialista periódusban betiltott neoavangárdról szóló kritika hiányzik a történetekből, hanem annak a felismerése, hogy a kortárs játékformák (Mundruczó Kornél, Zsótér Sándor, Jeles András, Bodó Viktor) erőteljesebben használják azokat a performatív elemeket, melyek inkább Halász Péter színházához, mintsem Ádám Ottóéhoz köthetők. Az avangárd hagyomány megismerése hiányzik a történetekből.

A repertoárkritika ráadásul bemutatófixált, egy előadásról csak egyszer ír, évadokat ritkán összegez, pályákat csak díjak esetén. Az *en suite* formákban rejlő különleges színészi és koncepcióbeli feladatokat nem észleli, s még a kisrealista elemzési módszert próbálja a nemrealista előadásokra alkalmazni. Történetet mesélnek, ahol nincs történet, karaktert keresnek, ahol nincs karakter. A performanszokig nem ér el a színházi kritika, egyrészt mert a kritikusok nem kapnak meghívót az eseményekre, s többségük nem is lát rá arra a (szub)kultúrára, mely a kőszínházak struktúráján kívül található. Mindez éppen azt mutatja, mennyire a színházhoz tartozik a kritikája is.

A performativitás nyelve a magyar kritika számára így elsősorban nemzetközi irodalmakból tanulható, melyek korpuszként az adott nyelv kultúrtörténeti eseményeit elemzik, s ezzel azonnal az idegenség kritériuma is nyelvi gáttá magasodik. Sem Marina Abramovi, sem Robert Wilson nem hozhat olyan példákat, melyben a kritikus pozíció tanulható lenne, melyben a kritikus felismerhetné saját múltját. Ezek a szövegek furcsa módon elidegenítik a kritikát a színházi eseményektől, mert nem ismernek rá saját nyelvi közösségükre, saját hagyományukra. A kilencvenes évek kritikái a posztmodern szót, a későbbiek a posztdramatikus, most a performativitás fogalmát ejtik idézőjelben, érezve, hogy megkerülhetetlen pl. egy új Krétakör-produkció esetében ezt az irányt vinni, de mégis, valahogy kontextus nélküli használatuk. A nyelvi idegenség a példák idegenségéből fakad, s ezért előbb a magyar második nyilvánosság történetét érdemes megírni, hogy a kortárs kritika nyelvére kapjon.

3. Az eseménytelenség

A színházi kritika igen távolról néz rá az eszméletörténeti változásokra, egyáltalán a jelenségek filozófiai rétegzettségére. Bármilyen erőteljesen hangsúlyozza a színházstudomány a praxis nyomán (Artaud), hogy a logosz uralta kifejezés nem lehet színházi, hiszen a nyelv jelentéstől való megfosztása, a felfoghatatlan jelenlét itt és mostja, a test erotikája aláássa a logoszt,⁵ a kritika mégis a logoszt kutatja. Közismert példával élve: Csehov 1905-ös leveleiben végig arról panaszkodik, hogy mennyire félreérti őt Sztanyiszlavszkij. Hogy mennyire nem érti, mi *nem* történik meg azokban a szövegekben, melyeket ugyan drámáknak írt, de éppen a cselekmény hiányzott belőlük. Csehov eseménytelen drámái száz éve gondot okoznak a kritikának, legutóbb Zsótér Sándor *Meggyeséről* nem volt mit írni.

Mindez a visszacsatolás nélküli létezés a kortárs drámairodalom formáit is a szalonvígjátékok keretében rögzíti. Az elmúlt években minden kritikus elismerést olyan drámaszöveg kapott, mely Molnár Ferenc *bien faite* technikáját ötvözi Tamási Áron kisémbert-naturalizmusú problematikájával. A kérdező, a politikailag artikulált helyett a közösséget foglalkoztató dramatikus formák csak a beavatottak előtt ismertek. A szalonvígjáték sztorija leírható, a kortárs dramatikus szövegé nem.

Az eseménytelenség az opsziszt, a látvány terét erősíti a szövegben, a logosz pedig a cselekmény helyett esetleg a megképződő térformákban formálódik. Zsótér Sándor előadásai a kilencvenes években sokszor mozdulatlan színészekkel vit-

ték a figyelmet az Ambrus Mária díszleteiben létrejövő térszövegre. Kovalik Balázs *Elektra*-operájában a mondat kivetítése felülírja a kiejtett szót, a szó látványként, opsziszként erősebb, mint eseményként megmutatva. Mindezeknek a párszor bemutatott remekműveknek elenyésző a kritikai irodalma, hiszen az eseménytelenség megfosztja a kritikát a storyteller gyakorlatától.

Bármennyire is domináns színházi forma a site-specific performance, a színházi kritika még nem látja a helyspecifikusságban rejlő értelmezői keretet. Tudjuk, hogy a színházi keret az egyik leglassabban változó, hagyománydependens forma, de az elemzők pár éve megfogalmazták: a dráma szövege gyors rögzíthetősége okán vált a színházról szóló beszéd mintájává, s maradt akkor is az, amikor a hangzó szöveg már nem a guckastenbühne terében hangosodik fel.

Az eseménytelen site-specific performance olyan előadásokat hoz létre, ahol a tér változásai, és nem a karakterek viszonyrendjéből következő interakciók teremtik az eseményt. A tér értelmezése (egyáltalán észlelése, meglátása, bejárása, megtapasztalása) az eseménynek nemcsak kontextusa, de narratívája és dramaturgiája is.

A városon átvivő busz, a flashmob-logisztikájú lakásszínházi akciók, a talált terekben zajló események, a városi emlékhelyeken felidézett múlt (Lipót, Sziklakórház, Cirkusz) nem történetet kínálnak, hanem mozgást. Ezeknek az eseményeknek nincs kritikája, mert a résztvevő néző/kritikus az alkotás során saját szerepét is értékelésre kínálja: tud-e okostelefont kezelni, eltéved-e, tud-e játszani stb. Sokatmondó, hogy a POSZT tavalyi színházi eseményei közül egy off-off előadásban kínált interaktív nyomozás volt a leglátogatottabb alkotás.

Mindez igen látványos azokban az előadásokban, ahol az eseménytelenség a színházi test jelenlétére irányítja a figyelmet. Leggyakoribb, hogy a színházi kritika saját eszközrendjével ezeket a megváltozott testeket egyszerűen nem látja. A test erotikája aláássa a logoszt (ismét Artaud gondolata), s világos, hogy a kritikának a testről szóló beszédben is hátrébb kell lépnie, hiszen például Mundruczó *Szégylene* vagy utolsó előadásai a erőszak performatív képét hordozzák a performanszok nem reprezentáló, nem mimetikus kegyetlenségével.

4. A színházi nevelés

Az előadóművészeti törvény 2010-es elfogadása megerősítette azt a színházi funkciót, mely a részvételre, az állásfoglalásra, a kollektív alkotásra inspirálta a játékosokat és a nézőket. A színház szituáció, s ennek rögzítése a magyar színházi kritikát a politikai állásfoglalás, sőt, a politikusi szerep irányába vitte, ezt látjuk. De a részvétel a kritikust blokkolja az esemény rögzítésekor, ennek megmutatására a színházi nevelési előadásokat hozom fel.

Ezeken a játékokon a néző résztvevő, így az előadások a magyar kulturális közegben a pedagógia, s nem a művészet területére sodródtak. Aminek nincs művészeti kritikája, az maga nem művészet, s a kritikus el sem jut a színházi nevelési előadásokra, mert a terek iskolai terek, így a színházi kommunikáció csatornáit nem használják.

A színházi nevelés pedig a résztvevő színház, a fórumszínház, a láthatatlan színház, a dokumentumszínház elemeit és gyakorlatát ötvözi, s a társulatok színházi

szituációban, a társadalmi felelősségvállalás, a közösség érdekeit, a polisz működését modellezik, vagyis az agora és a theatrum kereteit használják. S éppúgy nincs róla kritika, miként feltételezhetően nem volt az archaikus hellén kultúrában sem.

A négy közelítési szempont azt járta körbe, miféle területeken lehetetlen színházi kritikát írni napjainkban. Nem foglalkoztam a kőszínházi előadásokat egyre lassabban és halványabban kísérő reakciókkal, mert ugyan hagyományoszerűen példás rendszerességgel, de elméleti apparátus-mentesen, s gyakran hangoztatott preferenciákkal terhelt álláspontokat olvasva a 2013-as magyarországi közéletet, s az attól semmiképpen nem független színházi gyakorlatot látjuk megnyilatkozni. Mert a közélet politikum, s az alkotás, az esztétikum felől közelítve a látható (mainstream) színházi kritika koncepcionális ítélezést sejtet és gyakran felkészületlen hobbiszerzőket mutat.

JEGYZETEK

1. Thomas Postlewait: *The Cambridge Introduction to Theatre Historiography*, Cambridge, CUP, 2009, 13.
2. Nánay István: *A Céb története*, <http://kritikusceh.wordpress.com/rolunk/a-ceh-tortenete/>, letöltés dátuma: 2013. 11. 04.
3. Klaniczay Gábor, Müllner András, Havasréti József, Szőke Annamária munkáira gondolok első sorban.
4. Schuller Gabriella és Jákfalvi Magdolna írásai.
5. Hans-Thies Lehmann: *Logosztól a tájképig. A szöveg és a kortárs dramaturgia*, Theatron, 2004, nyár/ősz, 25.

ANDRÁSI GÁBOR

Művészetkritika – megbízók és fogyasztók nélkül

A GLOBALIZÁLT MŰVÉSZETTERMELÉS KIHÍVÁSAI ÉS A HAZAI SZÍNTÉR VÁLASZAI

Valamivel több, mint négy évtizeddel ezelőtt egy festőművész – a kiállításáról megjelent negatív kritikák miatt – évekre felhagyott a festéssel. Arra, ami a bírálókat kiváltotta, megalapozta, ma azt mondanánk: a művész rosszul kontextualizálta a produkcióját. Az történt ugyanis, hogy a festő – Altorjai Sándorról van szó – a műfaj, a festészet terén egészen komolyan és őszintén elgondolt szakmai szándékait, az ezeket megvalósító műveit szokatlan, abszurd-költői – akkor azt mondták: polgárpukkasztó – címekkel látta el. A katalógusban – áthallásos módon – úgynevezett *Gyagyaista manifesztumot* tett közzé, a kiállítást pedig Erdély Miklós akciója nyitotta meg. Altorjai a radikális, tiltott és – annak idején, a hazai konceptualizmus hajnalán – ráadásul festészetszkeptikus avantgárd kontextusába helyezte „for-

mabontó” jellegük dacára is a festészet belső, immanens logikáján belül maradó, annak történeti folytonosságához kapcsolódó táblaképeit. A bírálatok ezt a szakmai komolyságot és művészi hitelességet kérdőjelezték meg, és ezáltal festő identitását diszkreditálták.

Ma ez az eset, egy ilyen trauma és hasonló, bénító erejű meghasonlás nem fordulhat elő. Egyrészt elvétve akad olyan művész, aki az öninterpretációban ekkora hibát vétene (az öninterpretáció, az önreflexió kérdésére visszatérek), másrészt a kritika – ami persze adott esetben személyesen kellemetlen percek, esetleg órákat is okozhat – súlytalanná, következmény nélkülivé vált.¹

A következmény nélküliség egyik oka, hogy a művészetkritika az ezredforduló után globális struktúrává formálódott művészetipari (tömeg)termelés viszonyai között megbízók és – (tömeg)társadalmi léptékben mérve – fogyasztók nélkül maradt.

Itt rövid kitérőt kell tennem, megvilágítva, hogy mit értek művészetipari termelésen. Egy olyan két fő, párhuzamos elemből, a termelői és fogyasztói piramisból álló vertikumot, mely a termelői oldalon a legismertebb (legmagasabb piaci értéket képviselő) kortárs és klasszikus művészek, valamint a legnagyobb költségvetéssel működő közmuzeumi és céges kiállítás-előállítók, aukciós házak és kereskedelmi galériák produkciójától egészen a tömegkultúrává alakított elitművészet képi toposzait felhasználó árukig (például Van Gogh-hűtőmágnes, Cézanne T-shirt) alkot gazdasági egységet. Fogyasztói oldalon pedig a vertikum a legtokeerősebb magán- és céges vevők befektetéseitől az említett gadgetek és szuvenírek vásárlóin át egészen a pusztán „művészetgondolat” fogyasztói tömegéig terjed. Ez utóbbiak azok, akik ugyan még nem jártak múzeumban és esetleg a tucat termékekből sem vásároltak soha, ám vélekedéseik, nézeteik (hogy tudniillik a művészet, és minden, ami a művészettel kapcsolatos, az értékes és emelkedett dolog) politikai értelemben is legitimálják a művészeti szféra (és produkciói) „kitüntetett” pozícióját a gazdaság többi ágazata között.

Tehát távolról sem kizárólag az autopszia tulajdonságát magukénak tudó, magasan kvalifikált termékek azok, amelyek meghatározzák az ágazat hatékonyságát (bár az ezekre összpontosító tömegmédiá perspektívájából úgy látszhat). A média feladata valójában az, hogy egyrészt témáival életben tartsa a művészet „dolgai” iránti érdeklődést,² és ami a legfontosabb: folyamatosan alátámassza az ágazat imént említett „kitüntetett”, a többihez képest nemes és hagyományosan szelleminek tekintett pozícióját, és ezzel a művészeti termékek hozzáadott értékének konstruálásában vegyen részt.

A művészettermelésnek és művészetfogyasztásnak ez a rendszere a széleskörűen kommunikált, marketinggel is megtámogatott – vagyis mediatizált – produkciók bírálatában minden lényeges pontján ellenérdekelt. A kritika destruktív perspektívájának ebben a tömeget megcélzó struktúrában nincs helye – és ez nem valamiféle összeesküvés folyománya, hanem diszfunkcionalitás –, ez az, amit korábban megbízó- és fogyasztónélküliségnek neveztem. Más szavakkal: a piacon aktív, a nagy nyilvánosság elé vitt termékek nem igénylik, előállítóik pedig negligálják, rosszabb esetben, a demokrácia kialakulatlanabb fokán el- illetve visszatartásítják a kritikát.³ (Pozitív tartalmú vagy a bírálatot/bírálot lejárató ellenközleményeket jelentenek meg, „elbeszélgetésre” invitálják a kritikust.)

Az előállítók biztos pozícióját a termelői piramis összes szintjén a termékekre és marketingjükre fordított – pénzeszközökből és kreatív gyakorlatokból álló – tőke garantálja. Ebben a tekintetben nincs különbség az autopsziába (az unikális műtárgyba) és a példa nélkülinek, „sosem-volt”-nak minősített egyéb produkcióba – esetenként kiállításba, gyűjteménybe – vagy a művészetiipari tömegtermelés alsóbb szintjén elhelyezkedő, szélesebb vásárlói rétegek számára előállított árukba fektetett tőke természete között. A művészeti szintéren ismerősebb szereplőket említve: a termelői oldalon a mediatizált produkciót illető kritikával szemben egyként ellenérdekelte a művész, a tulajdonos, a kereskedő (galéria vagy aukciósház), a művészeti intézmény (a kurátor és a többi specialista), a szponzor, a mecénás és a közpénzeket újraosztó politika is.

A fogyasztói oldalon hasonló a helyzet: a nagy nyilvánosságot elérő, megszólító, elbizonytalanító kritikában ellenérdekeltek nemcsak az autopszia különböző megnyilvánulásai körül megjelenő nagy vevők és befektetők (magán- és céges gyűjtők), hanem a „széles publikum” is. A marketingnyomással a múzeumokba terelt tömegek⁴ az ígért szenzációs élmény, nemes szórakoztatás, szabadidős tevékenység értékeinek visszaigazolását, újbóli átélését kívánják, nem pedig az azzal kapcsolatos aggályok, problémák és szkepszis megfogalmazását. A vevő – érthetően – ragaszkodik az általa megvásárolt kivételes és hibátlan termék illúziójához.

A nagyobb léptékű folyamatok közegéből némiképp közelebb, a művészeti színtér szereplői közé lépve, egy újabb folyamat kibontakozását látjuk: a nagy, szinte „hegyeket mozgató” modernista véleményformáló kritikusegyéniségek és a korszak-meghatározó erejű kritikai-szellemi fórumok hegemoniájának háttérbe szorítását, megszűnését. A Pierre Restany vagy Clement Greenberg formátumú (modernista) tekintélyek, valamint az *October* típusú, egy ideig centrális pozíciót betöltő folyóiratok helyébe – különösen az internet felületének közhasznúvá válásával – a vélemények diverzitása és a vélemények előállítóinak megsokszorozódása lépett.⁵ A súlyát egyre nehezebben őrző printmédiá mellett és helyett a netes fórumok és a (számos esetben kritikus szellemű, független vagy annak látszó) blogok egyre nagyobb szeletet hasítanak ki a művészeti sajtó tortájából – és már rég nem állítható, hogy a print lapok volnának a szakmai és tudományos presztízs letéteményesei vagy őrzői. A blogok (mindenesetre a felszín érintő) demokratikus jellegéből következő relativizálódás (minden csak egy vélemény a sok közül), a „kommentesedés” tovább gyengíti a hagyományos kritika pozícióját és elősegíti a zárt, ezoterikus, „akadémiai” kritikai műhelyek elszigetelődésének folyamatát.

A jelenséget egy analógiával megvilágítva: hasonló folyamat zajlott le a „nagy (modernista) kurátorok” esetében is: a Jean Clair- és Harald Szeemann-féle korszakos jelentőségű, trendformáló vízióval rendelkező egyéniségek kora lejárt. Az ezzel a munkával együtt járó erős ítéletalkotás (ha tetszik: kritikai szellem) és döntéshozó-szelektáló akarat – mindaz, ami ma nehezen elfogadható, autoriter vonásnak tűnik – a kurátori hatalom és felelősség megosztásához vezetett. A (fő)kurátori pozíciót egyre többen oldják fel egyfajta kollektív, teamszerű, többnyire alkalmi, projektorientált „véleményközösségen” alapuló gyakorlatban.

Nemcsak a modernista kánon felbomlása,⁶ és a művészetipar minden szegmensében dominánssá vált gazdasági és kereskedelmi kontextus nehezíti meg a hagyományos, mű-centrikus, esztétikai és művészettörténeti alapokon álló formaelemző stíluskritika művelését, de ellene munkál maga az elemzendő-bírálandó kortárs művészet is.

Egyrészt a mai, probléma-centrikus, ún. „issue based” művészet másodlagosnak tekinti az alkalmazott formai, technikai és stiláris eszköztárat a közlendőhöz képest (inkább a hatékony társadalmi kommunikációra helyezi a hangsúlyt); másrészt – azzal, hogy erősen önreflektív és többnyire kritikus természetű – bizonyos fókig átlép a kritika területére, és bizonyos funkciókat átvesz tőle.⁷ Legkézenfekvőbb ezek közül az intézménykritika: a művészeti színtér struktúrájának, gazdasági érdekhálójának, hatalmi viszonyainak és a műtárgyak instrumentalizálódási folyamatának analízise és bírálata. Az önreflexió a művész identitására, önnön produkciójára és a „sajátjának tekintett” művészettörténeti folytonosságra irányulhat – ezek a tematikák pedig hagyományosan a „külső” kritikai tekintet privilégiumai voltak.

A kritikussal konkuráló művész-teoretikus pozíciója egyre elterjedtebb: az elméleti szakemberekéhez hasonló akadémiai rendszerben képezik ki őket, az így kvalifikált művészek pedig az egyetemi oktatókhoz hasonlóan – saját szempontjait legitim módon megjelenítve – előadásokat, prezentációkat tartanak, konferenciákon szerepelnek, közös szakmai vitákban vesznek részt a művészetelmélet és -történet professzionális képviselőivel.

Ezzel – a korábban kifejtettekkel látszólagos ellentétben – a mégiscsak létező szakmai-kritikai produkció terepéhez érkeztünk. A művészetelmélet kortárs kritikai teóriái és (a kritikai gyakorlat példái) a művészetipar dimenzióihoz képest szűk körű és ezoterikus nyelvet használó műhelyekben keletkeznek, és ennek megfelelő, szűk piac érdeklődésére aspirálhatnak. Ez a többnyire közpénzekből vagy szponzorok, mecénások biztosította forrásokból finanszírozott tevékenység (egyetemi aktivitás, konferenciák, kis példányszámú publikációk) azonban csak látszólag élvez védeltséget, csak látszólag lehet előkelő „kívülálló”: a gondolattermelés produktumai végeredményben „be vannak kötve” mind a termelői, mind a fogyasztói piramis áramkörébe. A gazdaságból ismert „trickle down” jelenséghez hasonlóan ugyanis a magas színvonalú, napra kész, radikális-kritikai gondolati áru „alácsorog” a termelés és a fogyasztás alacsonyabb, szélesebb bázisú, immár számottevően piacképes szintjeire. A folyamat közben a termék fokozatosan átalakul: a változó elvárásoknak és megrendeléseknek (valamint a fogyasztói célcsoportnak) megfelelően leegyszerűsödik, elasztikusává, alkalmazhatóvá válik, másképp fogalmazva: praktikus dizájnt kap – tehát a művészeti termeléshez hasonlóan instrumentalizálódik.

A radikális kritikai teória és gyakorlat önmagában, keletkezésétől nem túlságosan eltávolodott formájában még egy – az előzőnél lényegesebb – szempontból is csak erősen korlátozott mértékben lehet piacképes, mert egy kardinális, a művészetipar lényegét érintő kérdésben súlyosan veszélyezteti a szektor működését. Julian Stallabrass nyomán Stallabrass-paradoxonnak nevezem azt a jelenséget, hogy

minél többet foglalkozik a kritika a művészet háttérében meghúzódó valóságos gazdasági, társadalmi és politikai kérdésekkel, minél pontosabban írja le a szintet mozgó mechanizmusok működését, annál jobban aláássa a művészeti termékek (korábban említett) „kitüntetett” pozícióját, és annál hatékonyabban vesz részt a művészetet övező transzcendens aura felszámolásában – végső soron közreműködik a művészeti piacon forgó áruk szellemi, hozzáadott értékének destruálásában.

Ezek a kritikai pozíció körüli feszültségek és nehézségek az utóbbi, 2013-as Isztambul Biennále körül éleződtek ki eddig soha nem látott mértékben. A „támadom a szponzorom” abszurditása ezúttal abban nyilvánult meg, hogy a radikális teória alkalmazásaként megvalósítani gondolt, köztéri intervenciókra és performatív elemekre kihegyezett biennále kurátora és művészei éppen az ellen a brutális ingatlanfejlesztésekben érdekelt óriásholding ellen fordultak, mely a kiállítás főszponzora volt, és amely ellen százezres tömeg tüntetett a város utcáin. Vajon hol van az a morálisan vállalható határ, amelyet egy kritikus értelmiségi még elfogadhat anélkül, hogy koncepciója az ellenkezőjébe forduljon, és miképp küzdhet épp az ellen, aki a kritikai pozícióját biztosítja?

Végül – személyes érintettségemet nem megkerülve – megemlítem a hazai helyzet további két olyan sajátosságát, amelyek lokális szinten még inkább gyengítik a kritikus gondolatok megszületésének és nyilvánosságra kerülésének esélyeit. Mindkettő a helyi művészeti színtér belterjességéből, szűkös dimenzióiból következik.

Általános tapasztalat, hogy a piaci körülmények között működő – a hirdetőik igényei és a szórakozni vágyó olvasók elvárásai szerint átalakuló – nemzetközi magazinpiac a benne „beszélt” nyelv és a mindinkább zsugorodó szövegfelület következtében egyre alkalmatlanabbá válik az elemző-teoretikus-kritikai írások befogadására.⁸ De az hazai sajátosság, hogy a közpénzből működő magazinok között elfogadott szerkesztői policy lehet a kritikamentesség (értsd: a probléma- és konfliktuskerülés), feladatukként a népszerűsítést és az ismeretterjesztést (valójában a promóciót) határozhatják meg. Ugyanilyen helyi jelenség, hogy múzeum és *Kunstballe* művészeti folyóirat kiadója lehet, mert a nyilvánosságban és a piacon ez a két funkció valójában két, egymástól eltérő, összeférhetetlen szerephez kapcsolódik (kiállítás-termelés illetve annak reflexiója). A hazai színtéren kritikusként szóba jöhető személyek véges és a kritikát befogadó fórumok korlátozott száma miatt létező másik, a kritika esélyeit rontó sajátosság a kritikus szerep alkalmi, pontosabban felcserélhető jellege: aki ma kritikát ír, máskor, más helyen kurátor, kutató, közhivatalnok, egyetemi oktató, termékmenedzser lehet. Tehát amikor éppen valamelyik másik szerepében aktív, az ott képviselt érdekek konfliktusba kerülhetnek független kritikus énjével. Ez a feszültség pedig az öncenzúra és a selektív témaválasztás technikájával kezelhető.

JEGYZETEK

1. Itt szükséges megjegyezni, hogy a hagyományos értelemben vett kritika (ezen az elitművészet tájékozott, művelt közönségét megcélzó, orientáló bírálatot értem) euroatlanti kultúrfőlnyire épülő, és a modernizmusban kikristályosodott kánonja az ezredfordulóra elvesztette kizárólagosságát. Olyan új, más hangok szólaltak meg – eddig „láthatatlan” régiók és csoportok képviselőiben –, amelyek e kanonizációt – autoriter, kirekesztő és kolonialista attitűdje miatt – elutasították, és az eddigiektől eltérő értékelési szempontokat vezettek be.

2. Ilyen esetben legtöbbször a pénzügyi, egyre gyakrabban a társasági vagy a bűnügyi műsorokba/rovatokba kerülő tudósításokról van szó.

3. A fejlett művészetipar gyakorlata ennél rétegzettebb. A befektetők pl. döntéseik megalapozásához igénybe veszik a létező kritikai potenciált, a véleményformáló szakemberek színpad mögötti háttérmunkáját, illetve igényt tartanak a produkció visszajelzésszerű, de a tömegfogyasztók bizalmát nem megrendítő, szakmai nyilvánosságon belül maradó bírálatára. Kérdés azonban, hogy az efféle megbízók számára végzett munka mennyire maradhat független és elfogulatlan.

4. Külön elemzést igényelne az a jelenség (és technikája), ahogy a látogatói tömegekkel a korábban az elit vagy magas művészet szférájába tartozó produkciókat populáris művészetként „fogyasztták el.”

5. Mindez ugyanakkor nem befolyásolja számottevően a 3. jegyzetben említett, „színpad mögött” zajló döntéshozatal folyamatait.

6. V. ö. 1. jegyzet

7. Erre a helyzetre adott válaszként jelent meg *az esztétikumhoz való visszatérést sürgető kritikai pozíció*, de már a kereskedelmi kontextus tanulságait magába építve, és annak a veszélyét is felismerve, hogy a művészeti produkció egyre elkülöníthetlenebbé válik az ún. kreatív üzletági gyakorlatoktól.

8. Fejlett piaci körülmények között azonban az áruskálá még a legszűkebb fogyasztói igényt is kielégíti, vagyis a szórakoztatás és promóció ellenkező véglete, a radikálisan kritikus felfogás is megjelenik benne.

WILHEIM ANDRÁS

Zenekritika Magyarországon? Ma?

A cím, kérdőjeleivel, nem csak frivol játék a vállalt feladat megnevezésével: milyen is hát a zenekritika helyzete a mai Magyarországon. Sokkal inkább rezignált sóhaj s legyintés: beszélhetünk-e ilyesmiről? Mert kínálkozik, persze, mindjárt a következő kérdés: minek? – Ha van egyáltalán. A reális és elfogulatlan helyzetkép helyett talán nem lesz tanulság nélkül, ha naívan, optimistán s kellő szigorral inkább utópiát festünk: milyen is lenne az a zenei élet, kulturális közeg, intellektuálisan élhető miliő, amelyben a zenekritika helyet kaphat s szerepét betöltheti.

Mert: voltaképpen mi is a zenekritika? – Tudatosan szorítkozva most az ún. komoly zenére, mit sem törődve holmi népszerű műfajokkal, amelyek hovatovább átveszik a hagyományos zenekultúra szerepét. Természetesen egy speciális írásművet tarthatunk zenekritikának, amelynek tárgya valamely zenei tevékenység, amellyel kapcsolatban írójának véleménye, s érzékelhető viszonya van eme speciális tárgyhoz. A zenekritika különbözik valamennyi más művészetkritikától: korántsem könnyen meghatározható ugyanis maga a tárgy, melyről szólnia kellene. Könnyen kínálkozik, persze, a felosztás fajták szerint: hangversenykritika, hangle-

mezkritika és a művek kritikája önmagában. De ezzel még mindig meg sem közelítettük a valódi tárgyat – azt ugyanis előbb létre kell hoznia valakinek – mármint ha ragaszkodunk ahhoz, hogy az, amiről szólnunk kellene, valamiféle illékony, egyszeri voltában létező, s így megismételhetetlen, hangzó jelenség, amelynek mibenlétéről, milyenségéről, tárgyi valóságáról valamiképp számot kellene adni.

Kimondva-kimondatlanul: legelsőbben is maga a műtárgy a kérdés. A leírt, megszólaltatandó kotta holt anyag, annak ténylegesen megszólaló hangokká kell átalakulnia, s ez a hangzásoké az, amit a közönség és persze a kritikus megítélhet. De az már a megszólalás pillanatában is valamihez viszonyul: egy virtuális ideálképhez, amely mintegy megelőzi a ténylegesen megszólalót; arról a mű-alakról van ugyanis szó, amely az alkotó, a komponista képzetében élt, amelyet hozzávetőlegesen a kottában rögzített, s ez az elképzelt ideális alakzat az, amelyet az interpretáció időlegesen hangzó valósággá változtat át. Nem bonyolódna most esztétikai vitába arról, hogy miben is áll egyáltalán egy ilyesfajta ideális mű-alak léte, tekinthető-e ez valamiféle zárt képződménynek – most talán elegendő, ha feltételezzük: igenis létezik egy többé-kevésbé állandónak mondható, minden ízében megfogható virtuális képződmény, a zenemű, amelynek meglétéről mindenki tudomással bír, ha valaha is tanult zenét, memorizált bármilyen egyszerű kompozíciót – vagy akár a legegyszerűbb slágert, népdalt, nótát, bármilyen akusztikusan felidézhető szignált –, tényleg a végtelékig egyszerűsítve a dolgot: akár szegény néhai Vujicsics Tihamér pályaudvarokon hallható szignálját.

Őrizünk tehát magunkban valamiféle képet egy minden mozzanatában rekonstruálható, következetesen felépíthető műről – s ha szembesít minket valaki a maga erről való interpretációjával, akkor megvan róla a véleményünk. Összemérjük interpretációinkat, elvárásunkat azzal, amivel a másik előáll, s megkíséreljük tisztázni, hogy egybevág-e az a mi ideálképünkkel, vagy valahol, valamiért fals, amit hallunk. S ezzel máris a zenekritika területére léptünk.

Mert mit is kell tennie az ideális kritikusnak?

Létre kell hoznia először a mű alapos, analitikus ismeretén alapuló ideálképét – azaz ki kell alakítania a maga interpretációját. Ehhez hozzá kell tennie mindazt, amit az ily módon rekonstruált alkotás előadástörténeti hagyományáról tud – amely hagyomány tendenciáival is tisztában van –, e hagyománnyal kapcsolatban természetesen vannak elfogultságai is (kell is, hogy legyenek, hiszen valamiféle viszonyban kell lennie az interpretáció-történettel is), de elfogultságai mindig a mű érdekében vannak, hiszen tudja azt is, hogy az általa elvégzett elemzésből mit szokott általában felszínre hozni, s mit szokott elhanyagolni, figyelembe sem venni az előadók többsége. Egyéni érzékenységtől függően a kritikus azonnal el tudja helyezni az éppen hallott produkciót a kontinuos/diszkontinuos hagyományban. S mindezen túl tudja azt is, hogy az éppen megszólaló produkcióból mi az, ami csupán aznapi esetlegesség, botlás, és mi az, ami általánosítható tendencia, az előadásnak, az előadás stílusának jellegzetessége, amely már önmagában is kritikai ítélet tárgya lehet.

A zenekritikus tehát mindennek előtt a tökéletes zeneértő, az ideális interpretátor, aki a kottakép alapján, a gazdag elméleti tudás és az annak felidézésre képes érzéki tapasztalat birtokában el tudja képzelni – minden hangzó segédeszköz nél-

kül, hasonlóan a komponistához, a karmesterhez, a mű előadására készülõ hangszeres elõadóhoz – a művet. Belső hallásával valósítja meg azt az ideális interpretációt, amelyhez a közönségnek az elõadás közvetítésére van szüksége. A kritikus ehhez az általa kreált ideálképhez mér minden elõadást. (Hogy aztán az õ interpretációs ideálképe mennyire feleltethetõ meg a komponista által elképzeltnek? – talán ne firtassuk ezúttal; korántsem a megbukott zenekritikák oly csábítóan színes és olcsó tromfot kínáló területére szeretnék eljutni ezúttal. Tetszetõs poént kínálna természetesen a kritikus nem hallható elképzelésének kritikája is – ezzel sem szeretnék viccelõdni most.) Tulajdonképpen a nagy elõadó is ezt a kritikai attitűdöt képviseli minden egyes elõadására készülve: ezt az ideálképet valósítja meg, vagy legalábbis próbálja megközelíteni minden alkalommal. Analitikus, intellektuális munkát végez, majd az így kialakított képet szorgos technikai kvitelezés révén másokkal is megismerteti. Az elõadáshoz akarva-akaratlanul hozzátartozik a mű korábbi elõadásainak története is, ha úgy tetszik: a hagyomány. Akár annak sodrába állva, akár annak ellenálva jön létre minden újabb interpretáció. A kritikusé is, a hallgatóé is, amikor tetszik vagy nem tetszik neki valamely elõadás. A kritika így voltaképpen állásfoglalás nem csupán az adott elõadással, hanem a mű teljes hagyománytörténetével kapcsolatosan is – kitéve persze az aktuális divatoknak, s nem utolsó sorban a mindenkori tudományos eredmények alapján kialakított értelmezéseknek is.

Az ekképpen felfogott zenekritika természetesen jóval több egyszerű élménybeszámolónál, esetleírásnál. Feladata nem csupán tájékoztatás egy eseményrõl. Feltétele ugyanis egy normálisan mûködõ zenei élet, amelyben a kritikusnak napról napra részt kell vennie, benne kell élnie. Lételeme a rendszeresség; olyan nincs, hogy a kritikus néhanapján elvetõdik valamely hangversenyre, meghallgat egy lemezt, majd véleményét megosztja olvasóközönségével – amely bizonyára számosabb, mint az a publikum, amely részt vett valamely eseményen, vagy a lemezt birtokolja. Az egyszeri esemény az állandó jelenlét folytán ugyanis egy élõ közegbe ágyazódik, annak része lesz, s megítélése ennek a közegnek a szempontjából is történik. A beszámoló megjelenésének is rendszeresnek kell lennie, nem korlátozódhat csupán a rangos eseményekre, világsztárok méltatására – a kritikus a hétköznapokban is képviselõje és alkotó részese ennek a közegnek. Szerepe is megnövekszik ezáltal: nem ítélõje lesz jónak és rossznak, vagy érdemjegyek osztogatója, hanem felelõs megfigyelõ, akinek hivatása egyfajta pedagógia is: ítéletével nevel közönséget és mûvészt egyaránt.

A kritikusnak, a kritikusi szerepnek ezzel az igényével föllépve kijelenthetjük: nincsen ma zenekritika Magyarországon. Mindaz, ami ennek címén nyilvánosságot kap, legjobb esetben is lelkes élménybeszámoló, riportázs, alibi dolgozat a sajtójegeért, recenziós példányért.

Számos oka van annak, hogy a helyzet idáig fajult.

Elõször is: nincsen rendszeres zenekritikai rovat sehol. Ha valaki fellapozza például Bartók életének Demény János-féle nagy dokumentációját, olykor tucatnyi kritikát talál minden eseményrõl, napilapokban. A zenekritika ugyanis az azonnali reagálás mûfaja – ebben akár az igényes sportrovathoz is hasonlíthatnánk. Ha a kritika nem két napon belül jelenik meg, hosszú idõre érdektelenné válik – ahhoz,

hogy kordokumentummá lehessen, évtizedeket kell várni. (A zenekritika műfajának nagy klasszikusai: E.T.A. Hoffmann, Schumann, Hugo Wolf, Shaw, Péterfy Jenő, Csáth Géza, Szomory Dezső és a többiek írásai, minden aktualitásukat elveszítve manapság is érdekesek, hiszen a napi aktualitáson túllépve jóval általánosabb célokat tűztek maguk elé.) Elfelejtődik ugyanis az esemény közvetlen élménye – s bizony nemigen van mit felidézni a továbbiakban. Hetilapok tehetnének még valamit, de havi szemlélő folyóirat jobb, ha bele sem kezd kritikai rovat fenntartásába. Fontos ezen kívül, hogy nagyszámú eseményen legyen jelen a kritikus, hiszen csak így alkothat képet a zenei élet működéséről. Én megkövetelném tőle, hogy minden áldott nap koncerten üljön – még ha nem ír is majd mindegyikről. Az a neveltséges helyzet nem állhatna elő, hogy egy több zenekritikust is fölvonultató hetilapban ugyanarról a meglehetősen rangos vendégszereplésről két kritika is megjelenjék, míg talán kevésbé világgraszoló, ám honi hatásában mégis jelentősebb alkalom említetlenül maradnak. Nem megoldás természetesen egy szakosodott zenekritikusi gárda foglalkoztatása sem: lényeges lenne, hogy ugyanaz a kritikus legyen jelen a különféle eseményeken; mércét csak így állíthat fel önmaga számára, s lehet így majd ő maga is mérce az ő közönségének. És bizony írni is tudni kell – a kritikának nem csak tárgya van, hanem ő maga is alkotás, amelyet az olvasó írásműként is megítélhet.

Legyünk tárgyilagosak: erre az áldozatos kritikusi szerepvállalásra nincs szüksége a magyar zenei életnek – már csak azért sem, mert nincs valóban működő, gazdag zenei élet, zenei kultúra Magyarországon. Rengeteg hangverseny vagy hangversenyszerű képződmény van, persze, napról napra, de ezekről kritikát írni teljességgel felesleges. Széthullott a zenekultúra intézményrendszere, nincsenek igényesen szerkesztett programok, elszaporodtak az alibihangversenyek, évfordulókhoz, születésnapokhoz, mondvacsinált alkalmakhoz kötődő rendezvények, beszélgetős koncertek – a legrosszabb esztrádműsorok garmadája ömlik elénk rendszeresen. Míg néhány évtizede még alkalma volt a rendszeres koncertlátogatónak élőben szembesülni a klasszikus repertoár csaknem egészével, addig most éveken át nem hallgathatja meg e repertoár legkimagaslóbb darabjait. Megszaporodtak a rendezvényszervező helyszínek, a reprezentatív szálák, dilettáns intendatúrákkal, s az ember visszasírja ifjúkora oly sokat ostorozott Országos Filharmóniáját, ahol képzett szakemberek próbálták meg értőn szerkesztett műsorokkal ellátni az akkoriban még zeneértő közönséget.

Mert a baj gyökere talán itt van: ha megtelik is egy-egy alkalommal valamely nagy hangversenyterem, a közönség zenei műveltsége – nevezhetném műveltségnek is – kétségbeesítő. Vissza lehet vezetni ezt a jelenséget arra, hogy sikerült porrá zúzni a zenei általános iskolák, a zeneiskolák s a rájuk épülő szakiskolák hálózatát, s ezáltal a zene ún. társadalmi presztízsét. Virágzó zenei élethez első sorban is zeneileg képzett, művelt, értő közönség kell – ez manapság már nincs. Talán nem csak nálunk – bár Bécsben még mindig lehet akár modern zenei műsort is telt házak előtt rendezni, s az új művek is sokszor váltanak ki *standing ovation*-t.

A közelgő apokaliptikus víziója azonban nem csak a magyar valóságot foglalja magába – csekély kivétellel voltaképp nem jobb a helyzet a nagyvilágban sem, a tökéletesen kiüresedett, elüzletiesedett zeneiparban, a hajdani nagy zenei centrumokban sem. Professzionális mezben tetszelgő igénytelenség uralkodott el a zene-művészet világában. Ahol a cél az, hogy minél kevesebb próbával szülessék meg egy produkció, ott színvonalról már aligha lehet beszélni. Ennek az új zene-kultúrának kritikusra nincs, csak propagandistára van szüksége. Ideig-óráig tartotta még magát a hangfelvételek világa, a CD-korszak közelgő végével azonban a kultúrának ez a szegmense is elhalásra van ítélve. Hiába az egyre tökéletesebb hangrögzítő lehetőségek: jó ideje nem készülnek már új felvételek – eljutottunk oda, hogy az utóbbi negyedszázad legjelentősebb előadóművészi produkciói nincsenek méltó módon dokumentálva. Ezzel a hanglezkritika is kihalásra ítéltetett. Mint valaki szellemesen megjegyezte: tökéletesen mindegy, hogy milyen technikával készült valamely felvétel, előbb-utóbb úgyis MP3 lesz belőle... A Magyar Rádióban éveken át volt egy *Rádióhangversenyekről* cím alatt futó zenekritikai műsor – mivel nincsenek többé stúdióhangversenyek, ez a rovat is megszűnt. Nincs már komoly kottakiadás: nincsenek kottarecenziók sem – igaz, olyan lapok sincsenek nálunk, ahol ezek megjelenhetnének. Zenekultúra elképzelhetetlen jól működő intézményrendszer nélkül. Ahol az intézményrendszer halódik, ott az általa művelt kultúra is pusztulásra van ítélve.

Meglehet, a zenekritikus szerepe mostantól az, hogy emez általános pusztulás és cinikus pusztítás krónikása legyen. Ha netán így lenne, szemét körüljáratva a Kodály megálmodta egykori zenélő Magyarország romjain, szomorú megnyugvással veheti tudomásul, hogy ebbéli tevékenysége számára a talaj és az éghajlat feletébb kedvező.

műhely

ARANY ZSUZSANNA

Kosztolányi Dezső élete

„NO KORNÉL BARÁTOM, ÚGY-E GYÖNYÖRŰ PEST?”

2. RÉSZ

„miért nem fejezted be az egyetemi tanulmányaid?”

1903 őszén Kosztolányi Dezső beiratkozik a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem bölcsészeti fakultására, magyar és német szakra. Felvételi vizsgát nem kellett tennie, hiszen „teljes tanszabadság állott fenn, és az érettségi bizonyítvánnyal rendelkező férfiak⁷⁵ minden korlátozás nélkül rendes hallgató gyanánt beiratkozhattak az egyetemre.”⁷⁶ A bölcsészeti kar azonban kevésbé volt látogatott akkoriban. Sokkal népszerűbbnek számított a jogi, illetve az orvosi kar. Az orvosi pálya ugyanis a társadalmi megbecsülésen túl anyagi javakkal is kecsegtetett, a jogi doktorátus pedig többfajta közéleti tevékenységre képesített, meglévő presztízse mellett. Az évek előre haladtával azonban a bölcsészeknél is egyre több beiratkozott hallgatót regisztráltak. Míg a kiegyezés évében 212 diákot tartottak nyilván, addig az 1905/1906-os tanévre már 1643 hallgatóról tudtak.⁷⁷ Mivel a továbbtanulás anyagi terhekkel járt, ez is hozzájárult ahhoz, hogy a továbbtanulók jelentős része értelmiségi és hivatalnok családokból került ki. „Az 1901–1902-es tanévben a bölcsész-hallgatók szüleinek 49 százaléka különböző értelmiségi pályákon dolgozott [...], 24,2 százaléka pedig mint tisztviselő kereste kenyerét” – tudjuk meg az egyetem történetével foglalkozó Diószegi Istvántól.⁷⁸ Kosztolányi Dezsőné szubjektív hangvételű életrajzi könyvében tudósít arról, hogyan zajlott a szabadkai iskolaigazgató fiának fővárosba költözése az egyetemi tanév kezdetekor. Kosztolányi Dezsőt édesanyja, Brenner Eulália kísérte föl, és maradt vele pár napig. Ahogyan a feleség leírja a megérkezés körülményeit: „Anyika felkíséri a fiát szeptember első napjaiban. Vámház-körút 3 alatt bérel bútorozott szobát a számára, de csak egyetlen éjszakán maradhatnak itt, a szoba hemzseg a poloskától. Most a Sándor-utcában, egy háromemeletes, sárga ház második udvarában vált sötét, földszintes szobát a fiának. Az udvar, a kis szoba elhelyezése, emlékeztet a szabadkai hátulsó ház udvarára, gyermekszobájára. A *Fehér Ló* vidékies éttermében ebédel. Anyika egy hónapra előre kifizeti itt egyetemista fiának a kosztot.”⁷⁹

A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem, ahol az akkor 18 esztendő Kosztolányi megkezdte tanulmányait, az ország legrangosabb felsőoktatási intézménye volt. Már az abszolutizmus időszakában olyan jelentős változtatások történtek a közép- és felsőoktatás területén, amelyek az 1848-as magyar minisztérium céljával is összeegyeztethetők voltak. Leo Thun osztrák közoktatási miniszter a hum-

boldti egyetemisményt⁸⁰ követve alakította ki a tudományegyetem struktúráját. „A bölcsészettudományi kar, amely eddig lényegében középiskolai funkciót töltött be, és a többi fakultásra való előkészítést szolgálta, ekkor nyerte el egyetemi jellegét, és ekkor kapta feladatául a középiskolai tanárok képzését. A humboldti elvek szerint reformáló Leo Thun az egyetem szellemiségét is megváltoztatta: a Monarchia egyetemein ettől kezdve vált vezéreszmévé a tanszabadság: a kutatás és a tanítás autonóm szempontjainak minden külső korlátozástól és állami beavatkozástól mentes érvényesítése.”⁸¹ A kiegyezést követően Eötvös József kezdett újból foglalkozni a felsőoktatás ügyével. Az 1867. február 17-én hivatalba lépő Andrassy-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere a kutatás teljes szabadságát vallotta, valamint azt, „hogy az egyetemi tanárt nézetei szabad kifejtésében senki és semmi nem korlátozhatta”.⁸² A tanszabadság azonban nemcsak a tanárookra vonatkozott, hanem az egyetemi hallgatókra is. Megfelelő előképzettséggel bárki beiratkozhatott az egyetemre – nem kellett felvételi vizsgát tenni –, és szabadon hallgathatta bármelyik tanár előadásait. A diákoknak annyi kötelezettségük volt, hogy egyfelől meg kellett jelenniük azokon az órákon, amelyeket az indexükbe is fölvettek, másfelől az adott szakpályához szükséges alapvizsgákat le kellett tenniük. A minisztérium és a bölcsészettudományi kar vezetősége között azonban nem volt minden pontban teljes az egyetértés. Az egyetem irányítói nem fogadták el, hogy a professzorok ne csak a saját szaktárgyaikból tartsanak előadásokat, valamint azt a javaslatot sem támogatták, hogy a magántanároknak is legyen vizsgáztatási joguk. Míg a minisztérium számára a szakképzés – tanárképzés – volt az alapvető kérdés, addig a kar elsősorban a tudományos kutatás fejlesztését tartotta szem előtt. 1872-ben Trefort Ágoston – immár a Lónyay-kormány tagjaként – került a közoktatási tárca élére, aki „a felsőoktatást tekintette az oktatásügy legfontosabb területének, és aki méltányolni tudta az egyetem szempontjait”.⁸³ Ugyanakkor ő is nagy hangsúlyt fektetett a tanárképzés ügyére, és szigorúbb tanterv megállapítására kért javaslatot. 1887-ben az egyetem későbbi névadója, a fizikus Eötvös Loránd nyílt levelet intézett a miniszterhez, sürgetve a tantervi szigorítást, a kötelező kollokviumok bevezetését. A vitás helyzet végül nem oldódott meg, és a dualizmus időszak alatt nem sikerült konszenzusra jutnia az állami és az egyetemi vezetésnek.

A kiegyezést követő évtizedeket azonban nemcsak a polémia, hanem a fejlődés is jellemezte. Ekkor vált külön a természettudományi kar, és – ehhez igazodva – jött létre több új tanszék is. Egy-egy tanszék létesítése a professzori kinevezésektől függött, mivel segédszemélyzet akkoriban még nem létezett. Az állami költségvetés számára sem volt mindegy, hogy kit neveztek ki – e kinevezések élethossziganra szóltak –, melyik tanszék létesült ezáltal, hiszen az egyetemi tanári fizetések a miniszteri fizetésekkel voltak azonos nagyságrendűek. Az 1860-as évekre a bölcsészettudományi tanszékek száma elérte a 13-at. Később a specializációkhoz igazodva jöttek létre az újabb szervezeti egységek, így 1888-ra már 39 tanszéket számlált a kar. 1870-ben – még Eötvös József idején – létrehozták a középtanodai tanárképezdét is, melynek öt szakosztálya volt: klasszika filológia és irodalom, történelem és földrajz, matematika és fizika, természetrajz, neveléstan és oktatástan. Később gyakorlóiskolákat is alapítottak, illetve a tanárképezde egyesült a Műegyetem égisze alatt működő reáltanodai képezdével. Mivel az egyetemen főleg olyan

professzorok tanítottak, akik előtte Németországban szereztek képesítéseket, így a német mintájú szemináriumi rendszert kívánták idehaza is megvalósítani. Az egyes gyakorlati foglalkozásoknak külön tantermet biztosítottak, valamint a humántan-székek melletti könyvtárakkal és gyűjteményekkel is a tanulási körülményeket kívánták szolgálni. 1895-ben báró Eötvös Loránd immár kultuszminiszteri minőségében – apja, Eötvös József miniszternek, a közoktatási reform kidolgozójának emlékére – hozta létre a francia École Normale Supérieure mintájára az Eötvös Collegiumot. Az eredetileg bentlakásos tanárképző intézet a szegény, de tehetséges egyetemi hallgatóknak is elitképzést kívánt biztosítani. „Az intézmény nemcsak lakást és ellátást adott kiváló tehetségű leendő tanároknak, hanem kiegészítő kurzusokkal hozzájárult műveltségük elmélyítéséhez, szellemi látókörük szélesítéséhez is” – fogalmazza meg Kodály Zoltán életrajzírója, Bónis Ferenc.⁸⁴ A Collegium idővel a hazai felsőoktatás egyik olyan vezető intézménye lett, ahonnan nem csak tanárok, de tudósok több jelentős nemzedéke is kikerült. Az első igazgató Bartionek Géza volt, aki igyekezett úgy kiválogatni a hallgatói gárdát, hogy minden társadalmi réteg képviselve legyen, az arisztokraták vagy a nagypolgárok kivételével. Utóbbiak ugyanis nem igazán adták tanárnak a gyerekeiket. Az első évfolyamok diákjai között találjuk Balázs Bélát, Horváth Jánost, Kodály Zoltánt, Kuncz Aladárt, Laczkó Gézát, Szabó Dezsőt, Szekfű Gyulát és Zemplén Gézát is. A tananyagon kívül a kollégistáknak több nyelvet is ismerniük kellett, valamint elvárták tőlük, hogy az intézmény gazdag könyvtárában tájékozottak legyenek. Bartionek igazgató jó néven vette, ha a fiatalok más művészeti ágakkal is foglalkoztak.

A bölcsészkaron a képzési idő eredetileg három évre terjedt, ám ezt az 1880/81-es tanévtől négy esztendőre növelték. „A bölcsészkar hallgatójának heti tíz órát kellett hallgatnia, amit az előadó professzor aláírásával igazolt. 1891-ben jelent meg az első tanulmányi és fegyelmi szabályzat, amely a heti óraszámot tízről húszra emelte, a félévet lezáró kötelező kollokviumok rendszere azonban továbbra sem honosodott meg. A hallgató a három, illetve utóbb a négy év lehallgatása után a kartól igazolást kaphatott az óralátogatásról, úgynevezett abszolutóriumot, ennek azonban nem volt bizonyítvány jellege. A három, illetve négy év elvégzése után a hallgató, amennyiben középiskolai tanári oklevelet akart szerezni, vizsgát tehetett a Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság előtt. [...] A tanárjelöltnek a második év végén alapvizsgát, a negyedik év végén szakvizsgát, az ötödik év végén pedig pedagógiai vizsgát kellett tennie.”⁸⁵ A vizsgaszabályzatot 1883-ban emelték törvényerőre, és – némi módosítással ugyan, de – évtizedekre ez lett az irányadó előírás.

„Régi egyetem, hosszú morajló folyosók, melyeknek távoli zugaiban mintha a fiatalság visszhangja rejtőzne, diákkor, elsuhanó arcélek a gázfényes aulában, első megilletődések és harcok, vajon lehet-e mindezeket még egyszer életre hívni, valami bűvös szellemidézéssel?” – emlékezik vissza az egyetemi évekre jóval később, egy 1922 áprilisában megjelent cikkében Kosztolányi.⁸⁶ A bölcsészeti tanszékek egy része a belvárosi Szerb utcában kapott helyet, mivel csak fokozatosan alakították ki a Múzeum körüli épületegyüttest. A főépület 1881–1882-ben készült el, Steindl Imre tervei alapján. A Fűvészkert (mai Trefort kert) épületei már korábban elkészültek, a teljes költözés azonban csak 1911-ben történt meg, amikor a Mű-

egyetem dunaparti épületei is álltak már. „Egészen az első világháborúig elhúzó-
dott az Egyetem utca, a Múzeum körút és az Üllői út vonalára felfűzött egyetemi
negyed kialakítása, melyhez az Egyetemi Könyvtár új belvárosi épülete (1875) is
társult.”⁸⁷

Kosztolányi Dezső adatait 1903. szeptember 24-én vették föl az egyetem anya-
könyvébe. Amint azt leckekönyve tanúsítja, „bölcészeti kari rendes hallgató”-ként
lett nyilvántartva. Az MTA Könyvtár Kézirattárában őrzött dokumentum alapján
tudjuk, melyik tanévekre iratkozott be, és kiknek az előadásait látogatta.⁸⁸ Nem
sokkal előtte, szeptember 17-én a Budapesti Magyar Királyi Középiskolai Tanár-
képzőbe is jelentkezett. Az intézmény feladata a következő volt: „A m. kir. közép-
iskolai tanárképző-intézet arról gondoskodik, hogy a középiskolai tanári pályára
készülő főiskolai hallgatók a hivatásuk szempontjából megkívánt szakszerű kép-
zettséget és gyakorlati készséget tervszerű tanulmányi rendben megszerezhes-
sék.”⁸⁹ Az igazgató Heinrich Gusztáv volt. A tanárképző tagja lehetett mindenki, aki
az egyetemen vagy műegyetemen rendes hallgatóul bejegyzett tanárjelölt volt, és a
megadott időpontban fölvételre jelentkezett. Kosztolányi jelentkezőkönyvében
mindössze egyetemi éveinek az első szemeszterében fölvett tantárgyai szerepel-
nek.⁹⁰

Először az 1903/1904-es tanévben volt a budapesti tudományegyetem beirat-
kozott hallgatója Kosztolányi. Mind az őszi, mind a tavaszi félévben látogatta az
órákat. Néhány tantárgyból le is vizsgázott, volt azonban, amiket elhagyott („a
származási lapon törölve”). A magyar irodalomtörténet tanárai közül Kosztolányi
az első szemeszterben Beöthy Zsolt két előadására – „Arany János eposza”, „Eszté-
tikai előadások” – is járt, és mindkettőből dicséretesre vizsgázott. Beöthy Zsolt, a
korszak elismert irodalomtörténésze és esztétája a Magyar Tudományos Akadémia
rendes tagjaként (1884-től) a konzervatív szellemű irodalomtudomány vezető alak-
ja volt. Eredetileg jogot hallgatott, majd bécsi és müncheni egyetemeken tanult.
Dolgozott a pénzügyminisztériumban, majd 1873 és 1874 között az *Athenaeum* fo-
lyóirat szerkesztője lett. Egyetemi tanári pályafutása 1878-tól indult, amikor kez-
detben magántanárként tanított, azt követően pedig rendkívüli, illetve 1886-tól
rendes tanár lett a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemen. „Beöthy az
egyetemi katedrán egészen átadja magát tárgyának s mindent elkövet, hogy azt a
lelkesevésséget és azt a tudást, a melylyel ő bir, mentül inkább átruházza tanítványai-
ra. Sohasem látszik meg előadásán, hogy kimerült, hogy fáradt, ugyanazon élénk-
séggel kezdi, mint a minővel végzi” – idézi föl alakját Körösi László.⁹¹ 1883-ban
vette át az esztétikai tanszék vezetését, Greguss Ágost örököséként. 1915-ben ő
lett az egyetem rektora, illetve 1890 és 1920 között az országos tanárvizsgáló bi-
zottság elnökeként is tevékenykedett. 1876-tól tagja, 1879-től titkára, 1900-tól pe-
dig elnöke a Kisfaludy Társaságnak, valamint 1911-től 1919-ig első elnöke a Ma-
gyar Irodalomtörténeti Társaságnak is. Alakjára később – 1922-es halálakor – a kö-
vetkező szavakkal emlékezik vissza Kosztolányi: „Mintha szinpadon lenne, egy
hősi és szenvedélyes játékban. Ő az ezeréves ország oktatómestere. Nyugodtan
építési-szépítési körmondatait, melyek egyre szélesednek, egyre ütemesebben zenge-
nek, akár a hősköltemény hexaméterei, egyre emelkednek, fölfelé s aztán, egy-
szerre úgy rémlik, az égig érnek. Körülötte a millennium görögtüzfénye, ezer és

ezer röppentyűje. Mindig van benne valami ünnepi. A multat jelenti nekünk, mely érintkezik a jelennel. Finom, kimunkált, a szépség felé rajongó feje hasonlít *Bajza* Józseféhez. Európai, mint *Széchényi* és magyar, mint *Vörösmarty*. Az ő neveiket ejti ki leggyakrabban. Egy aranykor emléke marad számomra.”⁹²

Bodnár Zsigmondnál már nem dicséretesen, hanem „jelesen kollokvál” Kosztolányi, amikor „A magyar irodalom története” című tárgyból ad számot tudásáról. Bodnár 1875-től lett az egyetem magántanára, előtte papként tevékenykedett. A kalocsai érseki papnevelő intézetben végzett, majd volt egy ideig a *Religio* című lap munkatársa is. Esztergomi pappá szentelését követően káplán lett, később pedig gimnáziumi, illetve főreáliskolai tanár. Szerkesztette a *Katholikus Közlönyt*, a *Havi Szemlét* és a *Magyar Szemlét*. Sokat publikált Dukay Vilmos álnéven. Tagja volt a Petőfi Társaságnak. Történelemfilozófiájában a kultúrát idealizmusként fogta föl. Írt társadalmi vonatkozású cikkeket, novellákat és tankönyveket is. Kosztolányi Dézsi Lajosnál szintén tervezte hallgatni a magyar irodalom történetét, azonban később ezt a tárgyat törölte indexéből. Dézsi 1906-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1923-tól pedig rendes tagja lett, és a 16–17. századi irodalom volt a kutatási területe. Az 1920-as évek elején a kar dékánjaként is dolgozott, azt követően pedig Szegedre került rektornak. A fentiekén kívül Kosztolányi – magyar irodalmi témában – középkori irodalmi olvasmányokról is tájékozódott, Katona Lajos előadásainak jóvoltából. Utóbb ugyan törölte a tárgyat, ám leckekönyvében nyoma maradt annak, hogy látogathatta ezeket az órákat is. Katona néprajzkutató, filológus és irodalomtörténész volt, akinek fő kutatási területét – a szövegfolklorisztikán és a népmesekeutatáson túl – a közép- és újkori magyar kódexirodalom, a prédikációk és a vallásos példabeszédek szövegkritikai elemzése adta. Értelmezéseiben társadalomlélektani szempontokat is figyelembe vett, valamint előtérbe helyezte az összehasonlító irodalomtörténetet. Kosztolányi barátja, Juhász Gyula – Négyesy László és Riedl Frigyes mellett – Katona Lajost is szeretett tanárai között emlegeti, és így jellemzi őket: „ez a három tanárom jelentette számomra a Mestert, aki szelíden és okosan hozzám hajol, aki türelmesen és szeretettel nyeseget és oltoogat, aki korán elhalt édesapámnak képét idézi föl lelkem szemében, mint nevelőm és oktatóm.”⁹³

Nyelvészeti tárgyú témakörökben, tanulmányai megkezdésekor, Kosztolányit Zolnai Gyula, Szinnyei József és Simonyi Zsigmond tanította. Zolnai mondattant, „helyes magyarság”-ot tanított, Szinnyei „Bevezetés a finnugor nyelvészetbe” címmel hirdetett előadássorozatot abban a félévben, Simonyi pedig a magyar szóragozást oktatta az egyetemi ifjúságnak. Kosztolányi Zolnai tantárgyaiból levizsgázott, jeles eredménnyel, Szinnyeinél azonban elmulasztotta ezt. Zolnai mint akadémikus nem pusztán nyelvészettel foglalkozott, hanem ő volt a francia filológia egyik jelentős hazai képviselője is. Szinnyeit elsősorban a *Magyar írók élete és munkái* című, 14 kötetes életrajzi sorozatának köszönhetően jegyzi az utókor, azonban könyvtáros és bibliográfus tevékenysége mellett irodalomtörténettel is foglalkozott. Simonyi Zsigmond nyelvtudós egyetemi pályája mellett a Magyar Nyelvtudományi Társaság tanára is volt, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, illetve a *Magyar Nyelvőr*, majd a *Nyelvészeti Füzetek* szerkesztője. Balassa Józseffel közösen szerkesztették a német–magyar szótárt. 1903-ban – a közoktatásügyi

miniszter megbízásából – Simonyi elkészítette az új iskolai helyesírást, amelyet csaknem az egész magyar irodalmi élet is elfogadott. Az eszperantó nyelv egyetemi oktatásának bevezetésén szintén dolgozott, és az ő munkája eredményeként alakult meg 1919-ben a Nemzetközi Nyelvi Intézet. Évekkel később is tisztelettel emlékezik meg róla Kosztolányi, mikor így ír a *Pesti Hírlap*ban közölt egyik jegyzetében: „Valahányszor kezembe kerül néhai jó tanáromnak, Simonyi Zsigmondnak folyóirata, a *Magyar Nyelvőr*; mindig megdöbbenek. Majdnem minden számába ír vezércikket, vitázó közleményt, sok-sok friss érdekességű rovást. Holott már évek óta halott. Gazdag hagyatékát számról számra teszik közzé. Micsoda bővös, megható lélekjárás. A jó pap holtig tanul. A jó tudós holtig dolgozik. De a magyar tudós, ki életében tíz embernek való munkát vállal, halála után is szorgalmas munkatársra lapjának, a temetőből is küldözgeti kéziratait, álmatlanul, a szerkesztőségbe.”⁹⁴

Német nyelv és irodalom szakon Kosztolányi Dezső szintén fölvetett tantárgyakat. 1903 őszén három előadására is eljárt Heinrich Gusztávnak. Nem vizsgázott le „A német költészet története” című tantárgyból, azonban jelesen kollokvált „A német dráma története”-ből, a „Középfelnémet olvasmányok”-at pedig utólag törölte. Heinrich 1880-tól volt az MTA levelező, majd 1892-től rendes tagja, illetve 1882-ben a Kisfaludy Társaság tagjává is megválasztották. Egyetemi tanulmányait Lipcsében, Bécsben és Pesten végezte. Az 1880-as években a pesti bölcsészettudományi kar dékánja, majd 1903–1904-ben az egyetem rektora lett. 1905 és 1920 között a Magyar Tudományos Akadémia főtitkári tisztségét is viselte, valamint a Budapesti Philológiai Társaság és a Magyar Pedagógiai Társaság elnökévé szintén megválasztották. A hazai pozitívista irodalomtörténet jelentős képviselőjeként a szigorú filológiai kutatások fontosságát tartotta szem előtt, és nem sokra becsülte az esztétizáló jellegű megközelítést, valamint a szépírók és publicisták irodalomtörténeti tárgyú szövegeit. Ő alapította az *Egyetemes Philológiai Közlönyt* és a *Régi Magyar Könyvtárat*. Kultúrpolitikai témájú cikkeiben reformgondolatait osztotta meg a szakmai közönséggel, tudományos értekezéseit és bírálatait pedig filológiai módszeresség jellemezte. Teljes német irodalomtörténete – mely az első volt magyar nyelven – a szerkesztésében megindult *Egyetemes Irodalomtörténet* hasábjain látott napvilágot, 1905-ben. „Heinrich Gusztáv személyében [...] 1875 és 1905 között olyan professzor állt a katedrán, aki a német irodalomtörténet területén nemzetközi mércével mérve is jelentőset alkotott” – állítja Diószegi István az egyetem történetével foglalkozó munkájában.⁹⁵ Schöpflin Aladár azonban mindezt a következőkkel egészíti ki: „Nem volt mélyen járó tudományos elme, súlyos és originális gondolatok termelője. Írásainak alig van filozófiai háttere és a tudományos invenció sem volt erős oldala. Jelentősége inkább a tudomány terjesztőjéé és szervezőjéé. A külföldi tudománytól eltanult egy módszert, amely akkor még nálunk új volt. Megtanította rá tanítványait, érdekes példákban megmutatta használatát és uralkodóvá tette a magyar filológiai tudományban. Ezzel hozzájárult a magyar tudomány európai színvonalra emeléséhez. Egyénisége pedig serkentőleg hatott híveire és kissé frissebbé tette a magyar tudományos élet megáporodásra hajlamos levegőjét.”⁹⁶

A német nyelv és irodalom szak tárgyai közül Kosztolányi Petz Gedeonnál hallgatta a „Történeti német nyelvtan” című előadássorozatot, valamint Goethe *Her-*

mann und Dorothea (Hermann és Dorottyia) című művéről egy félévet. Egyikből sem vizsgázott le. Petz az MTA levelező – majd később rendes, illetve tiszteleti – tagja volt,⁹⁷ az egyetemen a germán filológia rendkívüli tanára, a budapesti Philológiai Társaság másodtitkára és az *Egyetemes Philológiai Közlöny* társszerkesztője. 1931–1932-ben lett rektor, 1906 és 1934 között a Középiskolai Tanárképző Intézet igazgatója, valamint 1927-től 1932-ig az egyetem képviselője a felsőházban.

Kosztolányi nem pusztán a beiratkozott szakok előadásait hallgatta, hanem francia nyelv és irodalmat, illetve filozófiai stúdiumokat is végzett. 1903 őszén Jean Tharaud-hoz jár, és 19. századi francia költőkről, Beaumarchais két drámájáról (*Figaro házassága*, *A sevillai borbély*) tanul, valamint francia beszédgyakorlatok órára jár. Tharaud író volt, az Académie Française tagja, Jérôme Tharaud testvére. A francia tárgyakat Kosztolányi később törölte, ellentétben az angol nyelvgyakorlattal: Yolland Arthurtól „igen szorgalmas, jeles coll[o]qium.” bejegyzést kapott. Yolland – teljes nevén Yolland Arthur Battishill – irodalomtörténeti tevékenységén túl labdarúgó, edző és nemzetközi labdarúgó-játékvezető is volt.⁹⁸

Az idegen nyelvi gyakorlatokon túl filozófiai előadásokat is látogatott Kosztolányi. Bánóczi Józsefnél például „jelesen dolgozott”, a „Philosophiai gyakorlatok” kurzusán. Bánóczi irodalomtörténettel, nyelvészettel és bölcselettörténettel is foglalkozott. Felsőfokú tanulmányait Bécsben, Berlinben, Göttingenben, Párizsban és Londonban végezte, Lipszében doktorált. Előbb reáliskolai tanár volt, majd a budapesti Rabbiképző Intézet rendes tanára, 1887-ben pedig az Országos Izraelita Tanítóképző igazgatója. A budapesti tudományegyetem 1878-ban habilitálta a filozófia magántanárává, rá egy évre pedig a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává is megválasztották. Bánóczin kívül Alexander Bernát „A XIX. század peszsimista philosophusai és költői” című kurzusát hallgatta Kosztolányi Dezső, az 1903-as tanév első félévében. Alexander szintén a korszak egyik kiemelkedő egyénisége volt: filozófusként, esztétaként, színikritikusként és szakfordítóként egyaránt ismerték. Külföldi egyetemeken tanult, ahol filozófiai és irodalmi tanulmányai mellett természettudományokkal és matematikával is foglalkozott. Főként Benno Erdmann, Friedrich Paulsen és Hippolyte Taine hatott rá – később a „magyar Taine”-nek is nevezték –, doktori értekezését pedig Kant ismeretelméletéről írta. 1878-tól lett magántanár a budapesti tudományegyetemen – ő volt az első filozófiatörténettel foglalkozó professzor –, 1904-től pedig rendes tanár. 1892-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották, valamint ugyanebben az évben a Színművészeti Akadémia dramaturgiai tanszékének előadójaként is megkezdte működését. „Sok helyen és sokfelét adott elő. Mindenhol egyazon figyelemmel és odaadással hallgatták. Ő volt a legnépszerűbb professzor, az ő terme mindig zsúfolásig tele volt nemcsak diákokkal, hanem mindkét nemből való felnőttekkel is. Szabad Egyetemi Kurzusait néha ezren látogatták” – írja róla Sebestyén Károly.⁹⁹ 1881 és 1919 között Bánóczi Józseffel közösen szerkesztették a *Filozófiai Írók Társaságát*. Később Alexander az *Athenaeum* folyóirat szerkesztőjeként, a Magyar Filozófiai Társaságnak előbb alelnökeként, majd elnökeként (1914–1918), valamint a Kisfaludy Társaság tagjaként is tevékenykedett. Kiemelendő még Gyulai Pállal folytatott vitája, mely 1890-ben zajlott *A Hét* és a *Budapesti Szemle* hasábjain. Alexander a vita során „az elemző kritikát szembeállította a normatív értéke-

léssel”. Az epizód „a pozitivizmus hazai történetének fontos állomása” lett.¹⁰⁰ Az 1919-es magyar Tanácsköztársaságot követően Alexander Bernát Svájcban és Németországban élt. Miután hazatért, nem vállalt többet közéleti, illetve tudományos szerepet.

Az 1903/1904-es tanév tavaszi félévében főként ugyanazon oktatók előadásait hallgatta Kosztolányi. Beöthy Zsolttól ezúttal is Arany János költészetét tárgyaló órákat vett föl leckekönyvébe,¹⁰¹ ám egyikből sem vizsgázott le. Bodnár Zsigmondnál jelesen kollokvált irodalomtörténetből, Zolnai Gyula jelentéstan óráját elhagyta, és ugyanígy tett Szinnyei József finn nyelvtanával is. Heinrich Gusztáv egyik tantárgyát – „Irodalomtörténeti gyakorlatok XVIII. század” – szintén utólag törölte, ellenben a 18. századi német irodalmi kurzust és a német hősmondáról szóló előadásokat látogatta. Petz Gedeonhoz is járt: gót nyelvtant és történeti német nyelvtant tanult. Yolland Arthurnál ismét elvégezte az angol nyelvgyakorlatokat: „igen szorgalmas, jeles coll[oqium].” minősítést kapott. Alexander Bernát bölcséleti tárgyú előadásainak látogatását is folytatta a tavaszi félévben: a „Filozófiai gyakorlatok” elnevezésű kurzuson kívül ismételtén foglalkozott a 19. század pesszimizma bölcselőivel és költőivel. A francia irodalom és nyelv iránti érdeklődése sem szűnt meg Kosztolányinak: ezúttal Lebeau Henrik kurzusait hallgatta. Lebeau Voltaire-ről, 19. századi francia költőkről, La Bruyère hőseiről adott elő, valamint francia beszédgyakorlatokat is tartott.

Az 1904/1905-ös tanévet Bécsben töltötte Kosztolányi, így a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemre legközelebb csak az 1905/1906-os tanévben iratkozott be újra.¹⁰² Az őszi félévben ismét Beöthy kurzusát vette föl leckekönyvébe. Ezúttal egy Jókairól szóló előadássorozatot, valamint ismételtén a Petőfi és Arany korát tárgyaló kollokviumot. A mai magyar líráról azt a Széchy Károlyt hallgatta volna, aki hírlapíróként indult, majd bölcsészdoktorátust szerzett, és Német- és Olaszországba ment tanulmányútra. Széchy tanított Kolozsvárott, azt követően pedig Budapestre került, Gyulai Pál tanszékének örököséneként, ám mindössze négy évet töltött a tanintézményben. Kosztolányi a tárgyat később törölte, és Széchy helyett Pasteiner Gyulánál végezte el. Pasteiner művészettörténész és kritikus volt, a Magyar Tudományos Akadémia levelező (1890), rendes (1907), majd tiszteleti (1924) tagja. 1890-től ő vezette a művészettörténeti és klasszika–archeológiai tanszéket az egyetemen, valamint 1905–1906-ban a bölcsészettudományi kar dékánjaként is tevékenykedett. Föltehetően nem tartott a magyar líráról előadást, hanem adminisztrációs okokból jegyezhetette – dékáni minőségben – az adott tárgyat. Kosztolányi Simonyi Zsigmond kurzusát – „Régi nyelvemlékek magyarázata” –, Szinnyei József tantárgyát – „Összehasonlító magyar nyelvtan” –, valamint Petz Gedeon német szakos előadásait¹⁰³ is fölvette az indexébe ebben a félévben. Alexander Bernáttól is hallgatott filozófia szakos stúdiumot, méghozzá „Optimizmus és pesszimizmus” tárgy körben.

Első ízben hallgatta azonban Riedl Frigyes előadásait Vörösmartyról. Riedl Gyulai Pál után lett az egyetem magyar irodalmi tanszékének vezetője.¹⁰⁴ 1904-ben úgy lett belőle egyetemi tanár, hogy előzőleg nem volt magántanár sem. „1905. második felében lépett először az egyetem katedrájára és ettől kezdve harminc szemeszteren át hirdetett előadást.”¹⁰⁵ Legjelentősebb művét Arany Jánosról írta, de jelent meg kötete Péterfy Jenőről, Alphonse Daudet-ről is. Petőfiről szóló dolgoza-

tát tanítványai fejezték be, és csak a halálát követően látott napvilágot. A Magyar Tudományos Akadémia 1896-ban választotta levelező tagjává, a Kisfaludy Társaságnak pedig 1900-ban lett tagja. Tolnai Vilmoson kívül Riedl volt az az irodalomtörténész, aki Thaly Kálmán kuruc balladahamisításait leleplezte. Kosztolányi külön említi nevét és előadásait egy 1905 novemberében kelt, Babits Mihályhoz címzett levélben: „A budapesti egyetemnek van most egy tanára, kit érdemes hallgatni: Riedl frigyos [!]. Ez a fiatal ember hitem szerint méltó arra, hogy róla, mint az első magyar irodalomtörténészről szóljunk”.¹⁰⁶ Riedl Franciaország felé tájékozódott, és Taine szellemében, az irodalomtörténetet szellemtörténetnek fogta föl. „Adatokból rekonstruált, de páratlan erővel tudta az eltérő jelenségeket egybefoglalni és magasabb filozófiai szempontból megvilágítani.”¹⁰⁷ Előadásai alkalmával sokat rögtönzött. Komolyabb kérdésekről is tudott „könnyed társalgási hangon” beszélni, és nem egy esetben novellisztikus elemekkel tarkította szuggesztív előadásait. Juhász Gyula szintén dicsérőleg nyilatkozott egykori tanáráról. Későbbi visszaemlékezésében az alábbiakat írta Riedl professzorról: „ránk, akkori fiatalokra, akár a tudomány, akár az irodalom ösvényén indultunk el, a legmélyebb és legmaradandóbb hatást tanáraink közül mégis egy csodálatos férfi tette, akit Riedl Frigyosnak hívtak [...] *Ember* volt elsősorban, amit némely híres tanárunkról kevésbé mondhattunk el. Mert volt közöttük olyan, aki mindig szónokolt, akár az esztétikai küszöbről beszélt, akár Arany János kisebb epikai költeményeiről, és volt olyan is közöttük, aki olyan mereven és magasan ült és untatott a katedrán, mint a dalai láma. Riedl Frigyos a tudásán és a tehetségén kívül – egészen különösen dús és mély tudása és rendkívüli tehetsége volt – az idegeit is elhozta az előadóterembe, a mozgékonyosságát, a kíváncsiságát, a játékos ösztönét, a különcködését és a szeretetreméltóságát.”¹⁰⁸ Kosztolányi – már Riedl halála után – így emlékezik vissza egyik kedvenc tanárának előadásaira: „Neki nincsenek már arányos, ivelő körmondatai. Széttöredeztek azok a haladó időkben, csillogó megjegyzéseké, nemes észrevételekké finomodtak, az új kor vivódásában. A jelent érezzük s titkos szeretettel vonzódunk hozzá. *Aranyt* emlegeti, a leglelkibb költőt, a modern kísértetlátót, az önvádlót, ki összeköt bennünket a remekirókkal, föntartja az irodalom eleven folytonosságát. Ezekben az előadásokon nem egyszer hallunk a budapesti utcáról, egy-egy újságcikkről, mely tegnap jelent meg, az élet és tudomány összefolyik. Nincs vége a tanításnak akkor, mikor befejeződik az óra. Megyünk az egyetem folyosóján és hirtelen hátunk mögött terem, kiveszi kezünkből a könyvet, melyet olvasunk, kérdez, helyesel, vitatkozik, teára hív bennünket, valamely olasz partvidékről levelet ír és a tudós pontosságával följegyzi, melyik német lapban látta nevünket. Kedves kísértet, mindenütt jelenlevő, mindent tudó, folyton követ.”¹⁰⁹ Riedl egyik pedagógiai elve az volt, hogy mindenkit írásra buzdított. R. Hoffmann Mária például a következőképpen értelmezi Riedl „engedékenységét”, melyet a kevésbé tehetséges hallgatókkal szemben is gyakorolt: „Riedl valóban mindenkit csak buzdított. Hogy miért tette? Ma inkább megértem: aki ír, intenzívebb szellemi életet él, komolyabban és többet olvas, műveli magát, nyelveket tanul stb. Mindenki dolgozzék, ahogy csak tud, s a jó végül magától kiválik a tisztán szorgalomanyagból. Talán arra is gondolt, hogy akad a sok között olyan bátor-talan tehetség is, aki a nógatásra egy nagyot léleklizik s félénken megemeli szár-

nyait...¹¹⁰ Tanítványainak igyekezett ösztöndíjakat is szerezni. Ha módja volt rá, munkával és keresettel látta el őket, sőt előfordult, hogy pénzt is adott kölcsön. Ugyanakkor az egyetem szervezeti működéséről is határozott elképzelései voltak, több reformgondolatot is megfogalmazott a felsőoktatás helyzetét illetően. Nem értett egyet például a német egyetemi modell hazai átvételével, valamint a legújabb magyar irodalmat is fölvette előadásai rendjébe, amivel nem aratott osztatlan sikert tanártársai között.

Az 1905/1906-os tanév második félévében – a leckekönyv tanúsága szerint – ugyanazoknak a tanároknak az előadásaira járt Kosztolányi. Vizsgáznai egyik tárgyból sem vizsgázott, azonban nem is törölte őket. Eredetileg Bodnár Zsigmondnál vette föl a 16. és 17. század magyar irodalmát bemutató kurzust, azonban – föltehetően adminisztratív okokból – Pasteiner Gyula dékán névjegye szerepel az indexben Bodnáré helyett. Simonyi Zsigmondnál mondattant tanult, Szinnyeinél ismét összehasonlító magyar nyelvtant. Dézsi Lajosnál „A régi magyar epikai költészet története” című kurzus hallgatója lesz, míg Heinrich Gusztávtól Lessingről, illetve a 19. századi német regényről tanul, valamint egy „Irodalomtörténeti gyakorlat” órára jár. Rajtuk kívül Petz Gedeon neve is szerepel a leckekönyvben.¹¹¹ Kosztolányi utólag ugyan áthúzta az indexében, ám tervezte fölvenni tárgyként Medveczky Frigyes „Logika” címen hirdetett előadását is. Medveczky a Magyar Filozófiai Társaság és a Felsőoktatásügyi Egyesület elnökeként szintén jelentős képviselője volt az akkori hazai tudományos életnek.¹¹²

Az 1906/1907-es tanév már az akkori előírások szerinti utolsó egyetemi szemesztereit jelentette Kosztolányinak. Beiratkozásairól nemcsak egyetemi leckekönyve tájékoztat, hanem az ELTE Egyetemi Levéltárának gyűjteményében megtalálható Almanachok is föltüntetik a „rendes hallgatók” névsorában. A korábbi évekhez hasonlóan az 1906/1907-es Almanach is aktívnek jelöli mind az őszi, mind a tavaszi szemesztert.¹¹³ Az őszi félévben Kosztolányi ismét fölveszi Beöthy Zsolt óráit,¹¹⁴ valamint Riedl Frigyes Arany Jánosról szóló előadássorozatát. Miután utóbbit később törölte, így biztosan nem állíthatjuk, hogy részt vett volna ezeken az előadásokon. Simonyinál szintén mondattant vett föl, Szinnyeinél pedig finn nyelvészeti gyakorlatokat. Petz Gedeon óráit – ha alkalmanként is, de – szintén látogathatta: a német hangtani előadásokat, valamint a Hartmann-nal kapcsolatos foglalkozásokat. „A német elbeszélő irodalom története” című kurzust Bleyer Jakabnál vette föl. Bleyer nemcsak egyetemi tanár volt, hanem 1919–1920-ban – több kormányban – miniszter is. Nem pusztán a Magyar Tudományos Akadémiának volt levelező tagja – 1910-től –, hanem a müncheni Német Akadémia tanácsának tagjaként is tevékenykedett. 1911-ben Petz Gedeonnal közösen alapították a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Germanisztikai Intézetét. Kosztolányi egy pedagógiai kurzust is fölvetett az indexébe ebben a félévben, méghozzá Kármán Mórál, aki neveléstudós volt,¹¹⁵ és közoktatásügyi kérdésekkel is foglalkozott.¹¹⁶

Az utolsó tanév tavaszi félévében újra fölveszi Kosztolányi Beöthytől a Zrínyit tárgyaló kurzust, Riedl-től magyar irodalomtörténetet, valamint Arany János két művének (*Buda balála*, *Toldi*) értelmezéséről hallgat előadásokat. Bodnár Zsigmond 17. századi költőkről tartott előadássorozatát – melyet utóbb töröltek –, Simonyi jelentéstanát és egy nyelvtanóráját, Szinnyei összehasonlító nyelvészeti stú-

diumát, Petz német nyelvészeti szemináriumait, valamint Heinrich Gusztáv „A német irodalom története a 19. [században]”, „Schiller drámái” és „Irodalomtörténeti gyakorlatok” című óráit találjuk még Kosztolányi indexében. A filozófiai kurzust ezúttal sem mulasztotta el: Hegedűs István Szophoklészt tárgyaló előadását látogathatta, melyért külön fizetett 76 koronát. Azt nem tudjuk biztosan megmondani, mit jelentett lecke-könyvében a sok ismétlés: vajon több szemeszteren át tartó kurzusokat hallgatott Kosztolányi vagy pedig korábban nem járt be az órákra, és ismételten fölvelt pár tantárgyat félévről félévre. Kosztolányi Dezsőné életrajzi könyvében az óralátogatással és a vizsgázással kapcsolatban a következőket jegyzi meg: „Költőhöz méltó, látszólag céltalan életet él. Közben azonban szorgalmasan tanul. Lecke-könyve szerint mindig »jelesen kollokvál«, »dícséretesen felel«, »jelesen dolgozik«.”¹¹⁷ Áttekintésünkéből azonban az derült ki, hogy a fölvelt tárgyak jelentős részéből nem vizsgázott le. Igaz azonban, hogy csak az óralátogatás volt kötelező. Amikor kollokvált, valóban jeles eredménnyel tette azt, ám mindössze pár alkalomról beszélhetünk. A szemeszterek befejezését követően, tanári szakvizsgáját végül nem tette le, így diplomát sem szerzett. Az alapvizsgát azonban lerakta, mint ahogyan azt az ELTE Egyetemi Levéltárában található *Jegyzőkönyv* is bizonyítja. A kollokviumra 1905. december 14-én került sor. Szaktárgyként a magyar és a német nyelv és irodalom van megjelölve, a vizsgabizottság elnöke Fináczy Ernő volt, a tagok pedig Négyesy László, Szinnyei József és Heinrich Gusztáv professzorok. Magyar irodalomból zárthelyi dolgozatot is készített, *Tinódi Sebestyén (Írói arckép)* címmel, valamint szóbeli vizsgatételeket kapott. Utóbbiak a következők voltak: „A művészetek rendszere”; „A »szép« a művészetekben”; „A »mese« fajái”; „Ének-ügyünk a XVI–XVII. században”; „A XVI. század prózáiról”. Négyesy László mind az írásbeli, mind a szóbeli vizsga eredményét dícséretesre értékelte. Magyar nyelvészeti tételei – ezúttal csak szóbeliznie kellett – az alábbiak voltak: „A finnugor nyelvcsalád”; „Nomen abstractum”; „Finn nyelvtan és fordítás”. Szinnyei Józseftől szintén „dícséretes” minősítést kapott. Német nyelv és irodalomból négy tételből állt a vizsga. Többek között a germán ősköltészet, a germán nyelvek, gót szövegek, a Roland-ének és Nagy Károly kora volt a feladvány. Kosztolányi ezúttal „jó” minősítést kapott, Heinrich Gusztáv professzortól. Ennek megfelelően magyar nyelv és irodalomból dícséretesre, németből pedig jóra alapvizsgázott.¹¹⁸

Édesapjának nem tetszett fia rendszertelen életmódja, már a korábbi egyetemi években sem, és folyamatosan szorgalmazta a szakvizsga letételét. A *Bácskai Hírlap* egyik publicistája – Kanizsai Ferenc – 1907 júniusában még mint tanárjelöltre utal Kosztolányira, *Négy fal között* című, első verseskötetének megjelenése apropóján. Elfogultabb hangvételű cikkében a következőket írja: „egész egyszerűen kijelentem, hogy Kosztolányi Dezső, neves poétánk – egyébként tanárjelölt, azt hiszem – különbb ember, mint ott az egyetemen akárhány tanítója. Tudományban talán nem oly gazdag, mint Beöthy Zsolt, de az agyveleje okvetlenül értékesebb. Pedig Beöthy Zsolt viszont okosabb Justh Gyulánál, aki pedig házelnök.”¹¹⁹ Kosztolányi ebben az időben már a *Bácskai Hírlap* munkatársaként dolgozott, és nem tanári, hanem újságíró pályára készült. Ahogyan Kosztolányi Dezsőné életrajzi könyvében olvasható: „Ősz van. 1906. Az egyetemre beiratkozott ugyan, de azért csaknem az egész telet odahaza tölti szüleinél. A *Bácskai Hírlap* belső munkatár-

sa. Már tudja, hogy nem lesz belőle tanár s csak apuska kedvéért tanul a tanári vizsgára.¹²⁰ Az állításnak némileg ellentmond, hogy Kosztolányi még 1907 tavaszán is járt az egyetemre, és a *Bácskai Hírlap* nyári lapszáma szintén a tanári pályára való készülést erősítette meg. Sőt, maga Kosztolányi is beszámol tervezett szakdolgozatáról egy Babits Mihálynak írt levelében. Igaz, ezt még 1905 novemberében teszi, azonban mindenképp említésre méltó, milyen témával szeretett volna foglalkozni: „<Egyetlenegy> l:Csupán egyetlenegy:l jó <eszmémet> l:eszmét:l böngészttem a magyar irodalomból, a szakdolgozatom themáját. Balassi Bálint érdekes, nagy egyéniségét szeretném megmagyarázni. Foglalkoztam vele s megszerettem a középkort – s mint ön – a renaissanceot. Azt mondom Balassi és Byron. Párhuzam. Lélektani. E két lélek rokonságában lelem fel költészetük azonosságát s kéjelgek életrajzi tényeik, a lord s a gróf házasságának, katonaszenevedélyének, cigánykodásainak és egyebek összevetésében. A dolgozatom – érdeklí ez önt? – lélektani lélektanulmány lesz. Ebből magyarázom majd költészetüket és életüket. Az ember sorsa: jelleme.”¹²¹ Karinthy Frigyes évekkal később többször ugratta Kosztolányit, célozván befejezetlen tanulmányaira. Ahogyan írja egyik ezzel kapcsolatos anekdotájában, utalva egyúttal Esti Kornél irodalmi alakjára is: „Ott ülnek a New York teraszán. Esti Kornél – mert ő az – most megjelent verskötetét dedikálja valakinek, aki fontos a számára, összehúzott szemmel keres egy szót, szemben ülök vele, egy másik példányt lapozgatok. »Mindjárt...« szól oda szórakozottan. »Csak folytasd – mondom én is, összehúzva a szemem fontoskodva –, tudod, sokszor úgy érzem, hogy nekünk is addig kellene gondolkodnunk egy leírt mondaton, mint Newtonnak a binominális tételen, évekig, esetleg egy életen át – mert van olyan fontos és felelős és örök érvényű és végzetes dolog, a mi dolgunk...« »Gimnazista – enyeleg Esti Kornél –, miért nem fejezted be az egyetemi tanulmányaid?» s már féktelenül nevetünk ezen a játékon, ami abból állt, hogy ha valamelyikünk valami fontoskodó vagy banális, vagy émelygős vallomást tett, a másik befejezetlen tanulmányait juttatta eszébe.”¹²²

(folytatjuk)

JEGYZETEK

75. „A bölcsészkar hallgatóság, mint ahogy a magyarországi egyetemi hallgatóság általában, a századfordulóig kizárólag férfiakból tevődött össze. A nők számára az egyetemek kapui nem állottak nyitva. A közoktatási miniszter 1895-ben engedélyezte először, hogy nők a bölcsészeti és az orvosi karra beiratkozhatnak. A bölcsészeti karon az 1895–96-os tanév második felében Glücklich Vilma iratkozott be elsőként, majd a következő tanévben még két másik hallgatónő. [...] A századfordulóig a bölcsészkar női hallgatói létszám három fő maradt, és a századfordulót követő öt esztendőben is összesen kilencven fő.” – Diószegi István: A dualizmus kora 1867–1918, in *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karjának története 1635–1985*, szerk. – –, Budapest: ELTE, 1989, 71.

76. Diószegi, 1989, i. m., 70.

77. Diószegi, 1989, i. m., 71.

78. Diószegi, 1989, i. m., 72.

79. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 108.

80. Wilhelm von Humboldt nyelvész, esztéta és politikus 1809-ben alapította meg a Berlieni Egyetemet. Egyetemesezményének alapja az volt, hogy az egyetemi oktatásnak a tudományos kutatáson kell alapulnia. Friedrich Schleiermacher szabadelvű elgondolásaira támaszkodva Humboldt a tanszabadsá-

got, a szemináriumi rendszert és a laboratóriumok felszereltségének biztosítását szorgalmazta. Ahogyan megfogalmazza gondolatait *A berlini felsőbb tudományos intézmények külső és belső szervezetéről* című írásában is: „A felsőbb tudományos intézmények sajátossága továbbá az, hogy a tudományt mindig úgy kezelik, mint egészen meg nem oldott problémát, és ezért az állandó kutatás állapotában vannak, el- lentétben az iskolával, melynek csupán a kész és befejezett ismeretekkel van dolga, s csak ilyeneket tanít. Ezért a tanár és tanuló viszonya is egészen más lesz, mint addig. Az előbbi nem az utóbbiakért van, hanem mindketten a tudományért; a tanár munkája részben a tanítványok jelenlététől is függ, mert enélkül tevékenysége nem folyhatnék oly eredményesen;” – Humboldt, Wilhelm von: *A berlini felsőbb tudományos intézmények külső és belső szervezetéről*, in – – *Válogatott írásai*, ford. Rajnai László, Budapest: Európa, 1985, 250–251.

81. Diószegi, 1989, i. m., 55.

82. Diószegi, 1989, i. m., 56.

83. Diószegi, 1989, i. m., 57.

84. Bónis Ferenc: Örvendjen az egész világ! Részletek egy új Kodály-életrajzból, *Hittel*, 2011/márc.,

35. A kötet adatai: Bónis Ferenc: *Élet-pálya*. Kodály Zoltán, Budapest: Balassi, 2011.

85. Diószegi, 1989, i. m., 60.

86. Kosztolányi Dezső: *Árnyak az aulában*, *Pesti Hírlap*, 1922. ápr. 23., 8–9.

87. Gyáni, 2000, i. m., 152.

88. Kosztolányi Dezső egyetemi indexe, MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4620/65. A dokumentum- nak az adatok beiktatását tanúsító szöveg részlete:

„Mi a budapesti királyi magyar tudomány-egyetem Rektora Köszöntjük az Olvasót! Tudatjuk valamennyi kar doktoraival és más mindenkivel egyenként és összesen a kiket illet, hogy Kosztolányi Dezső urat, ki Szabadkán Bács-Bodrogh megyében 1885 év. márc. hó 29-n született, mint bölcsészeti kari rendes hallgatót egyetemünk anyakönyvébe szabályszerűen beigtattuk; mit aláírásunkkal és kisebb pecsétünkkel ellátott jelen okmányon bizonyítunk.

Kelt Budapesten, 1903 évi szeptember hó 24 napján.

Heinrich [Gusztáv]

a kir. magy. tud.-egyetem rektora

Dr. Ballagi Aladár]

a kir. magy. tud.-egyetem bölcsészeti karának dékánja”

89. Kosztolányi Dezső tanárképző intézeti jelentkezéskönyve, PIM Kézirattára, V. 2273/2.

90. A dokumentum (lásd az előző jegyzetet) személyi adatokat tartalmazó részében szereplő további információk:

„Budapesti M. Kir. Középiskolai Tanárképző.

Jelentkezéskönyv.

Tulajdonosa:

Kosztolányi Dezső hallgató. Született Szabadka városban – megyében, 1885 év március havának 29 napján, s a róm[ai]. kath[olikus]. vallást követi érettségi bizonyítvány[al] alapján a budapesti [magyar]. kir[ályi]. középiskolai tanárképző-intézet tagjául felvétellett.

Szaktárgyai: magyar, német

Budapesten, 1903 évi szept. hó 17 napján.

Heinrich

igazgató.”

91. Kőrösi László: *Korrajzok*. Beöthy Zsolt, Budapest: Pátria, 1895, 166.

92. Kosztolányi Dezső: *Árnyak az aulában*, *Pesti Hírlap*, 1922. ápr. 23., 8–9.

93. Juhász Gyula: Nyílt levél Négyesy Lászlóhoz, in – –: *Örökség. Válogatott prózai írások I.*, Budapest: Szépirodalmi, 1958, 314.

94. Kosztolányi Dezső: *Ákom-bákom*, *Pesti Hírlap*, 1922. ápr. 9., 4–5.

95. Diószegi, 1989, i. m., 67.

96. Schöpflin Aladár: Heinrich Gusztáv, *Nyugat*, 1922. nov. 16., 1363–1364.

97. 1895-ben lett az MTA levelező tagja, 1920-ban rendes tagja, 1934-ben pedig tiszteleti tagja.

98. Egy Hoylake nevű angol tengerparti kisvárosban született, 1896-tól élt Budapesten. A Magyar Labdarúgó Szövetség 1902-ben nemzetközi játékvezetőnek terjesztette föl, polgári foglalkozása azonban az egyetemhez kötötte.

99. Sebestyén Károly: Alexander Bernát, Budapest: Franklin Társulat, 1934, 9.
100. Új Magyar Irodalmi Lexikon, 1. köt., főszerk. Péter László, Budapest: Akadémiai, 1994, 25.
101. Beöthy kurzusai közül az alábbiak szerepelnek Kosztolányi indexében: „Arany epikája” és „A magyar irodalom Petőfi és Arany korában”.
102. Kosztolányi Dezső egyetemi indexe, MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4620/65. A dokumentumnak az adatok 1905-ös beiktatását tanúsító részlete:
 „Mi a budapesti királyi magyar tudomány-egyetem Rektora Köszöntjük az Olvasót! Tudatjuk valamennyi kar doktoraival és más mindenkivel egyenként és összesen a kiket illet, hogy Kosztolányi Dezső urat, ki Szabadkán Bács-Bodrogh megyében 1885 év. márc hó 29-n született, mint bölcsészeti kari rendes hallgatót egyetemünk anyakönyvébe szabályszerűen beiktattuk; mit aláírásunkkal és kisebb pecsétünkkel ellátott jelen okmánynyal bizonyítunk.
 Kelt Budapesten, 1905 évi szept hó 11 napján.
 [olvashatatlan] [=Láng Lajos] [A nehezen olvasható aláírás azonosításához az alábbi kiadványt használtuk föl: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002, szerk. Szógi László, Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2003, 420. Ezúton is köszönöm Tüskés Annának az adat földerítésében nyújtott segítségét.]
 a kir. magy. tud.-egyetem rektora
 Dr. Pasteiner Gyula
 a kir. magy. tud.-egyetem bölcsészeti karának dékánja”
103. Petz meghirdetett előadásai – amelyek szerepelnek Kosztolányi lecke-könyvében – a következők voltak: „Német irodalomtörténet”, „Mondattan”, „Szemináriumi gyakorlatok”.
104. „midőn Gyulai megkérdezte, akar-e tanszékében örököse lenni, Riedl nem lett volna Riedl, – ha kérdésére igennel felel. A régiek sohasem tartották magukat eléggé méltónak valamely komoly, tudományos állás betöltésére, – ma senki sem érzi magát ahhoz igen kicsinek” – írja Riedl mint embert bemutató kötetében R. Hoffman Mária. Lásd: R. Hoffmann Mária: Riedl Frigyesről, Budapest: Studium, 1923, 88.
 Riedl szerénységéről Gyenes István is említést tesz: „bárhová választották meg, vagy nevezték ki, nem kitüntetésnek, hanem feladatnak, munkaalkalomnak fogta fel. Tevékenykedni pedig csak ott akart, ahol mások szükségesnek érezték. Nem is járt ki magának semmit. Amit elért, azt úgy kínálta fel neki.” – Gyenes István: Riedl Frigyes, Budapest: Gyenes István kiadása, 1937, 51.
105. Gyenes, 1937, i. m., 52.
106. Kosztolányi Dezső levele Babits Mihálynak, Budapest, 1905. nov. 2., in *Kosztolányi Dezső Levelezése 1. 1901–1907. Kritikai kiadás*, szerk. Buda Attila, s. a. r. Buda Attila – Józán Ildikó – Sárközi Éva, Pozsony: Kalligram, 2013, 424. [A továbbiakban: Levelezés 1.]
107. Gyenes, 1937, i. m., 56.
108. Juhász Gyula: Riedl Frigyes, in – –: *Örökség. Válogatott prózai írások I.*, Budapest: Szépirodalmi, 1958, 235.
109. Kosztolányi Dezső: Árnyak az aulában, *Pesti Hírlap*, 1922. ápr. 23., 9.
110. R. Hoffmann, 1923, i. m., 20.
111. A Nibelung-énekről szóló kurzust, német mondattant és nyelvtudományi bevezetőt vett föl tőle Kosztolányi.
112. Foglalkozott többek közt ókori bölcseséttel, etikai kérdésekkel, Kant nemzetközi jogelméletével, valamint Darwinnal és a modern természetfilozófiai elgondolásokkal is. Művei nagyobb részét német nyelven adta közre.
113. A) A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Almanachja az MDCCCCIII–MDCCCCIV. Tanévre, Budapest: Magyar Királyi Tud[omány].-Egyetemi Nyomda, 1904; B) A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Almanachja az MCMV–MCMVI. Tanévre, Budapest: Magyar Királyi Tud[omány].-Egyetemi Nyomda, 1906; C) A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Almanachja az MCMVI–MCMVII. Tanévre, Budapest: Magyar Királyi Tud[omány].-Egyetemi Nyomda, 1907. Lelőhely: ELTE Egyetemi Levéltár. A Kosztolányi Kritikai Kiadáson dolgozó, MTA–ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport forrásgyűjtő munkálatai során kapott feladatként a kutatást végezte: Szabó Laura. A Levéltár részéről Varga Júlia segítette a munkát. Publikálva lásd: Szabó Laura: „Beírtak engem mindenféle Könyvbe...” Kosztolányi Dezső budapesti egyetemi éveinek dokumentumai, <http://kosztolanyioldal.hu/kosztolanyi-budapesti-egyetemi-eveinek-dokumentumai>

114. „Zrínyi és Zrínyiások”, „A lyrai költészet története”.
115. Pedagógiai elveiben a német Johann Friedrich Herbart követője volt.
116. Érdemes megemlítenünk, hogy Kodály Zoltán – aki három évvel korábban iratkozott be a budapesti tudományegyetemre, mint Kosztolányi – szintén ugyanazoknak a professzoroknak az óráit látogatta. Kodály is járt francia és angol kurzusokra. Ahogyan az életrajz egy részletének folyóiratbeli változatában olvassuk: „Beöthy Zsolt, Gyulai Pál és Dézsi Lajos irodalomtörténeti, Szinnyei József, Simonyi Zsigmond és Melich János finnugor és magyar nyelvtani, Heinrich Gusztáv és Petz Gedeon német irodalomtörténeti, nyelvtani és népdaltudományi, Alexander Bernát filozófiai előadásai mellett Pasteiner Gyula művészettörténeti, Ponori Thewrewk Emil ritmikai és metrikai, Békefi Remig magyar művelődéstörténeti, Tharaud Ernő francia olvasási és Yolland Arthur angol nyelvgyakorlati kurzusait látogatta.” – Bónis, 2011, i. m., 35.
117. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 144.
118. „Jegyzőkönyv Kosztolányi Dezső 1905. évi december 14-én tartott alapvizsgálatáról
Szaktárgyak magyar–német / Tannyelv magyar / dr. Fináczy Ernő elnöklete alatt jelen voltak: dr. Négyesy, dr. Szinnyei, dr. Heinrich.
Magyar irodalom Zárthelyi dolgozat
Tinódi Sebestyén. (Írói arckép.)
Dicséretes. Négyesy
Szóbeli vizsgálat
A művészetek rendszere. / A »szép« a művészetekben. / A »mese« fajai. / Énekügyünk a XVI–XVII. században. / A XVI. század prózaírói.
Dicséretes. Négyesy
Magyar nyelvészet.
A finnugor nyelvcsalád. / Nomen abstractum. / Finn nyelvtan és fordítás.
Dicséretes. Szinnyei J.
Német nyelv és irodalom.
1. Germánok neve. Tacitus. Ósköltészet. Kelták, bárdok, bárditus. / 2. Germán nyelvek. Alnémetek. Angolok. Britek. Bretagne. / 3. Gót szöveg. L [...]. Ablaut. Conjugatio. / 4. Roland-monda. Nagy Károly. – Minnesang. Formái: Kürnberg, Walther.
Jó. Heinrich Gusztáv
Az alapvizsgálat eredménye fokozatilag feltüntetve a magyar nyelv és irodalomból: dicséretes német: jó
Budapest, 1905. december 14.
Dr. Fináczy Ernő elnök” – ELTE Egyetemi Levéltár. A dokumentumról fényképfelvételt készített Szabó Laura. A felvétel fölhasználását és közzétételét – a Levéltár részéről – engedélyezte Varga Júlia. Munkájukért és segítségükért ezúton is köszönetet mondok. Lásd még: <http://kosztolanyioldal.hu/kosztolanyi-budapesti-egyetemi-eveinek-dokumentumai>
119. Kanizsai Ferenc: Kosztolányi Dezső, *Bácskai Hírlap*, 1907. jún. 20., 1.
120. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 151.
121. Kosztolányi Dezső levele Babits Mihálynak, Budapest, 1905. nov. 2., in *Levelezés 1.*, 424.
122. Karinthy Frigyes: Az ötvenéves Kosztolányi, in – -: *Miniatűrök*, Budapest: Gondolat, 1966, 326.

HALÁSZ LÁSZLÓ

Kényelmetlen tünődések

2.

Ítéld, hogy ítéltessél!

Ahol bíró van, igazságtalanság is van. De mi ez ahhoz képest, ha nem lenne bíró?

Az ember tudja, hogy a világ igazságtalan. Mégis, amikor nyilvánvaló igazságtalanság éri, egy világ omlik össze benne.

A megfontoltság csak a megfontolatlanul hozott rossz döntésektől kímél meg.

Természetes, hogy az ember nyalogatja sebeit, de abszurd kívánság, hogy mások is ezeket nyalogassák.

Az emberi kapcsolatok alakulása legalább két félen múlik. Soha ne feledd: az egyik mindig te vagy!

A független gondolkodás mentes bármiféle taktikai megfontolástól. A megélhetés elemi és a karrier eszmeien kifinomult gondjai egyaránt kizárják.

A becsvágy nemcsak a tehetségteleneket csábítja becstelenségre.

„Nyilvánvaló volt, hogy az ellenzékiek közül is nemegyszer kötöttek apróbb-nagyobb kompromisszumokat, például utazások vagy más kedvezmények érdekében. Nem láttam okát, hogy a magam kompromisszumát erkölcsstelenebbnek tartsam. Alkati vonásaim, diplomatikus hajlamom és stílusom nyilván befolyásolták nézeteimet. Jó arcot tudtam vágni jelentéktelen hatalmasságok ostobaságaihoz, nem juttattam arcomra, kiírva ellenérzéseimet, és ezért jobban el is tudtak fogadni, nagyobb játékteret biztosítva ezzel számomra.”

Berend T. Iván önfelmentő memoárjából (elvégre, mi másra való egy memoár?) idéztem. Csinos gondolat: mivel olykor az ellenzéki is kényszerült kompromisszumra, egyre megy, hogy valaki elvei miatt elveszíti állását, vagy megágyaz karrierjének. Tanulságos viszont, amit saját kompromisszumra kész alkati vonásairól mond. A tehetség optimális érvényesítése, adott politikai klímában erős gyomrot és zsigereket is feltételez. A világnézet, a szemléletmód és a morál innen nézve jórészt biokémia.

„Az erkölcs mindenestre nem a statisztika egyik ága; az atrocitás attól még atrocitás marad, hogy ezrek ünneplik vagy gyakorolják.” Borges tételéhez parafrázisként: az értelem sem a statisztika egyik ága. Az inkorrekttség és az eszelősség attól még – 20. századi iszonyatos példák sora tanúsítja – inkorrekttség és eszelősség marad, hogy rengeteg ember választja.

Abban a pillanatban, amikor ugyanazokhoz az alávaló eszközökhöz nyúlsz, amelyeket ő korábban is használt, győzelem helyett elvesztetted önmagadat.

Mértéktelen ego, mérsékelt tehetség. Hibátlanul felismeri a kvalitást és rosszul a mennyiséget. Mindig kitünteti a nála értékesebbeket.

Tehetsége példaértékű. A rossz példáié.

Fiatalabb korban a tehetséges ember élnélhetlensége belőlem is inkább le-sajnálást, mint együttérzést váltott ki. Pedig az ő élnélhetlensége, még ha nem is szükségképpen elvhűség, feltétlenül kizárja a becstelenséget. Mekkora érték ez a mindenkorai hatalom züllött haszonélvezőivel szemben.

Kíváncsi vagyok, hogy mennyire szűkülne a pártokat övező értelmiségi holdudvar, ha függetlenségüket hangoztató tagjaiból a bennfentesség szükségletét és a fontosság tudatát valamiképp kioperálhatnám.

Fontosságának, amelyet – magát is megtévesztve – egyben méltóságnak érzett, mindig tudatában volt. Okkal számított rá, hogy még a temetésén is milyen sokan lesznek. A résztvevők mindegyike ugyancsak fontosnak érzi magát, hogy közreműködője lehet egy ilyen jelentős eseménynek.

Független értelmiséginek nevezi magát, és van is oka rá, mert nem egyetlen párttól függ.

Megesik, hogy két dolog között nem azért nem tudok választani, mert mind a kettő olyan vonzó.

Függetlensége abszolút: az ellenoldal érveitől mindig teljesen függetleníti magát. Függetlenségére mindig sokat adott: soha nem volt neki.

Tisztában volt vele, hogy függetlensége milyen komoly érték. El is adta.

Gondosan ügyelt függetlenségére. Véleményét soha nem árulta el.

Nem ír, nem olvas, nem beszél. Ő az eszményi független gondolkodó.

Kevés dolog érdekelte, az se nagyon. Nem hagyta magát befolyásolni.

A szabadságszeretetet összetéveszti a dacolással, az életrevalóságot a megalkuvással, azt pedig a lefekvéssel.

Tiszta lelkiismeretük csak a lelkiismeretleneknek van.

Ha a lelkifurdalást szó szerint venném, csak a lyukak tartanák össze az embert.

Hogy lelkiismerete furdalja, rendben van. De miért tesz meg mindent, hogy oka legyen rá?

Lelkifurdalás nélkül üres volna az életem.

Meghallotta lelkiismerete hangját, de nem értette.

Ha lelkünket naponta éppen úgy tudnánk mosni, mint testünket, embertelenségünk hatalmasra duzzadna. Nem volna erkölcs és művészet.

Egy rendszerben, amelyet a rendellenességek jellemeznek, a rend rendkívüli. Az emberek ilyenkor nem találják a helyüket.

A nacionalizmusnak három fajtája írható le: az egészségtelen, az egészséges és még egészségesebb. Egészségtelen az a nacionalizmus, amely elnyomja a miénket. Egészséges, amikor a miénk gyengíti riválisainkét. Még egészségesebb, amikor vitán felül erősebb náluk.

„Aligha kell mondanunk, hogy ezen (ti. az összetartozás elvén) nem a vulgárisan vett nemzeti érzést értjük: azaz az idegenekkel szembeni ostoba ellenérzést, az emberiség általános jóléte iránti közönyt vagy csupán országunk vélt érdekeinek méltánytalan előnyben részesítését, illetve azt, hogy csupán nemzeti elfogultságnál fogva ragaszkodunk rossz tulajdonságainkhoz, vagy vetjük el mindazt, amit más országok jónak találtak. Az összetartozás elvét értjük rajta, nem az ellenségeskedését, az egységét, nem pedig az elkülönülését. Azt értjük rajta, hogy azonos kormányzat alatt, az egyazon természetes vagy történelmi határok között élők közösen érzik érdekeiket. Azt, hogy a közösség egyik fele nem tartja a másikat idegennek – tagjai egy népnek hiszik magukat, kötődésüket megbecsülik, közösen tartják sorsukat, ha valamelyik honfitársukat baj éri, úgy érzik, az velük történt meg,

és nem akarnak önző módon, kötődésük elszakításával kibújni a közös terhek viselése alól. (...) a nacionalizmus távol áll a nemzeti hűségtől, nem más, mint területi köntösbe öltöztetett vallási hűség.”

Ó, boldog Anglia! A 19. század, amikor Mill írta a fentieket (de még a 21. elején is, amikor Scruton megismételte – írek, wallesiek és skótok ellenére), összehasonlíthatatlan a 19. századi Magyarországgal, miként az azelőttivel, nem szólva a Trianon utánival. Angolkodik, angolság-teljesítmény, angolság-tudat, angolság-érzés: értelmetlen angolra fordítani. Bezzeg. Az önálló államiság sok évszázados fenyegetettsége/elvesztése; a tatárjárás meg a török uralom demográfiai következményei; a magyaroknál együttesen nagyobb számú, nyelvileg is idegen nemzeti-ség ittléte; hogyan különülhetett volna el a nemzeti összetartozás érzése és a területi vallásosság az elsöprő többségben? Alkalom adtán még komország mivoltunk is teljesítmény.

Hazám a szabadságharcosok országa. De ha az, akkor – még gyakrabban – a meghunyászkodók országa is. Meg az elvteleneké. Meg a leleményeseké. Meg a nyomorultaké. Meg a sebzett lelkeké. Meg az előítéletekkel telteké.

Némely cirkuszi mutatvány sokaknak (úgymond értelmiségieknek is) kielégíti az igényét, mert ettől végre „felemelhetik a fejüket”. Tegyük, ha csak így tudják megtenni, bár évtizedeken át nem tapasztaltam jelét, hogy fejtartásuk miatt különösebben búsultak volna.

Se büszkeség, se szégyen; egyszerűen csak vállalni a hovatartozást. *Vállalni* pedig annyi, mint terhet viselni, ami erőt követel, miközben növeli azt.

Egy ügy nemességénél csak megvalósíthatatlansága nagyobb.

A történelmi időköt élő ember nagy dilemma előtt áll. Annak örüljön, hogy megérhette vagy annak, hogy túlélte őket?

Mindnyájan holokauszt-túlélők vagyunk. Amíg csak a zsidók érzik így, nincsen remény.

Kétségtelen, a civilizáció tette a vadembert emberré, és ahogy elnézem, az embert embertelenebbé, mint amilyen a vadember valaha volt.

A tömegbenlét egyre többeknek kedvére való. Hogyan is érezhetnék a fenyegetést, hogy elveszítik egyéniségük kontúrjait a tömeg olvasztókemencéjében?

A divat mindig befolyásolja az ízlést, de az ízlés gyakran nincs hatással a divatra. Két kár egyszerre.

Kötélidegzet = érzéketlenség. Az eszményi ember totálisan érzéketlen másokkal szemben, viszont gátlás nélkül követi saját vágyait.

Az emberek hol azzal mentegetik magukat, hogy olyanok, mint a legtöbb ember, hol azzal, hogy nem olyanok.

Az emberek eredendő gyengesége, hogy csak egy dologban bizonyosak: pillanatnyilag mi nekik a jó. Emiatt képtelenek számot vetni, hogy ez romlásukat okozza. A pártok társtettesek.

Hihetetlen, hogy az emberek mi mindent (el)hisznek, és mégsem megy a fejükbe, hogy a széles választékból más emberek mást hisznek (el).

Aki elveszti képességét a csalódásra, elveszti a jelent és a jövőt. Márpedig enélkül múlt sem létezik. Aki viszont csalódásait gondosan a felejtésre bízva, állandóan csalódni fog, habár mindig először.

Az embernek úgy kell élnie, mintha kizárólag ő lenne saját sorsának a kovácsa, jóllehet tudnia kell, hogy mennyire nincs így.

– Csak arra kérlek, mondd meg őszintén, mire gondolsz. Vagyis: eszedbe ne jusson megmondani.

A politikus, ha egyáltalán tud őszinte lenni, rettenetesen le kell nézze azokat, akik képesek voltak őt megválasztani.

Amennyiben a politikust a köz ügyéért érzett felelősség vitte a pályára, kellő adag felelőtlenség sok bajtól megkímélt volna bennünket.

A hazai politikai közép helyzete hovatovább olyan, mint egy ponté: nincs kiterjedése.

A nagy politikai változás nyomán első kiábrándulásom a változásokhoz fűzőtt ábrándjaim elvesztését jelentette. A még súlyosabb második a megmaradt reményeim felszámolását. Meghatározóan nem a demokratikus intézmények fogyatékosága, hanem a megválasztottak választóikra hiteles fényt vető tulajdonságai miatt.

Ha az a pesszimista, aki mindig a legrosszabbra számít, az optimista következetlen pesszimista.

A halhatatlanság iszonyatos titka: Herosztratosz elpusztította Artemisz lenyűgöző méretű efezosi templomát. A pusztítót nemcsak kivégezték, halálbüntetés terhe mellett megtiltották azt is, hogy nevét bárki emlegesse. Egy római történetíró azonban feljegyezte az eseményt és Herosztratosz mindmáig elérte célját. Az ő neve ismert, az alkotóké nem. Mégis kapitális tévedés Ecoé, amikor Herosztratosz örökösének nevezi az ismeretlent, aki azzal keres feltűnést, hogy a tévében elmeséli, miként szarvazta fel felesége. A hozzá egyébként méltó néző legfeljebb kineveti őt, nevét pedig addig jegyzi meg, míg nem követi egy még gátlástalanabb és bárgyúbb exhibicionista.

Herosztratosz tette nem nélkülözte a kivételességet. A templomot, az antik világ hét csodájának egyikét, amelyet 120 év alatt építettek fel, egyetlen éjszaka alatt égette porrá. A közönséges gyűjtogatókkal ellentétben eszébe sem jutott elmene-külni. Ilyen elszánt pusztítás éppúgy feljegyzésre érdemes, mint a földrengések okozta elementáris erő. Minden extremitás, ami képes tartós szembeszökő nyomot hagyni vagy éppen eltüntetni, a nagyság benyomását kelti. Ráadásul, a tűz őseré-jét gerjesztette fel, ami akár egész világunkat is elnyelheti. Tette következményei felülmúlják azt, amire egy templomtervező képes lehet. A visszavonhatatlan végzetet szólaltatta meg.

A Lucifer-batás. Ha Madách olvashatta volna, meghökkent volna, hogy nem írótól való a cím. Az amerikai Zimbardo, bár kutatási területe nem a reklámpszichológia, nagyon tudja, hogyan kell felhívni a figyelmet: vaskos könyvben is eladni immár jó négy évtizede elhíresült börtönkísérletét. Férfi egyetemisták tisztes napidíjért jelentkeztek a börtönélet lélektanával foglalkozó kísérletre. Gondos szűrés után csak a lelkiileg legkiegyensúlyozottabbak vehettek részt. Feladatuk fele-fele arányban (sorsolás alapján) a börtönőr vagy a rab szerepének felvétele volt, a Stanford Egyetem Pszichológiai Intézetének otthont adó épület kísérleti börtönében. A kísérletet

néhány nap után félbe kellett szakítani, mivel a rabok állapota elviselhetetlenné vált, a börtönőrök nagy élvezettel játszott szerepe következtében.

Csakhogya helyzet hatalmának erejét már néhány évvel előbb, szó szerint megrázóan igazolta a kitűnő énközeli kolléga, Milgram. Az ő kísérletében szintúgy teljesen normális férfiaknak a tanár szerepében a Yale Egyetem egyik laboratóriumában fokozatosan növekvő áramütéssel kellett büntetni a szópárok megjegyzésében hibázó tanulót. Válaszait és az áramütés nyomán felkiáltásait, egyre fokozódó tiltakozásait, kétségbeesett könyörgését jól hallotta a fehér köpenyes kísérletvezető társaságában a mindenkori kísérleti személy. (Valójában a „tanuló” a kísérletvezető szövetségese volt, terv szerint hibázott és a vezeték meg volt szakítva, de a tényleges kísérleti személyek e lehetőséggel nem számoltak, ahogy az utólagos kikérdezésből kitűnt.)

A tanuláslélektaninak indult kísérlet emberölési kísérletként ért véget, mivel hibázó társára a résztvevők kétharmada az iszonyatos erejű, 450 voltos áramütést is rámérte. Annak idején (öt évtizede) a kísérlet tervezője, és nemcsak ő, rettenetesen megdöbbent. Hiszen éppen annak a feltevésnek ellenőrzése volt a cél, hogy az emberek *ellenállnak* az effajta nyomásnak. Pszichológia szakos egyetemisták közül szinte mindenki úgy vélte, hogy amikor a „tanuló” kéri a kísérlet abbahagyását, a „tanár” nem folytatja. Pszichiáterek megígérték, hogy nagyjából egy százalék jut el a 450 volt használatáig. Ezzel szemben csak egyharmadnyi kisebbségük volt az, akiknek erősödő kétségeit a tudomány presztízsével felruházott és felelősségvállalását hangoztató kísérletvezető nem tudta eloszlatni.

Ha Zimbardo mindössze amellet érvelne, hogy nemcsak a pillanatnyi helyzetnek pokoli a hatalma, hanem a rendszernek: a szűkebb-konkrétabb helyzetet meghatározó tágabb helyzetnek is, elméletileg semmi újat nem mondana. Börtönkísérlete természetesen így is újabb nagy erejű adalék: kórosnak látszó iszonyatos megnyilatkozásokhoz egyáltalán nem szükségeltetik patológus diszpozíció. Persze, ha netán az is van, nem jön rosszul. Ám ennyi Zimbardo igényeihez mérve kevés. Ezért olyat akar mondani, ami nagyot szól.

„Hogyan és miért válnak jó emberek gonosszá?” – így a könyv mellbevágó alcíme, némi rousseau-i felütéssel. „Noha könyvemben főképp azt tárgyalom, hogy hétköznapi emberek milyen könnyen válhatnak gonosz cselekmények elkövetőivé vagy mások szenvedésének közönyös, tétlen szemlélőjévé, a legfontosabb üzenetem pozitív” – vagyon írva az előszó első oldalán. Gyanítom, hogy Zimbardo legszívesebben azt vallaná, az ember tabula rasa, de ismeretei nem engedik meg neki. Helyette azt állítja, hogy az arendti „gonosz banalitása” kizárólag a gonosz rendszer eredője, mert az emberek „általában és többnyire” jók. A gonoszért ugyan némiképp felelősek az egyébként „jó emberek és angyalok” is, de felelőségük eltörpül azoké mögött, akik ilyen ördögi körülmények közé helyezték őket. Innen az utópikussá kifordított arendti tétel a „hősiesség banalitásáról”.

Túl azon, hogy mesterkélt hangzik, mindössze arra nem válaszol Zimbardo, miképp lehetséges, hogy az emberi történelem semmi jelét nem mutatja e banalitásnak? Hogyan lehetséges, hogy a gonosz *mindig* oly könnyen, a vele szembeálló pedig oly nehezen bukkan fel? Az egyéni diszpozíciókon felülkerekedő szituációk szerepének teljes félreértése, ha azt hisszük, hogy a szituációk nem a disz-

pozíciókon keresztül hatnak; ha nem tartjuk az egyénre – netán egyének csoportjaira jellemzőnek, hogy milyen helyzeteket választanak, milyen helyzetekbe mennek vagy nem mennek bele. Még világosabban: a helyzetek (legyenek rendszerek) nem diszpozíció-függetlenek; emberek hozzák őket létre, az ő genetikai és kulturális diszpozícióikkal, még ha többnyire nem pontosan megtervezett módon, akkor is, és a legtöbb esetben az a mentségük sincs, hogy olyan kóros diszpozíciók nyomása alatt cselekedtek, amelyek kontrollmechanizmusait kiiktatták. Tetszik, nem tetszik, a legkülönbözőbb korok és legkülönbözőbb kultúrák összehasonlító vizsgálata olyan invarianciákat mutat fel, amelyek diszpozicionális hátterét alkotják mindannak a negatívumnak, amelyekre az emberek hajlamosak, felülke-rekedni rajtuk csak könnyörtelen számbavételükkel, akkor is nehezen és korlátozott mértékben lehetséges. Ez az ember tragédiája.

Amikor híre ment a békés, csendes, felettébb jómódú Norvégiában a kormány-épület elleni pokolgépes merényletnek, nyomban mindenki iszlám terroristák akciójára gondolt. Az utóbbi két évtized statisztikai mintavétele alapján okkal. Ha itt véget ér a történet és kiderül, hogy ezúttal kivételesen egy ízig-vérig keresztény fundamentalista norvég ember egy szál magában a kitervelő és lebonyolító, megdöbbenni akkor is volna miért. De hogy ugyanaz az ember a robbantás után egy táborba siet, ahol kézfegyverével fegyvertelen és nagyon nem keresztény fundamentalista, de hozzá hasonlóan ízig-vérig norvég fiatalokra több mint egy órán át vadászik, halálos (ideillő a szó) nyugalommal egyenként löve le őket, és félszáz halotton túl sem áll meg, csak azért hihető, mert megtörtént. Akkor is elképesztő volna, ha egy örült tette volna.

Két törvényszéki elmeszakértő közül az egyik valóban elmebetegnek találta. Pontosabban, úgy ítélte meg, hogy tette elkövetésekor paranoid skizofrén állapotban volt. Breivik felháborodottan utasította vissza e véleményt; ha a bíróság elfogadja, elme klinikai fogság vár rá, ami – úgy mond – egy politikai aktivista számára rosszabb, mint a halál. Kitartott amellett, hogy mindvégig ép elmével járt el, tette szörnyű, de indokolt, sőt elkerülhetetlen volt. A másik törvényszéki szakértő ebben ugyan nem, de abban igazat adott neki, hogy tette elkövetésekor, akárcsak utóbb, Breivik elmeállapota – ami beszámíthatóságát illeti – egészségesnek tekinthető. A bíróság is erre az álláspontra helyezkedett.

Magam mindvégig úgy tartottam, hogy – sajnos – Breivik abszolút ura gondolatainak, érzéseinek és tetteinek. Pedig bizonyos vagyok, hogy mindkét pszichiáter kitűnően felkészült szakember és egyaránt gondosan járt el. Az ellentmondó diagnózis oka amilyen egyszerű, olyan bonyolult. Amit Breivik tett, egyáltalán, ahogy eljutott a tettig és ahogy utána viselkedett, alig fogható fel. Csakhogy se szeri, se száma azoknak az embereknek, akik torzan-hiányosan észlelik a valóságot és torzképük befolyásolja tetteiket. Ez azonban nem pszichiátriai probléma. Ép elméjük a szónak abban az értelmében, hogy mondjuk a tartósan hallucinálókkal szemben nem szűnt meg a belátásuk-önkontrolljuk. Felettébb nehéz elfogadni, hogy Breivik mindössze fokozatilag különbözik tőlük. Bármennyire „nem normális”, mégsem elmebeteg. Akciója pusztító következményével minden terrorista pontosan számol, megbánást miért is érezne, ha az történt, amit akart? Az iszlám terroristák

azért teszik, mert a nyugati civilizáció és a vele lepaktáló muzulmán árulók elnyomják a gyengébb igazhitűek tömegeit és gátjai az igazi=fundamentalista iszlám térhódításának. A jó családból származó szőke bestia fordítva a képleten, azért tette, hogy ráébredje a saját civilizációját a veszét okozó liberális eszmék destruktív hatására, a felgyorsuló iszlám térhódítás veszélyeire.

Közös vonásuk az is, hogy az akciót hosszas felkészülési folyamat előzi meg. A gyakorlati-technikai ismeretek és készségek elsajátításánál is előrelőbb az ideológiai indoktrináció. Beszűkítő célirányossága miatt sajátos szellemi tevékenységet végeznek szövegek újraalkotása, olvasása és értelmezése során. Ha mindegyik szöveget/olvasót alaposan (kora gyerekkoruktól) ismernénk, ami nyilvánvaló képzetelenség, akkor sem tudnánk előre jelezni, közülük melyikük, milyen feltételek esetén, mikor és hogyan lép túl a hermeneutikán.

Breivik szövege/olvasata egy tekintetben feltétlenül sajátos. Maga a terjedelem. Előállítására még akkor is hosszas elmemunkát követelt, ha internetről átmásolt nagyobb blokkok jelentősen felgyorsítják az írást. Mindenesetre, a terjedelem, a sokfajta forrás (egyébként korrekt hivatkozással), a szellemi erőfeszítést és időt nem kímélő energia komoly becsvágyról árulkodik. Nyilvánvaló, hogy e cseppet sem olvasmányos szöveg, mint minden hasonló, alig találna olvasót, ami nagyon nem elégténé ki a szerzőt. De emberünk tudta, hogyan kell mindent elsőprő figyelem felkeltésével másodpercenként százezresével növekvő olvasótábor taboroznia. Kíváncsi vagyok, mire gondolt, amikor neki kezdett az anyaggyűjtésnek/írásnak? Mikor érezte úgy, hogy írása csak előkészítő része annak, amit tenni hivatott? És nem utolsó sorban, ha azt tapasztalhatta volna, hogy grandiózus szövege önmagáért beszél; vonzza az olvasókat és nagy vitákat vált ki, vajon beírta volna-e ennyivel?

A terroristák közös jegye az is, hogy hősnek/mártírnak látják magukat, nagy-szerű nemes célnak rendelve alá személyüket-jövőjüket. Ha kell meghalnak érte, hogy mielőbb a paradicsomba jussanak; ha kell vállalják a bírósági tárgyalást, hogy így is megragadhasák az alkalmat tettük szükségességnek bizonygatására. Ha csak önképük volna abszurd, az is elgondolkodtató volna. De az iszlám terrorista, minél hatásosabb, vagyis pusztítóbb az akciója, annál inkább a muzulmán tömegek tekintélyes hányada (minimum tíz, maximum vajon hány százaléka?) szemében is hős/mártír. És a norvég? Vajon a skandináv/nyugateurópai/középeurópai keresztények közül mennyien tartják hősnek/mártírnak? Egyáltalán, mennyien csodálják a lelkük mélyén és mennyien borzadnak el tőle? Mennyien próbálják elintézni egy-kétszavas címkézéssel? (Beteg elme, bolond, rossz gyerekkor.)

Breivik tette és szövege apropóján tovább tűnődök. A nyugat-európaiak történetesen zsidó-keresztény háttérűek (vallásúak) és fehér bőrszínűek, míg a bevándorló afrikaiak és ázsiaiak többségükben muzulmánok és színes bőrűek. A nagy, ideillik a szó: korszakos gazdasági különbségek együtt lépnek fel legalább annyira nagy vallási/kulturális különbségekkel, valamint hangsúlyos etnikai különbségekkel, mivel a befogadók europid, a bevándorlók negrid és mongolid rasszok tagjai.

Bár mondjuk a lengyelek és például az angolok ugyanannak az europid rassznak, sőt ugyanannak a keresztény kultúrának a tagjai, ráadásul a lengyel bevándorlók többségének képzettsége nem foghatóan magasabb, mint az afrikai/ázsiai be-

vándorlóké, tömeges befogadásuk ugyancsak nem (volna) mentes a konfliktusoktól. Részben, mert kisebb bérért is elvégeznek munkákat és így leszorítják az angolok bérét, illetve recesszió idején növelik az ő munkanélküliségüket. Mindemelllett a lengyelek szláv katolicizmusa és az angolok szász protestantizmusa között is jelentős mentalitásbeli különbség feszül.

Velejárójaként az angolul viszonylag jól beszélő lengyelek is otthonosabban érzik magukat a sajátjaik között. A lengyeleket helyettesítsük be olaszokkal, vagy éppen ukránokkal; jobbára az angol (holland, norvég stb.) városok meghatározott negyedében, egymás közelében élnek. Ami azonban nem akadályozza annak, hogy az itt születő gyerekeik már inkább angolként, hollandként, norvégként találják meg a helyüket. Paradox módon tehát az ő sikerük nem a multikulturalizmusé. A befogadó kultúra dominanciája érvényesül, amit ők olyan nagyon nem is bánnak.

Nem így az ázsiai és afrikai bevándoroltak gyerekei, sőt unokái sem. Ostobaság volna azt állítani, hogy színes bőrük nem hátrány, de hasonlóképp ostobaság/áltatás mindent ezzel magyarázni és felmenteni őket/közösségüket. Ha ugyanis a befogadók kulturális/erkölcsi világa (még nyelve is) elfogadhatatlan számukra, milyen alapon veszik magától értetődőnek, sőt keveslik a juttatásokat? Akarva-akaratlan, ha nem is államot alkotnak az államban, de élesen elkülönülő és gyors ütemben benépesülő szigetet. Tehát ők a legkevésbé sem kérnek a multikulturalizmusból, mint az elvben egyenlő értékű eltérő kultúrák egymást megtermékenyítő kölcsönös kapcsolatából.

Mindez nem menti fel Breiviknek még a szövegeit sem. És nem jelenti, hogy megfelelő arányban ne lett volna/lenne indokolt adott nyugati kultúrától igen idegen kultúrát képviselő bevándoroltak folyamatos befogadása. Nagyjából annyié, amennyinek nyelvi, illetve egyéb tanítására/képzésére, motiválására a befogadó állam erejét megfeszítve képes lehet. De a pillanatnyi gazdasági érdekek – hozzájuk képest hol a multikulturalisták szava? – nem ezt diktálták. A vázolt ismervek megfosztották volna az olcsó és képzetlen, ám nehéz fizikai munkát végző tömegektől a nyugateurópaiakat, a szembeszökő gazdasági felvirágzás idején. Ez bizonyára a fellendülést is visszafogta volna. Egyúttal, a borzasztó afrikai-ázsiai nyomorúság miatt kivándorolni szándékozóknek sokkal kisebb töredéke vághatott volna útnak.

Three seconds. A svéd szerzőpáros a bűnügyi regényükben azt vizsgálja, milyen következményei vannak a rendőrség bevett eljárásának, hogy egykori drogelítéltetket beszervez drogbandák leplezése érdekében. A keletkező súlyos konfliktusok nyomán egyértelműen amellet törnek pálcát, hogy hiába az esetleges, netán valószínű siker, efféle eljárások nem igazolhatók.

In abstracto nem kell engem erről meggyőzni, in concreto azonban határozottan kétségeim vannak. Vannak konfliktushelyzetek, amelyeknek nincs eszményien szép megoldásuk, de a tét nagysága, a döntéskényszer miatt cselekedni kell. Adott esetben bizony a siker és csak az dönti el, hogy a törvényt kivételesen felfüggesztő-megkerülő lépés helyes, ha célravezető volt. Bár a jogerős ítéletig a legnagyobb gazember is csak gyanúsított, egy pillanatig sem éreztem fenntartást, amikor megtudtam, hogy egy a 2001. szeptember 11-ért meghatározóan felelős Al-Kaida terro-

ristát többször víztortúrának tettek ki. Ha csak egy újabb terrorista akciót akadályoztak meg, ha csak egy irányító terrorista nyomára jutottak, már helyénvalóan jártak el.

Ugyancsak nincs fenntartásom a nemzetközi jogot nyilvánvalóan sértő amerikai akció ellen, amikor bin Ládénre lecsaptak. Lévén, hogy a pakisztániak sok éven át minimum tehetetlenek/bin Ládént segítők voltak, az amerikaiak aközött választhattak, hogy hagyják bin Ládent futni vagy sem. A válasz, nemcsak az amerikaiak közvetlen érdekei, de az egész zsidó-keresztény kultúra alapján, sem lehetett kétséges. Továbbmegyek. Bár szívesebben vettem volna és a jognak is megfelelt volna minden szempontból, ha bin Ládent a pakisztáni kormány engedélyével elviszik New Yorkba és nyilvános bírósági tárgyaláson hoznak ítéletet, mégis helyesebb volt a helyszínen végezni vele és megfosztani attól, hogy a bíróság előtt a hős mártír szerepét hosszú hónapokon át eljátssza.

Bár szakmám miatt sem vagyok a halálos ítéletek pártján, a terroristák esetében kivételt teszek. Bin Ládén rászolgált az erőszakos halálra. Látom természetesen a fonákját is. Ha van egy kivételes eset, amikor félre lehet tenni a jogot, akkor könnyebb találni még egyet, meg még egyet, mintha nem fogadunk el kivételt. Éppen ezért jó érzés tudni, hogy a regény svéd szerzői a világ egyik leginkább jogkövető államának polgárai. Következésképp, nagyobb a valószínűsége, hogy ha ott ennek ellenére tesznek kivételt a hatóságok, kivételesen nagy felelősségtudattal, igen magas fokú etosszal teszik, ami megvéd az önkényes lépésektől. Még akkor is erre hajlok, ha a szerzők éppen azt sugallják, hogy a kérdéses döntéshozók nem nőttek fel feladatukhoz, mert maga az ilyen feladat korrumpál. Mondtam: nincs jó válasz.

Van viszont arra, hogyan kellett volna viselkedni New Yorkban, amikor híre ment bin Ládén meggyilkolásának. Semmiképp sem úgy, ahogy történt: seregestől kirohanni a Times Squarre és ujjongó fiesztát tartani. Ha ezt elfogadom, akkor el kellett volna fogadnom, amikor 2001. szeptember 11-én az arab nagyvárosok utcáin ünnepeltek a tömegek. Minthogy borzalmas, barbár megnyilvánulásnak tartottam, nincs okom a New York-iak megmozdulását másnak tartani, még akkor sem, ha az ő reakciójukat városuk pusztítójának az elpusztítása váltotta ki. Bin Ládén felkutatása és megölése elégtétellel tölthet el mindenkit, akinek kedves a nyugati civilizáció. De a zsidó-keresztény Nyugatot annak is el kell választania a felvilágosodás kora előtti iszlám társadalmaktól (és ezen a bombasztikusan arab tavasznak nevezett, sok jót nem hozó, bár indokolt lázongások sem változtatnak), hogy merőben más az erőszakhoz, az érzelmek szabályozásához, a bosszúhoz a viszonya. Ez dönti el, hogyan adunk kifejezést érzelmeinknek.

Ha megtanuljuk gátolni az öröm harsány kimutatását ellenségünk halála felett, nem képmutatók leszünk, hanem az indulatot mérsékeljük magunkban. Nem bosszú fűtötte diadalt ülünk egy másik ember erőszakos halálán, hanem önvédelmünk eredményét könyveljük el. Ami sokkal nagyobb lett volna, ha nem tíz év kellett volna hozzá; ha bin Ládén nem lett volna képes ilyen hosszú ideig kihívni bennünket. Akkor a bíróság elé állításnak is több lett volna az értelme; akkor minden velejáró külsőség is mást jelentett volna, mint ma. De akkor is taszított volna, ha azt látom-hallom, hogy az első számú közellenség elfogása nyomán New York-iak

ezrei-tizezrei úgy viselkednek, mintha az újév bekövetkeztét ünnepelelnék. A mese arról is szól, hogy a felvilágosodásra se lehetünk olyan fene büszkék.

Egyébként, mi a New York-i (tíz)ezrek viselkedése az európaiékéhoz képest a holokauszt meg a Gulag idején és után?

Fiesztáról szólva, a mai Európa kitalált évi egy korrekt alkalmat, amikor egy város labdarúgócsapata megnyeri a kontinens bajnokságát. Szerencsés esetben maga a kivételesen pompás teljesítmény ünnepeleendő, mert az igazság, a méltányosság, a fair play és az eredmény egybeesnek. De ha nincs minden ilyen idilli összhangban, akkor sem kifogásolom a harsány ünneplést. Hiszen a szerencsés siker is siker és a szurkoló csapata sikerét a sajátjaként is éli meg – legalábbis ideig-óráig. Olyan valóságos öröme, elégedettségre; olyan megerősítő élményre tesz szert, amellyel az élet kevésbé kényeztetni el. Éppen ezért nagy a becse, és mindehhez olyan küzdelem részeseiként jut, amelyik számos áttétellel átalakítja az egymásnak feszülő csoportok eredetileg élet-halál harcát; amelyik pontosan meghatározott feltevések között zajlik; amelyiket olykor még a vesztes csapat közönségének is élvezetes nézni. Minthogy más a jelentése győzelemnek és vereségnek, mint eredendően volt, a kultúra szabályozó szerepe folytán más a következménye a diadalittas viselkedésnek.

Amivel nem azt állítom, hogy ez a fajta labdarúgás játék volna. Sokkal inkább igen kemény munka. Nem állítom azt sem, hogy akár maguk a labdarúgók, akár a szurkolók ne folytathatnának tényleges harcot egymás ellen. (Kizárólag ebből a szempontból párhuzam vonható a fikció és nemfikció hatásával: adott esetben a fikció ugyanolyan valóságos emlékképeket és érzelmeket mozgat meg, cselekedeteket vált ki, mint a nemfikció.) Jelzi, hogy milyen lappangó gerjedelmek húzódnak meg a mélyben, hogy szabályozásuk milyen nehéz és mennyire szükséges. A nemzeti indulatok és szörnyűséges elfogultság mindennapi lehetősége rop-pant könnyen a szurkolók indulatainak valóságává válik. Olyannyira, hogy sokaknál ez lép a labdarúgás látványának élvezete helyébe. Minthogy az – a párhuzam a művészetek befogadójával indokolt – a hozzáértés híján ki sem alakul. Részben, mert a nagy összecsapásoknál olyanok teszik ki a szurkolók számottevő hányadát, akiket egyébként nem a labdarúgás érdekel; részben, mert a törzsközönség életkora miatt labdarúgást csak akkor láthat(ott), ha az angol, spanyol, német, olasz bajnokságot nézi rendszeresen tévén. De ha ezt teszi, akkor felhagy azzal a lehetetlen szokásával, hogy a hazai mérkőzésekre járjon.

Ami engem illet: tizenéves koromtól durván ötvenéves koromig el sem tudtam képzelni, hogy ha csapatom Budapesten játszik és itthon voltam, ne legyek ott, ha fűjt, ha esett. De azután azt tapasztaltam, hogy az érzelmeknek azt a hullámzását és kinyilvánítását, azt az elköteleződést, amit az egykori magyar válogatott, az egykori klubom váltott ki, egyre inkább a tévén rendszeresen látható egyik külföldi csapatnak, korábban legfeljebb névről ismertnek köszönhettem.

A fizikai jelenléttel egybeforró szurkolással azért sem esett nehezemre felhagyni, mert nem volt jelentős a vágyam, hogy a szurkolók között énemet feloldjam. Már akkor sem ejtett tartósan rabul e kollektív élmény, amikor lévén még nemzetközileg is elfogadható szintű klubom és/vagy a válogatott, drukkerei sem lehettek

abszurdak. A meg sem tudom számolni hány valóságos helyszíni ottlét nyomán, képzeletem automatikusan is működik, most, hogy csak távolból, tévéen vagyok jelen. Otromba bekiabálásoktól, a közelemben eltorzult, pótkielégülő arcoktól – de nem beleéléstől – mentesen.

A kötődés erejét mutatja, hogy hiába tudom, a dopping ide is behatolt, ami számos sporttól elvette a kedvemet, a labdarúgással kivételt teszek. Nyilván annyira megfosztottnak érezném magam, amit nem vállalok. Hülyén hangzik: nem élhetek foci nélkül. Alig érthetően, egyébként. Hiszen hiába szerettem a többi tinédzserhez hasonlóan kergetni a labdát, se testi erőm, se futógyorsaságom nem volt ígéretes. Soha nem álmodtam arról, hogy labdarúgó leszek. Csak arra emlékszem, hogy tizenhárom évesen Apám kivitt a zuglói csapat akkor első osztályú mérkőzésére, élén a már kiöregedő Toldi Gézával és az egész nyomban megragadott. Még ennél is jobban, amikor Nagymarosival, Zsengellérel, Szuszával, Nyerssel a tündöklő Újpestet láthattam. Hamarosan egyedül is mentem. Ilyen egyszerű egy szenvedély kezdete.

Az utóbbi évtizedek magyar labdarúgása tipikus viselkedési forma: mivel mindig nagyon vigyázott, nehogy a fejébe szálljon a balsiker, megállíthatatlanul tör kudarcról kudarcra.

Ugyanabba a folyóba – tudjuk – nem lehet kétszer belelépni. De ugyanazokat a gyatra lépéseket az idők során akár hússzor is meg lehet ismételni. Nagyobb csoportok együtt is megteszik, ha képtelenek saját magukkal szembe nézni. Így hozták létre és ápolják gondosan a kudarc közösségi kultúráját.

Az ember állhatatlan. Még alulteljesíteni sem képes egyenletesen.

Tudja, mégis szerényen viseli, hogy teljesítménye példás. Nincs az a párosítás, amelyben ne mindig a második legjobb lenne.

Tudatlansága valóban rendkívüli. Tehát van mire szerénynek lennie.

Hiúsága felsőfokú: még szerénységére is hiú.

Változatlan sötétségben botorkáltak. Ő azonban – mint mindig – világosan látta a fényes kijáratot. Bámulatos szeme volt.

Oprah Winfrey alapkérdése Lance Armstrongtól: „Lehet teljesíteni a Tour de France-t dopping nélkül?” „Lehetetlen.” A hét első helyet tőle okkal vették el, de legalább ilyen okkal egyetlen mögötte végzettnek nem adták oda. Akkor mégis miért rendezik meg évente e versenyt? A válasz egyszerű: ha mindezek után már csak kevés néző volna, a hirdetőknak is elmenne a kedve és vége. Ezzel szemben...

Olvasom egy folyóiratban az ott bennfentes X tisztelgését az ugyancsak bennfentes Z kerek számú születésének évfordulója alkalmából. A következő számban olvasom Z méltatását X fél éve közölt könyvéről. Kölcsönösen előnyös barterüzlet: árú cserél árúért gazdát. Annak idején, ráadásul, évtizedekkel fiatalabban recenzálták egymás munkáit Karinthy és Kosztolányi is a *Nyugaton*ban, de erről mégsem gusztustalanság meg korrupció jut az eszembe.

A nagysághoz jól megy az esendőség: emberivé teszi.

Számos újságíró felháborodott, hogy egy arra abszolút méltatlant díjaztak. Bejelentették, hogy visszaadják a korábban kapott hasonló díjat. Vajon, a kitüntetés/oklevél mellett a velejáró pénzt is visszaküldték?

Magyarázatot keresni akkor is dolgunk, ha az eredmény sosem elégít ki, és ráadásul senkit sem érdekel igazán.

A homályos gondolat jelentése teljesen világos: az elmemunka befejezetlen. Többnyire, indokoltan: nincs mit befejezni.

Közérthető mondanivaló az, amit nincs miért elmondani.

Hogy mindennap irogatsz valamit, szigorúan magánügy. Ami nem az: annyi szót használj, amennyi pontosan kifejezi, amit közölni kívánsz!

Bizonyos távlatból tűnődéseim csak a felszínt fodrozzák. Ám érzékelhető kapaszkodók nélkül a lehetséges megállapítások mélységét az ürességtől többnyire a semmi választja el.

A szkeptikusnak a szkepszis jogosultságában is kételkednie kell.

Már hosszú ideje pontosan tudom, hogy hova mindenhova nem állok. De e tudás biztonsága valahogyan nem dob fel.

Előbb vagy utóbb saját köreimben is idegennek érzem magam.

Idegenségem csak nő, ahogy évről évre jelentősen kisebbedő kisebbségivé válok (ebben is): életem egy a könyvolvasással.

Örömtől vagy szomorúságtól mentesen konstátálom, hogy amennyivel több ideig tartok naponta könyvet a kezemben, annyival vagyok korszerűtlenebb kollégáimnál.

Ha annyi emberrel volna kapcsolatomban, amennyi könyvszereplővel volt, legalább ezerévesnek kellene lennem.

Bensőséges otthonosság és mélyiséges idegenség: a hazám.

Nem szeretem és miért is gyűlölném honfitársaimat pusztán azért, mert honfitársaim. Véleményt alkotok róluk.

Inkább tudtam becsülni, mint szeretni és inkább megvetni, mint gyűlölni. De amikor képes voltam szenvedélyes odaadásra, ádáz ellenségességre, akkor sem. A gyűlölet maga is megvetést, esetleg undort vált ki belőlem.

Gyűlölete mindenét áthatotta. Egyet nem mondhatok rá: hogy nincsenek erős emberi érzései.

A vallásosság változatlanul nem kísért meg; ez talán összefügg azzal, hogy az alázatosság mindig hiányzott belőlem, hiába él bennem növekvőn a szájalom.

Megérteni a másik baját pusztán intellektus kérdése. Beleélni magunkat pillanatokra-percekre a másik bajába, érzés és képzelet mindennapi műve. Oly erősen és tartósan átélni a másik baját, ahogy ő átéli, azonban csak az képes, akinek személyes sorsa függ a baj következményeitől. Az igazi, mélyiséges részvét: a másikhoz hasonlóan részt venni az ő bajában, önérdelvezérelt. Ha elszakadunk magunktól, elszakadunk másoktól is.

Aki nem kíváncsi másokra, hiába lenne kíváncsi önmagára. Aki nem kíváncsi önmagára, nem kíváncsi semmire.

Nem sajnálok semmit sem. Ilyet csak az mond, aki rettenetesen elkeseredett és mindent, ami jöhet, reménytelennek lát – á la Piaf. Én bizony nem győzöm felsorolni, hogy mi mindent sajnálok. Mutatóba: kezdve a tőlem abszolút független körülményektől, mint hogy mikor és hová születtem (pontosabban, mikor és hová nem), folytatva ott, hogy ha már így történt, legalább a Szovjetunió előbb esett

volna szét. Igencsak sajnálom, hogy tizenhat-tizenhét évesen, ha csak rövid ideig, olyan naivan hittem. Ma is megdöbbenek, hogy még némileg később is, közel a huszadik évéhez, a vakhitéből már sokat veszített, jó gimnáziumból való, igencsak tanulni vágyó ifjú miként lehetett ennyire éretlen? Nem mentséggként, kitekintek hallgatóimra, akiknek szellemét nem fogta bilincsbe egy zárt despotikus társadalom. A variációs ismétlés elkerülhetetlen. Huszadik évük táján, meghökkentően befolyásolható, valamelyest tanulni vágyó és lagymatagon érdeklődő ifjak hogyan lehetnek ennyire éretlenek? Akárhogy is, mivel azok, potenciális veszélyhordozók. És ahogy elnézem, őket egyhamar aligha abból az irányból fenyegeti veszély, ahonnan engem környékezett.

Nem úgy, mint a tizenkilenc, huszonhárom éves önmagammal, aki 1956-ban alig több, mint egy napi töprengést követően megváltoztatta szándékát és itt maradt, már azonos vagyok érzelmileg; félszívvvel sajnálom, hogy ilyen voltam-vagyok. Ahogy közeledett a barátommal – aki azután habozás nélkül megtette, amit én nem – megbeszélte időpont, egyre bizonytalanabb lettem. Mintegy búcsúként, a sziürke novemberi késő délután egyedül sétálok a cseppet sem jó lakásunkhoz közeli, szétlövés előtt sem barátságos utcában. Elképzelem, hogy holnap ilyenkor már nem sétálhatok itt. Hiszen, ha most elmegyek, akkor nagyon elmegyek innen. Magyarország nekem Budapest. Itt születtem, éltem túl a világháborút és alig hagytam el napokra. A legszilárdabb pont özvegy Anyámon kívül. Kötődésem iránta mégis kevés lett volna, hogy visszatartson. Azt pedig nevetséges frázisként fogadtam volna, hogy az országnak szüksége van rám. A szüntelen hazudozás a közösségi érdekre hivatkozást teljesen kompromittálta szememben.

Hiányzott belőlem a kellő merészség, vállalkozó kedv, kalandvágy a gyökeres ugráshoz az ismeretlenbe. Igaz, nem üres játék a szavakkal, hogy az adott körülmények között ennyire illúzióvesztetten itthon maradni sem zárta ki a jókora vállalkozó kedvet és kalandvágyat. Mondanám: nem feltétlenül zárta ki, nem is feltétlenül követelte meg. Akár így, akár úgy, mindenképp a belém épült erős nyelvi, kulturális és helyrajzi keretek között.

Mivel mindezen változtatni már nem tudok, önsajnálatra nem vetemedem. Marad tartalékom bőven, hogy sajnáljam sok más embertársamat, mint sajnálatra nálam sokkal, de sokkal inkább rászolgálót.

Közel jutottam az elnézéshez, ami nekem mindig nehezen ment; ha elnéző vagyok, megbocsátónak is kell lennem. Mindent megbocsátani értelmetlen: azt jelenti, hogy semmi sem számít. Persze, könnyű elnézni azokat a vétkeket, amelyeket mások mások ellen követtek el, miként könnyű indulatmentesen ítélni azokról a vétkekről, amelyek eredendően idegenek tőlem. Nem látom okát, hogy olyan tetteket megbocsássak, amelyek nyilvánvaló rosszindulatból, az ártás szándékával születtek meg. De a késztetést a bosszúra akkor is méltatlannak tartom. Az egyetlen vállalható érzésnek a megvetést fogadom el. Így nemcsak a személyt, de vétkét is a lehető legmesszebbre távolítom magamtól.

Visszaélt bizalmammal, de legalább tudja a dolgát: nagyon megsértődött.

Úgy érzed, hogy rendkívül méltatlanul bántak veled. Kiindulásod téves. Valójában éppúgy jártak el veled, mint általában mindenki mással: egyáltalán nem voltak tekintettel rád.

Reményeim valóra váltak. Most itt állok kifosztva.

Legalább egy tekintetben különös úton járok. Gyerekkori konformizmusom jócskán belógott elhúzódó serdülőkoromba. Semmi szembeszegülés, semmi lázongás. Miután benőtt a fejem lágya, fokozatosan növekedni kezdett nonkonformizmusom is, amin szüntelen dolgozom.

Az olvasás, írás, előadás élettani szükségletem, akárcsak a gyaloglás, úszás vagy kerékpározás.

A munka kondicionál; ébren tartja szellemem. De van még egy fontos funkciója. Mivel mint teljesítendő célra, a jövőre irányul, megvéd, hogy a múltban ért sérelmeimen rágódjak, avagy egykori sikereimet emlegetsem. Ha azt mondanák, hogy micsoda önös alak vagyok, ajánlanék két megfontolandó szempontot. Ez az attitűd, legalábbis egyelőre, elviselhetőbbé teszi hozzátartozóim életét, valamelyest hallgatóim és olvasóim javára válik.

Az egészség az az állapot, amikor nem érezzük betegségeinket.

Az egészséges öregség annyi, mint derűs borúval elviselni kilátásainkat.

Az argentin köztársasági elnök nő pajzsmirigyében daganatot találtak, amit rákosnak vélték. A műtét utáni alaposabb szövettani lelet azonban negatív volt. Elképzelem, a felszabadult örömet/boldogságot, amit a páciens érezhetett. Milyen kár, hogy felszabadult örömmel/boldogsággal nem tölt el pusztán annak tudata, hogy a mai is olyan nap, amikor semmi rossz nem történt velünk. Természetesnek tartjuk akkor is, ha megtanuljuk, hogy nem az. Többszörösen lelkendezünk, ha elvesztett értékes iratainkat valaki visszajuttatja, de amíg irataink megvoltak, egy csepp örömet sem éreztünk. Valami fontosat visszanyerni, hatalmas megkönnyebülés, de szinte semmi ugyanezt a fontosat folyamatosan magunkénak tudni. A baj hiánya: a jó hír, hogy nincs rossz hír, nem éltet.

Örülök, hogy a nap jól múlt el, holott szomorkodnom kellene.

Szerencsére napjaim nem olyan szorongatók, amilyennek érzem reggel felébredéskor, de sajnos nem is olyan zavartalanul pergők, amilyenek megélem éjszakai elalvásom előtt.

Az öregség – némi (?) önkénnyel 70-72 év fölé teszem – csalhatatlan jele, amikor az időperspektíva markánsan átalakul. A végtelenség illuzórikus érzése megszűnik. Egy képzeletbeli végpontból visszafelé számítjuk a maradék időt. Átkerülünk a halálsorba és várjuk, mikor szólítanak. Még mondja valaki, hogy az öregember nem jövőorientált.

Életkoromat gyakran nem érzem, de hiába: mindig tudom.

Úgy élni: viselkedni, mintha nem is tudnám, ez aztán a képmutatás.

Megöregedni, de nem kiöregedni.

A test esendősége annyival megalázóbb a lélekénél, amennyivel szembeszökőbb.

Ha fiatalon annyira törekedtem volna megérteni fiatalságomat, mint amennyire öregen öregségemet, akkor egyáltalán nem lehettem volna fiatal.

Az öregség természetes, az ember nem az.

– Mondj egy oximoront.

– Élő halott.

– Jó. Hát még.

– Szép öregség.

– Jeles.

A fiatalság gyengesége és erőssége ugyanaz: a tapasztalatlanság. Az öregsége is ugyanaz: a tapasztaltság. A fiatal szinte semmi sem tartja vissza, az öreget szinte minden. Rálátása a dolgokra egyre nagyobb, serkentettsége a cselekvésre egyre kisebb.

Keserű élettapasztalat. Micsoda szószaporítás! Élettapasztalat.

Isten kétségkívül nem ver bittal. Hatalmas öklével vaktában ide-odasújt. Nem csoda, hogy gyakran melléüt.

Ha Isten is abban a hitben élt, hogy saját képére teremtette az embert, nagyon megrendülhetett önbizalma, amikor rápillantott teremtményére.

Amilyen jól van kitalálva életünk kezdete, olyan csapnivalón a vége. Ha hinnék Istenben, a kontármunkát naponta szemére hánynám.

Bármilyen eksztatikus állapotban és utópista, megváltással telített kilátással mondta Nietzsche, hogy az ember ne probléma, hanem megoldás legyen, az igazi kérdés, hogy az ember kicsi vagy nagy probléma. A probléma végső megoldása azonban azonos és egyértelmű.

Az emlékezet tartja össze az embert, de a felejtés segít elviselni az életet. Jó emlékezete annak van, aki jól felejt és nem emlékszik arra, ami nem történt meg.

Abszurd jövőkép: előttem a múltam.

Jövőnket még annyira sem látjuk előre, amennyire mi alakítjuk azt. E biztos bizonytalanság nagy adomány.

A jövő megismerésének vágya mélységes önellentmondást takar. A bekövetkező események pontos előrelátása nyomán mindent elkövetnénk, hogy vágyaink szerint megmászítsuk alakulásukat. A jövő tehát alaposan eltérne a megismerttől. Paradox módon azonban, amit megtehetünk a jelennek kiszolgáltatott múlttal: újraírjuk, annak a jövő előre láthatatlansága következtében ellenáll.

„Régebben még a jövő is jobb volt” (Karl Valentin bajor komikus). A nagy baj, hogy nemcsak öregek érzik így. A mese tehát nem kizárólag az ő perspektívátlanságukról szól.

– Meghalt X is.

– Mindenki meghal.

– Sajnos.

– Sajnos? Ki tudja?

A májrák kegyes volt hozzá. Végzett vele, mielőtt az Alzheimernek időt hagyott volna.

Az élet borzalmait és reménytelenségét felmutatta. Jól érezte magát. Tudta, szép munkát végzett.

Váratlan, végzetes szívroham. Kedvem volna csettinteni. De hogy az ábrándkép tökéletes legyen: ne nyilvános helyen érjen. Ne könyvtárban, előadóteremben, metrón vagy éppen repülőgépen. Ez olyan ízléstelen volna.

– Egészségével soha nem volt gondja. Békésen aludt most is és a szíve egyszer csak leállt. Így meghalni!

– Csodás.

– De még harminchat éves sem volt.

– Minden senkinek sem sikerülhet.

Egy csatában a spártaiak vezérének, Leonidásznak jelentették, hogy az ellenség hatalmas nyílzápora eltakarta a Napot. Ha igaz, a spártai így válaszolt: „Nem baj, legalább árnyékban harcolunk.” Leonidász akasztófa-humorérzéke egyike volt vezéri kvalitásainak.

Miután meghalt, mindenről elfeledkezett. Hogy önös módon egyszerűsítsem a problémát: miután meghaltam, már minden rendben van.

Ha majd sor kerül rá, kedvem szerint csendben, egyedül temetném el magam.

Utóbbi éveimet úgy is jellemezhetném, hogy a halál egyre inkább elvesztette absztrakt jellegét.

Mesze távol élt egy velem egykorú ismerősöm. Élt, mert nemrég áttételes prosztata rák végzett vele – írnam, ha nem hagyta volna el az országot. Egyike volt a kevés északamerikainak, akik a nem teljesen méltánytalan, de reménytelen állapot miatt, a kérelmező orvosi ajánlás nyomán kaphatnak sok-sok kis tablettát, amit ha otthon bevesz az ember, néhány perc múlva jön a kegyes halál. Felesége és felnőtt gyereke társaságában tette, bármi teatralitás nélkül. A tartós intenzív testi fájdalom pokolian erős tudatmódosító, a Márai-féle revolvért a szájba és durr mégsem volnék képes megtenni. A testi erőszak minden fajtája kisgyerek korom óta – ha egyáltalán lehetséges – növekvő irtózattal tölt el, ami felülmúlja félelmemet a végzetes elnyúló betegségtől. De nagyon szívesen (!) választanám az előbbi békés-csendes kimenetet, különösen, ha lemondhatnék az odavezető egy-két évről.

„Úgy hal meg az ember, ahogy éppen adódik a betegséghez tartozó halállal, a betegnek pedig mondhatni semmi teendője sincs. Azelőtt mindenki tudta (vagy talán sejtette), hogy a halált magunkban hordjuk, mint a gyümölcs a magvát... bennünk volt, s ez különös méltósággal és csendes büszkeséggel töltött el mindenkit.” Rilke nyilvánvalóan túloz. De abban igaza van, hogy a meghalás kemény feladat, amelynek meg kell felelni és féltő, hogy az egyéniségvesztés, az elgépiesedés az egyén halálát is tömeghalállá teszi.

Az élet abszolút érték, de a túlélés nem feltétlenül.

Egy régi kínai, talán Konfuciustól származó mondás szerint, ha elég hosszú ideig ülsz a folyóparton, ellenséged holtteste elúszik majd előtted. Csakhogy félelmetes látványként, gyermek- és ifjúkorod meg felnőttkorod jobb emlékeket keltő társainak holttestével együtt.

Egy világrendszer történelmi bukásának nem remélt megélése lehet hatalmas erkölcsi siker, de a kortársak túlélése egyre inkább veszteség és egyre kevésbé diadal.

Anybody's death diminishes me – John Donne. Bárki meghal, én vagyok a vesztes. – Bárkinek a halála engem sújt. – Akárki hal meg, egy darab belőlem hal meg. – De: figyelek és azt látom, hogy mindig mások halnak meg. – Legközelebbi hozzátartozóim halálától – önös okoktól hogyan is függetleníthetném? – rettegek, a tömegek halálán legfeljebb szörnyülködöm.

A többiek halála természetes, csak az enyémet nem tudom megszokni.

Gertrud Stein a halálos ágyon: „Mi a válasz? (...) Mi a kérdés?”

„Egy százéves öregember ünnepelte a születésnapját. Meg akartam tudni, hogy érzi magát. Az a szegény ördög elképedve nézett rám, és azt mondta, nem igazán

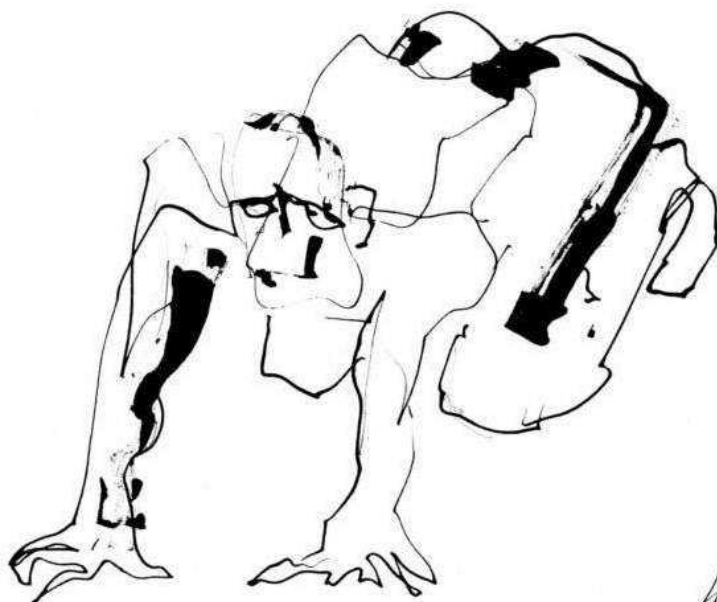
tudom, minden olyan gyorsan történt.” (Agualusa: *A múltkereskedő*.) Hol vagyok a száztól és ugyanezt érzem.

Alkalmom adtán szívesen elutaznék magam elől, feltéve, ha megőrizhetném józan eszemet.

Higiéném részeként kínosan ügyelek, hogy önkontrollom szigorú őrmester legyen. Szerencsémnek tartanám, ha elmeéletem életemmel együtt veszíthetném el. A záróra közeledtével a megélt sérelmeknek, ki nem élt vágyaknak, felpuffadt önértékelésnek a zajai különösen szánalmasak.

Nem panaszkodhatok és nem is szokásom panaszkodni. Az élet, ha van értelme igazságosságáról beszélni, igazságos volt velem: inkább többet, mint kevesebbet adott annál, amit egyáltalán várhattam tőle. Az is fair, hogy amit ki- és meg nem szolgáltam, nem kaptam meg.

Számba véve mindazokat a bajokat, amelyek elkerültek (olykor hajszál híján), kimondottan szerencsés volt az életem. Igaz, egy kevés még hátra van a napból, amit köztudomás szerint csak nyugtával indokolt dicsérni, de erre akkor már nem leszek képes.

Banifia piros

szemle

Egy darabka tenger

TÓTH KRISZTINA: AKVÁRIUM

Több kritikus is megjegyezte már, hogy Tóth Krisztina utóbbi kötetei (*Pixel*, *Vonalkód*) után aligha érheti meglepetés az író pályáját követő olvasót azért, mert a 2013-as könyvhétre regény jelent meg a neve alatt. Talán az lett volna fura, ha nem próbálja ki magát ebben a prózai műfajban. A kísérlet persze korántsem azt jelenti, hogy az író- és költő végre megírta a maga regényét, s ezzel immár a magyar írók szent kasztjának teljes jogú tagja. Hiszen az utóbbi időkben is egyre több szimpózium, beszélgetés vet számot és számol le azzal a megkövült nézettel, mely szerint a prózaíró pályájának csúcsa a regény, és ahhoz, hogy valakit igazi írónak ismerjenek el, nem elég a novella, hanem bizony meg kell írnia egy regényt. Nos, Tóth Krisztina megírta, ám véleményem szerint nem azért jelent ez fontos állomást a pályáján, mert tessék, itt van végre a regény is, hanem mert ez egyszerűen egy remek munka, hibáival, egyenetlenségeivel együtt is.

Lassan indul ugyan a történet, és nem túl hálás dolog rögtön az elején megismerkedni Klárimamával, de legalább túl vagyunk a nehezén, és aztán eltűnik egy időre. A többi szereplő is reménytelen szegénységben él, szinte kivétel nélkül, de az ő szegénységük tisztes szegénység, míg a vén bolond szipirtyó már semmivel sem foglalkozik, nem takarít, magára sem fordít nagy gondot; a száját kirúzza ugyan, de ócska, félretaposott papucsot visel, kibolyhosodott szoknyával. Tökéletesen megbízhatatlan, hajmeresztő történeteket talál ki, nem törődik senkivel és semmivel, és néha gyanús férfiak bukkannak fel körülötte. A lányát, Verát, két éves korában vették el tőle az apácák, mert nem adott neki enni. A könyv elején tehát az ő odvába pillantunk be, abba a pincelakásba, ami tele van zsúfolva mindenféle kacattal és szeméttel, takarítva pedig tán még sosem volt. Egyetlen dologgal foglalkozik, ám azzal mániákusan: az akváriummal, legalábbis mindenhonnan azzal az üreggyel rohan el, hogy neki meg kell etetnie a halait. Bár ez „foglalkozásnak” valójában kevés, hiszen a vizet sosem cseréli, a halak sorra döglenek.

A kis Vica tűnik fel még a regény első lapjain a koszos pincelakásban, de a nagymama vele fele annyit sem foglalkozik, mint a halakkal. Az anyáról, Veráról, csak a narrátor egy-egy magyarázó megjegyzéséből értesülünk. A regény nyitójeleket az idős nő és a kislány kettőse alkotja, s aztán egy olyan történettel ér véget, melynek valódi jelentőségére majd csak később derül fény: amikor elpusztul az utolsó, Edu nevű hal is, a vénasszony felszámolja az akváriumot, hiszen a „víz nehéz, rossz szagot árasztott, mint valami évtizedek óta lassan erjedő miazmás mo-

csár” (40.). Ez a lassan erjedő, miazmás mocsár voltaképpen maga az élet, a háborút követő és az ötvenes-hatvanas évek proletáreléte, ez a nyomorúságos, állott, poshadt víz, melyből lassan kipusztul minden, és ekkor lép színre a regényben Vera.

A jólelkű Edit viszi magával haza az apácáktól az árvaházból a kicsi és zsúfolt angyalföldi lakásba. Neki nem születhetett gyereke, és valahogy megesett a szíve a csöndes és félszeg kislányon. A szoba-konyhán így már négyen osztoznak: Edit néni, Jóska bácsi, a bolond hűg, Edu (az ő nevét viseli az utolsó hal az akváriumban) és egy időre hozzájuk költöznek az artista Czujka fivérek ágybérletbe. Inentől kezdve kiszélesedik a történet, több ága-boga lesz, és lassan kirajzolódik az olvasó előtt a Rákosi-, majd a Kádár-rendszer hétköznapjai.

A család, ahová Vera került, több vonatkozásban sem tekinthető átlagosnak. Először is, zsidó családról van szó, akik még ápolják a hagyományokat. Edit néni kopasz, aggályosan figyel arra, hogy külön tárolja a húsos és a tejes edényeket, pénteken napszálltakor felhagy a munkával, és ha azon kapja a párját, hogy szalonnát evett, akkor kipucoltatja vele a száját. A szalonna még a pálinkánál is nagyobb bűn. Nem ortodox zsidók, de a vallásnak van szerepe az életükben. S itt rögvest fel is merülhet a kérdés, miért zsidó család szerepel a történetben, ha egyszer zsidóságuknak végső soron nincs kitüntetett szerepe. Éppen csak kicsit mások, mint a többiek, s éppen csak annyiban különböznek a környezetüktől, hogy attól voltaképpen még majdnem ugyanolyanok: egy többé-kevésbé átlagos szegény magyar család, amiből 12 egy tucat, csak éppen ők történetesen zsidók. Ez a „történetesen” hitelesíti magát a történetet, no meg persze az, hogy a narrátor meglehetősen tájékozott a korabeli viszonyok terén.

Talán a mai olvasó számára furcsa lehet, hogy pár évvel a Holokauszt után Edit néniék alig-alig foglalkoznak a történetekkel, mint ahogyan a politikával sem. Arra azonban van néhány utalás a regényben, hogy a korabeli magyar társadalom hogyan vélekedik a zsidókról – ez viszont a mai olvasó számára sem lehet meglepő, hiszen ugyanazok a szölamok, előítéletek hangzanak fel, amelyek napjainkban is, csak éppen kicsit más hangszerelésben. Meglehetősen groteszk például az a jelenet, amikor Edit néni először viszi el a kis Verát a hitközségi irodába, ahonnan az ebédet hordják (Edu adagját, amin azonban az egész család osztozik). Az egyik nő kérdegeti a kislányt, ahogyan a felnőttek szokták a gyerekeket, hogy például szereti-e a rizslevest és szereti-e a zsidókat. A gyerek most nagyon ki akar tenni magáért, hiszen eddig hallgatott, mint a kuka, és meg sem mert szólalni, ha kérdezték, most azonban dől belőle a szó: „a zsidókat ő nem szereti, mert azok mind bűdösek és vörös a hajuk, aztán hozzátette, hogy verset is tud mondani. – Vörös kutya, vörös ló, vörös ember egy se jó – szavalt büszkén. Imádkozni nem tud, ő csak a Pártban és Rákosi Mátyásban hisz, aki az ő megmentője” (57.). Ezt a tudást az intézetben szedte fel a többiektől, akik aligha pusztán egy partikuláris különvéleményt fogalmaztak meg.

A másik dolog pedig, ami miatt a család más, mint a „normális” családok, a hűg, Edu fogyatékosága. A karjára számok vannak tetoválva, és vélhetően a világgal szembeni teljes közönyének köszönhető, hogy túlélte a koncentrációs tábor. Önmagát többé-kevésbé ellátja ugyan, de csak a nővére egyszerű utasításait köve-

ti, ám a társadalomban már nem boldogul, és teljesen vegetatív életet él. Nagyon kövér, lomha, sánta, csúnya, félkegyelmű. Savanykás izzadságszagot áraszt, és hihetetlen munkabírása van. Nehéz ezt a két faktort figyelmen kívül hagyni, de mindezekon kívül, avagy ezekkel együtt, egy teljesen átlagos magyar családról van szó. Érdekes megoldás, hogy a család vezetője csak akkor derül ki, amikor felbukkan Klárimama a bérház udvarán, és Weiningeréket keresi.

A regény egyik legalapvetőbb rétege a túlélés korabeli technikáit és stratégiáit veszi számba, és ezekről elképesztő tudással rendelkezik. Minden titkok és praktikák tudója a regényben Edit néni, aki minden helyzetet megold, minden körülmények között talpon marad, és viszi a hátán az egész családot. Amikor befogadnak egy éhenkórász mutatványos testvérpárt a lakásba, ágybérletbe, akkor szerez a kórházból két vaságyat, és azokat állítják be nekik. A konyha elfoglalása viszont azzal a kényelmetlenséggel jár számukra, hogy innentől kezdve a szobaablakon tudnak csak kimenni a folyosó végén levő WC-re, sőt, a kislányt ki is kell emelni, valamint Edut is be kell fogadniuk a szobába, ahol így már négy ember alszik. A pénzre viszont égetően szükségük van, így kénytelen vállalni a bérlőkkel járó kényelmetlenségeket.

Vagy egészen furcsa helyzet az, amikor Edit néni télre befekteti a kislányt a Péterfy Sándor utcai kórház gyermekosztályára, mert ott legalább jó meleg van. Edu is ott dolgozik, a havat takarítja, meg az osztályon segít ezt-azt. A gyerek onnan jár iskolába, ott tanul, és nézi végig a beteg gyerekek küszködését az életért, vagy olykor a haldoklásukat. Nem éppen gyerekeknek való élmény, de a szükség erre is rákényszerítette őket. Mint ahogyan arra is, hogy otthon a két nevelőszülő között legyen a kislány fekhelye, és csak sokkal később lesz külön ágya. Saját, rá szabott ruhája pedig csak akkor, amikor már felnőtt nő, egészen addig kinyúlt, foltozott, kopott ruhákban jár, mint a család minden tagja.

Edit néni azt is megoldotta valahogyan, hogy meg tudja venni Vera születésnapjára a szomszédasszony által árult különlegesen szép babát, amit a Szovjetunióban tanuló lánya hozott haza. Nagy nehezen sikerült összehoznia az árát, de meglett. Ez és sok apró jel utal arra, hogy a házaspár magáénak tekinti a kislányt, éppúgy a gondját viselik, mintha a saját gyermekük lenne. Nem éreztetik vele, hogy befogadott, hanem teljes jogú tagja a családnak.

Aztán újabb emberek tűnnek fel, amiktől végképp szétzilálódik a család maradék homogenitása is. Hiszen már az alapképlet sem egyszerű: a félkegyelmű hűg, az örökbe fogadott kislány és a házaspár eleve olyan családot alkot, amelyben szinte mindenki valamilyen máságot képvisel, eltér a papírformától. Aztán egyszer csak feltűnik Vera valódi anyja, Klárimama, aki aztán időről időre megjelenik pénzt kunyerálni. Valamint beházasodik a családba Lajos, a vállalkozó kedvű esztergályos, aki teljesen más életfelfogást és stílust képvisel. Szinte mindenki különbözik mindenkitől, és akkor még nem is vettük számításba azokat a szinte családtagnak számító ismerősöket, barátokat, akiknek szintén megvan a maga bonyolult története.

Ott volt példának okáért Gabi bácsi, az egykori angol-német szakos tanár, aki az úgynevezett Diogenészfalván lakott, egy egykori nyaralótelepen, ahol hajlék nélkül maradt emberek húzták meg magukat. Az öregúrnak a régi életéből csak

egy ebédlőasztal és hat szék maradt meg: három a feleségének és a két gyereknek, kettő a szüleinek és egy a húgának, akik mind odavesztek a háborúban. Két különböző túlélési stratégia találkozik, amikor Edit néni kimegy egyszer hozzá tanácsot kérni, ő szintén érintett a háborús veszteségekben, azonban nem szeretett ilyesmiről beszélgetni, nem is tartotta illendőnek, és az egészet elintézte azzal, hogy más világ van, és kész. Gabi bácsi azonban a halottaival élt, és még akkor is magával hurcolta a hasznavehetetlen bútorokat, amikor egy egészen kis lakásba került. Aztán öngyilkos lett. Vele szemben Edit néni eltemette a halottakat, és minden energiáját a mindennapok túlélésére fordította.

Egyszóval valójában mindenki különbözik mindenkitől, ami önmagában nem meglepő, hanem sokkal inkább egy méretes közhely, de van az embernek mégis egy olyan érzése, hogy ez a különbözőség egy kicsit csinált. Hogy a szereplők elsősorban nem saját magukat képviselik, hanem egy típust. Lajos a bunkó vállalkozó. Edit néni az örök háziasszony, aki a jég hátán is megél. Vera a tökéletesen átlagos, jobb életre, gazdagságra vágyó lány. Sőt, a bolond Jenőke története is ilusztratív, már-már didaktikusan az: megtudjuk róla, hogy még 18 éves sem volt, amikor önként jelentkezett katonának, és élvezettel hajtotta végre a parancsot, amikor tüzelnie kellett a falhoz állított emberekre: „ott, a januári utcasarkon érezte magát először igazi férfinak” (232.) – ez meglehetősen sablonos kommentár.

A regény bővelkedik a röpké kitérőkben, amikor a narrátor bámulatos kézügyességgel skiccel fel egész emberi sorsokat egy-két bekezdésben. Például Benkő doktorék történetét, akik végül leléptek külföldre, vagy Marika sorsát, akit a Szovjetunióban félrekezelték terhessége alatt, elvesztette a babát, és már sosem lehetett gyereke. Nagyon sok sors kavargog egymás mellett ebben a könyvben, mindegyik különböző, ám mégis mintha valamennyi variáció lenne egy témára, nevezetesen arra, hogy milyen volt az élet az ötvenes-hatvanas évek magyarországi diktatúráiban, ez pedig az élet sokféleségét beledobozolja a reménytelenség egyformaságába.

Mert itt úgy kell élni, ahogyan nem lehet. A háború túlélőiként és egy új rendszer foglyaiként. Ahol a kölcsönös gyanakvás és bizalmatlanság uralkodik, a besúgás viszont virágzó intézmény. A szomszédék lánya, Marika jelenti fel Weiningeréket, amikor véletlenül észreveszi, hogy Edun terhesség-megszakítást hajtottak végre. Az, hogy ki lehetett az apa, aki kihasználta a szerencsétlen nő tudatlanságát és kiszolgáltatott helyzetét, Edit nénin kívül senkit nem érdekel a bíróságon sem. A nők vétettek a szocialista államrend ellen, áthágták a szocialista erkölcsöt, ezért meg is fenyegetik őket, hogy elveszik tőlük a kislányt, elvégre nem nevelkedhet ilyen erkölcsi fertőben. A kislány innentől kezdve olykor bepisil éjszakánként.

Jó lett volna többet megtudni arról, hogy Vera végül is mit látott meg Lajosban, amiért feleségül ment hozzá, és hogyan érzett akkor, amikor már világos volt, hogy a házasság nem működik. Csak néhány elszórt utalást olvashatunk a regényben, hogy Vera menekülni akart a szegénységből, az állandóan ételszagú lakásból, ahol együtt kellett élnie Eduval, aki nyilván nem a legkellemesebb lakótárs. A házasság tehát menekülési útvonalat is jelentett, de érzelmekről alig tudunk meg valamit. Az azonban hamar kiderül, hogy a választás nem volt a legszerencsésebb, Lali ugyan bizonyos szempontból ügyes és törekvő, megtalálja azt a piaci rést, ahol

sok pénzt tud keresni, másrészt azonban a törtető és bunkó magyar vállalkozó prototípusa. Hamar világossá válik, hogy a két ember nem való egymáshoz, s Lalit még ellenszenvesebbé teszi az, ahogyan a feleségével beszél és bánik. Vera szeretlenségben él, a házassága csalódást okozott, amiért a gyermeke sem kárpótolja. S ráadásul szülés után ismét csak azt kell megélnie, hogy Edit néni és a saját anyja is folyton kioktatják, segítség ürügyén befurakodnak a lakásába, az életébe, és a saját elképzeléseik szerint akarják azt alakítani.

Igazából senki sem boldog a regényben. Talán csak a vegetatív életet élő Edu-nak van három jó éve Edit néni és Jóska bácsi halála után. Akit nem a háború nyomorított meg, azt a Rákosi-rendszer, az 56-os megtorlások, majd a Kádár-rendszer. A tiltott abortuszt végrehajtó orvost öt év szabadságvesztésre ítélték, az egyik Czujka-fivért a határőrök lőtték le. Aki pedig nem konfrontálódott közvetlenül egyik vagy másik rendszerrel, az csendesesen tűrte a mindennapok megpróbáltatásait. A csön-des reménytelenség regénye ez a történet, a feloldás és kitörés lehetősége nélkül. Minden élet piszkosszürkévé fakul, minden sors kálváriává nyomorodik. Nincs boldogság, nincs jókedv, de még humor is csak elvétve. Csak az egyszínű, zsírszagú szürke – ami ebben a mennyiségben már-már elviselhetetlen, és egyhangúvá teszi a történetet.

Piroska Tóni sem lesz boldog, aki Diogenészfalváról Amerikába emigrált, és reménytelenül szerelmes abba az ideálba, akit történetesen Vera testesít meg. Lali sem boldog, pedig megy az üzlet, senki, de senki nem boldog, mintha ezek az emberek egyszerűen nem értenének a boldogsághoz. Jóska bácsi az egyetlen, aki valamit megérez, és rájön, hogy a boldogságot tanulni kell és tenni érte.

Amikor egyszer fel kellett mennie Benkő doktorékhoz, akkor feledkezik bele a frissen vásárolt akvárium látványába. „Egy darabka tenger” – kommentálja az orvos az élményt, amit a víz és a halak nyújtanak. Ettől fogva Jóska bácsi nem tudja kiverni a fejéből, és elhatározza, hogy ha törik, ha szakad, ő is szert tesz egyre. Edit néni képtelen megérteni ezt a vágyat, sőt, bolondnak is tartja a férjét. Ő azonban nem zavartatja magát, hanem komoly energiákat fektet az akvarisztika tanulmányozásába, és lassan, darabról darabra össze is szerel egy akváriumot. Kitartóan halad, lépésről lépésre tervének megvalósításában, először az üveglapokat szerzi be, gittet gyúr hozzájuk, növényeket telepít, majd következik a végső lépés, a fő attrakció: a halak. Ezeket is megfontoltan, körültekintően válogatja ki, befőttes üvegben viszi haza őket – azt azonban már nem éri meg, hogy lássa őket az akváriumban úszkálni, mert a legutolsó lépés előtt szélütést kapott és meghalt. Talán ő álmodott legnagyobbat az összes szereplő közül, ő küzdött a legkövetkezetesebben ezért az álomért, de beteljesedésben már neki sem lehetett része. Az akvárium ezután került Klárimamához, aki hagyta lepusztulni, majd végleg felszámolta.

Az akvárium „egy darabka tenger”, a szabadságot szimbolizálja, egy jobb, méltóbb élet lehetőségét, mely azonban elérhetetlen. Egy másik értelemben viszont maga a regény az akvárium, amelyben a nyájas olvasó úgy követi a szereplők sorsát, mint a tekintetek a halak mozgását a vízben, csak ez persze nem olyan kellemes és meditatív élmény. Sőt, ez az akvárium már nem is Jóska bácsi álmaként létezik, hanem Klárimama valóságaként: piszkos, poshadt vizű tartályként, döglött halakkal. Ahogyan az 50-es, 60-as években élni lehetett.

A történetet mindentudó elbeszélő meséli el, aki igyekszik minden egyes apró részletről számot adni, még arról is, hogy kinek éppen mi jár a fejében – kivéve a szereplők lelki életét, ami miatt az olvasónak hiányérzete lehet. Fentebb már volt szó arról, hogy Vera érzelmei, motivációi is homályosak a házasságára vonatkozóan, de jó lett volna többet megtudni legalább Edit néni és Jóska bácsi belső életéről is. Így a szereplők valóban olyanok, mintha üvegfal mögül bámulnánk őket, ahogyan egy lepusztult akváriumba zárva vergődnek. Az elbeszélő nyelve szenvtelen, távolságtartó, egyszerű és valamelyest hasonul a közeg nyelvéhez. Ilyen szavakat például, hogy „mokett” vagy „ripácsás” ma már alig használunk, már-már kuriózumnak számítanak. A narrátor csak néha-néha enged meg magának egy-egy személyesebb kommentárt, állásfoglalást, inkább arra szorítkozik, hogy minél alaposabban tudósítson erről a világról. Talán ezért választotta az egyenes vonalú elbeszélést is, amit csak az elején kavar meg kicsit az időrend felborítása, de miután megismerkedtünk a kis Vicával és Klárimamával, visszatérünk a történet elejére, és onnantól már nincs több ugrás az időben.

Kisebb-nagyobb egyenetlenségei, hibái ellenére is nagyon szerethető ez a regény. Nem csak élvezhető, hanem szerethető, hiszen nyelvében és hangulatában is egy olyan világot tár fel a maga szinte érzékelhető, hús-vér mivoltában, ami még nem is olyan rég tűnt el – bár nem maradéktalanul, hiszen a nyomai még fellelhetők külvárosokban vagy belvárosi lerobbant negyedekben. A szegénység maga érzéki tapasztalatként jelenik meg a történetben: szaga van, befolyást gyakorol az emberi test állapotára, a lakókörnyezetre, a szem elé kerülő látványokra, a hangokra és zajokra, az ízekre, amit az olcsó ételek nyújtanak, és a tapintásra is. A történet voltaképpen a szegény, kispolgári élet összérezéki megjelenítése Budapesten, a maga ismerős otthonosságában. (*Magvető*)

DECZKI SAROLTA

Részletes bemutat(koz)ás

TOMPA ANDREA: FEJTŐL S LÁBTÓL

Örömteli és főként nagyon fontos *esemény* Tompa Andrea második regényének megjelenése. A *Fejtől s lábtól* nagyregényi terjedelemben jellemzi az az írói bravúr, amely az első regénynek, *A hóhér házának* még csak üdvözlendő erénye volt: a mű nemcsak hogy érzelmileg és irodalmilag terhelte diskurzusokba lép be, de egyben erősen formálja is ezeket, s ezzel új értelmet ad az általa elmesélteknek. Tompa Andrea második regénye nem helyezhető el könnyen a mai irodalmi tendenciák között, nem sorolható be magától értetődően egyik mai irodalmi kategóriába sem, és nem állnak rendelkezésre olyan kész értelmezői sémák, melyekkel ezt a könyvet hatékonyan meg lehetne közelíteni.

A *Fejtől s lábtól* alcímének is megfelelően (*Kettő orvos Erdélyben*) egy nő és egy férfi monológjának váltakozásából épül föl. Két *hangról* lehet beszélni, ugyanakkor többször is felvillan az az értelmezési lehetőség, hogy a kötetben két napló olvasható. Ezt azonban idővel maga a regényszöveg teszi bizonytalanná, újabb és újabb értelmezői utakat nyitva meg. A szöveg, a benne megjelenő személyek és a monológok megfejthetőségét tekintve, gyakran játékos paradoxonok mentén épül föl, az élőbeszéd és a lejegyzett szöveg (akár naplóról, akár szépirodalmi vagy tudományos fogalmazásról legyen szó) közti folyamatos billegéssel. Noha az olvasó értelemszerűen szöveget olvas, nem magától értetődő, hogy az a regény fikciós terében is írott szöveggé létezik. Nem egy olyan részlet van a szövegben, mikor az olvasottakra utóbb olyan megjegyzés vonatkozik, mely mintha cáfolná az addigiak létezését, mind inkább azt a lehetőséget erősítve, hogy a *Fejtől s lábtól* kétféle hang váltakozásából, s nem lejegyzett gondolatokból épül fel. Egy a nemi érzésekről s az önkielégítésről szóló részlet a következőképpen zárul: „Viszont leírni sem volna lehetséges s értelmes cselekedet e chaoticus elgondolásaim a nemi érzésről, hiszen nekem ilyes bonyolult dolgokhoz nincs képzelőerőm, hogy én ezt most írás által kibontogassam, mint valami rosszul sikerült hímzést, és irodalmi tehetségem sem megfogalmazni. Be kell érjem tehát a magam dilemmáinak forogtásával a fejemben” (141.). Vagyis az addigiak kétségtelenül nem tekinthetők leírt, kvázi (akár a befogadó által) elolvasható szövegnek. Hasonlóképpen működik a regénynek az a bravúros része, melyben a medikus lány egy dolgozatáról beszél, folyamatosan közbeszúrva témavezető tanára észrevételeit, mintha egyszerre lenne hallható a lány interpretációja és olvasható a javított dolgozat.

De ez a játék nemcsak részleteiben jellemzi Tompa Andrea regényét, a kötet végén két csavar az egész addigi szöveg-váltakozást teszi izgalmassá, lényegében megfejthetetlenné, ami épp a regényben korábban is felfedezhető elbizonytalanítások miatt nem kidolgozatlanságnak, épp ellenkezőleg: remek írói megoldásnak bizonyul. Bár látszólag két kulcsot is ad a regény saját felépítésének megfejtéséhez, a *Fejtől s lábtól* szerkezete nem önleplező. A két hős utolsó oldalakig halogatott egymásra találása új nyelvet teremt, a regényben meg nem írt jövőre vonatkozóan: „el kell égni egynek is, másnak is, mi azt mondja csak, hogy: én. Én, a férfi. S hogy: én, a nő. El kell égni s semmi lenni, mert az olyasmi már nem kell, hogy én. Nem kell a napló, ha lett is volna, már bizonyosan nem kell. Mert az ember ott folyton csak úgy beszél, hogy én.” (470.) A regény folyamán hol a női, hol a férfi hang én-beszédét hallhatja az olvasó, ami e részlet alapján is a naplót idézheti, amit azonban egyik szereplő sem írt, így az eddigieket sem lehet annak tekinteni. „Tisztázni kell egymás előtt mindent [...]. Példának okáért, hogy írunk-e naplót. Mostan, mai napság vagy a múltban. Mind a kettő leszögezi. Akkor kvittek vagyunk, nincs is mit kicserélni, akkor el fogjuk csak beszélni a múltat. Jobb is így.” (463.) E részletből pedig az az értelmezési lehetőség tűnik ki, hogy az olvasottak az egymásnak elmesélt élettörténetek lennének. Tompa Andrea nyitva hagyja a kérdést, sőt a szöveg vége inkább egy már regényen kívüli közös történet felé mutat, mely a két orvos egymásnak mesélését is magába foglalja. A *Fejtől s lábtól* mintha részletes bemutatása lenne egy még meg nem írt regény szereplőinek, múltjuknak és világuknak.

A nézőpontok gyakori váltakozása, a két monológ meghatározhatóságának folyamatos nehezítése arra mutat, hogy Tompa Andrea regényében nem a két főhős a fontos, vagy legalábbis a mű nem (csak) róluk szól. A két váltakozó beszéd – noha valóban egyes szám első személyben fogalmazódtak meg – alapvetően nem személyes közlések, s nem eseményközpontúak. A *Fejtől s lábtól* elsősorban gondolkodásokról, s nem dramatizált, hanem reflektált, a szereplők által értelmezett helyzetekről szól. Az, hogy a szövegben nincs külső szempontú narráció, az egyik legfontosabb – és nem is minden kockázatot nélkülöző – írói döntés volt Tompa Andrea részéről. Tudniillik, a regény így jótékonyan nem ad egy felsőbb nézőpontot, amiből a megjelenített történelmi események és helyzetek értelmezendők, s a fiktív szereplők véleménye sem tekinthető ilyesféle támpontnak, mivel az ő pozíciójuk sem rögzített. Nem moralizálnak, hanem értelmeznek a saját elgondolásaik, tapasztalataik, saját világuk szerint, s mivel az olvasó nem kap megerősítést arra nézvést, hogy melyik értelmezés helyes, s melyik nem, ő maga is ugyanerre van kényszerítve: gondolkodásra, s az olvasottakra vonatkozóan saját tudása alapján meghozott vélemény megfogalmazására. A *Fejtől s lábtól* precízen és igen finom érzékenységgel felépített világában az *esemény* és a *cselekvés* két különböző dolog. Eseményeket tekintve a regényben, azt lehet mondani, nem történik sok minden, ám a szereplők mégis cselekvők. A különbség a kettő között az, hogy a szereplők az eseményeket értelmezik, a cselekvést pedig értelemszerűen megélik, s ebből következően az értelmezések, a gondolatban megfogalmazottak és az életben tapasztaltak igen gyakran nem fedik egymást. „Mikor gondolkozok rajta, mily életem van, boldog vagyok. Aztán mikor élni kell, akkor nem úgy van.” (430.) Vagy máshol: „Csak cselekszik, s nem gondolkozik. Utána jönnek a sok motívumok, hogy miért.” (332.) Mivel a regényben kevés esemény szerepel, melyek előrevinnék a *cselekményt*, a szövegben az olvasó számára többnyire az „történik”, ahogy Tompa Andrea megírta azt – a szöveg maga irányítja a figyelmet az írásmódra.

A *Fejtől s lábtól* egészen sajátos, egyedülálló nyelven íródott: a regény az 1910-es (s részben a '20-as) évek Erdélyébe, pontosabban Kolozsvárára viszi el olvasóját, nyelve így időben és térben is igen távolinak hat. A mű ugyanakkor ettől nem lesz nehézkes, a beszédmód néhány oldal elolvasása után megszokható, s ezt követően kifejezetten élvezetet nyújtó lehet, a nyelv finom humorforrásként is szolgál. Két – az 1910-es évek modernizálódó Kolozsvárán élő – család életébe nyer bepillantást az olvasó, a más-más szempontból konzervatív szülők ellen lázadó, felnőtt életüket, egyetemi éveiket kezdő fiatalok szemszögéből. Szerencsés az alakok kora és élethelyzete: az egyetemi feladatok és összejövetelek megrajzolása érdekes társadalom- és orvostörténeti témakörök bemutatását teszi lehetővé. A *Fejtől s lábtól* több, majdhogynem különváló, esszéisztikus eszmefuttatást tartalmaz a kolozsvári és a budapesti fürdőkulturáról, társadalmi betegségekről (a női hang például az alkoholizmust sorolja ide), az egészségügy általános működéséről, mely néha szociális problémákkal is összefüggésbe kerül, s az orvostudomány fejlődéséről. Tompa Andrea nem kevés tudást halmozott fel regényében. Az általa bemutatott (korábban nemhogy ilyen részletességgel, de egyáltalán szépirodalmi munkákban alig említett) kérdések érdekesekek, mégis időnként megnehezítik az olvasó

dolgot: a részletes leírások nem unalmassá, de fárasztóvá teszik helyenként a szöveget. Mégsem érzem ezt a könyv hibájának, mivel ezek a fejtegetések és gondolatfolyamok szervesen kapcsolódnak a regény többi részéhez (akár tematikus szinten, akár a mű gondolatiságát és érzékeny motívumhálóját tekintve). S figyelembe véve a szöveg már korábban említett elbizonytalanító gesztusait, ezeket a hosszabb bemutatásokat, elemzéseket és leírásokat sem tartom funkciótlanoknak. Tompa Andrea szükséges kérlelhetetlenséggel éri el, hogy olvasója ugyanazzal foglalkozzon, amivel elbeszéli. Ez a határozott figyelemirányítás ahhoz szükséges, hogy a *Fejtől s lábtól* idejében benne foglalt, az első világháborút lezáró trianoni határmódosítás konkrét eseménye új, patetikus felhangtól mentes bemutatása (és értelmezése) is lehetővé váljon.

Tompa Andrea regénye „Trianon-regényként” is olvasható, ez azonban magyarázatot is igényel, hiszen a mű jelentősen átformálja ezt a kategóriát. A *Fejtől s lábtól* nem didaktikus, benne nem az önsajnálát, az áldozatszerep hangsúlyozódik, sokkal inkább a zavarodottság és a sértett öntudat. Nem a veszteség az, ami kizárólag megjelenik a regényben, hanem az a döbönt értetlenség és hitetlenkedés, ami ideiglenes állapotként értette meg Trianont az akkori erdélyiekkel. „[M]ert mostan mindég minden átmeneti lessz, így érzi s hiszi az ember. [...] S ezen ideiglenesség mire is jó: hogy az ember elképzelhesse, hogy az mindég úgy is marad.” (318.) Mindemellett nem a békeszerződéssel sújtott összmagyar és az új többségi államok nemzetisége között jelez változó viszonyt a mű, egybemosva így az „anyaországi” és a „határon túli” magyarok szempontjait. Tompa regényében elsősorban épp a kisebbségivé lett és a magyarországi magyarok kapcsolata kerül a középpontba, mely ekkor közel sem feszültségmentes, másfelől a könyv a nemzetiségi csoportok közti viszonyok érzékeny és körültekintő feltérképezését adja.

Budapest és Kolozsvár versengése, a kulturális adottságok egymáshoz mérése, a két város egymást – nem minden előítéllettől mentes – minősítése rögtön a regény elején fölbukkan. A leginkább Bécsbe, esetleg, már némi kompromisszummal Budapestre készülő fiút apja a pestiek által „diplomagyárnak” tartott („Keleti diplomagyárnak» nevezte a fővárosi rector egyetemünket. [...] [E]z az általános fővárosias megvetés nyilvánulása a kulturálatlanak mondott barbár Erdély iránt” – 28.) kolozsvári egyetemre küldi. „Amikor ott van neked az ország második egyeteme az ősi magyar városban, Kolozsvárt, Erdély igazi fővárosa, miért akarnál te akkor Bécsbe vagy Budapestre menni. [...] De nem így kell beszélni, mert nekünk ez az ország első egyeteme, ez a mi egyetemünk, az erdélyieké.” (11.) Tompának sikerült úgy írnia a Trianon előtti időkről, hogy az a tudás, amelynek az ő olvasói már igen, de szereplői még nincsenek birtokában, ne patetikussá, inkább árnyaltabbá tegye az olyan kijelentéseket, mint például a regényidő szerint jóval a világháború előtt elhangzó lezárása az imént idézett „hitvallásnak”, mely szerint „a mi hazánk fővárosa nem Budapest.” (11.) Hasonlóan érzékletes, szintén valamelyest a nézőpontok változásával való játék eredményeképpen is izgalmas megfogalmazás, hogy a világháború előtti „rég Magyarországnak [az], mikor még nem volt Erdéllyel eggyesülve” (167.). Kicsit talán hangsúlyosabban támaszkodik a mostani tudás biztosította hatásra a következő, már a románokkal való viszonyt bemutató részlet: „Miért ártalmas az az oláh gyermeknek, ha tud magyarul írni s olvasni, kérdem. El-

vége ő is Magyarországon lakik, neki ezt tudni kell. Vajjon, ha fordítva volna, s mi kellene éljünk az ő Romániájukban, nem-e kellene nekünk is románul tudni az ilyesmit, kérdem.” (53.) Szerencsére az efféle direktnek ható megjegyzések egyáltalán nem jellemzik a *Fejtől s lábtól* amúgy kimondottan józan beszédmódját. Azért fontos a Trianon előtti viszonyok ilyen ábrázolása, mert segíthet megérteni, mi változott valójában, s miről szokás azt gondolni, hogy a határmódosítás eredményezte. „S ki ide esett, az lettünk »mi«, s ki oda, úgy nevezzük »ők«. Vajjon annak előtte nem ugyanígy beszélgettünk, kérdem. Magunkban meghúzza a határt. Erdély s nem Erdély. Vagy az más, mikor mi húzzuk a határt magunkban. Ki nem idevaló, annak most úgy mondjuk, anyaországi. Vagy ez csak a betegség hatása rajtunk, hogy így elferdült a látásunk. A betegségé, mit magamban úgy nevezek, a Té-szindróma. S tünetei. Depressio. Melancholia. Tehetetlenség. Lelki nyomottság. Magányba fordulás. Önleértékelés. Borúlátás. Testi s szellemi meddőség.” (445.) A *Fejtől s lábtól* elfogulatlanságát és árnyaltságát mutatja, hogy a többségivé lett állam új helyzetére is felhívja a figyelmet, rávilágítva, hogy az új berendezkedéshez a románoknak is alkalmazkodniuk kellett, időbe telt felismerniük és kialakítaniuk a körülményeket az együttéléshez.

A trianoni békeszerződésről alig pár oldalon (Trianon, ahogy az előbbi idézetből is látszik, Té-szindrómaként említődik, s a két hang is, akiknek beszédéből a regény felépül, névtelen), az azt követő helyzetről pedig mindössze a regény utolsó harmadában lehet olvasni. Ezekből az arányokból az látszik, hogy Tompa Andrea nem beszél túl sem az első világháború eseményeit, sem az azt lezáró békeszerződés témáját. Nem mennyiségi súlyozással teszi ezeket regényvilága meghatározó és központi elemeivé, hanem találékony írói megoldással. A *Fejtől s lábtól* két hangjának a fejlődésregény műfaját is felidéző beszédét az orvostudomány történetének, főként a sebészetnek, mely az 1900-as évek első felében rohamos fejlődésnek indult, az izgalmas bemutatása szövi át, és ez olyan módon metaforizálja az ország feldarabolását, mely szintén történeti párhuzamként már más szövegekből is ismerhető. Trianon mint csonkolás, az országszéli területek mint amputált végtagok s átcsatolásuk mint szervátültetés – a korabeli reakciók között is találni olyat, amelyik ezekkel a hasonlatokkal élt. Karinthy Frigyes például eképpen: „Valamikor hallani fogsz majd az életnek egy fájdalmas csodájáról – arról, hogy akinek levágták a kezét és a lábát, sokáig érzi még sajogni az ujjakat, amik nincsenek. Ha ezt hallod majd: Kolozsvár, és ezt: Erdély, és ezt: Kárpátok – meg fogod tudni, mire gondoltam.” Tompa regényében a háború alatt sebészként is működő férfi fogalmaz egészen hasonlóan: „A legnagyobb megcsonkítás esett meg, mi csak a magyarság testén eshet, hogy le legyünk vágva az édesanyjáról, a mi hazánkról, s oda dobva egy másik országnak. Fog-e az a levágott kéz valaha fogni valamit, ütni s símogatni, kérdem. Mert csoda kell, a természetnek a csodája, hogy az az idegen kéz oda legyen varrva egy másik testre, s akkor egyszer csak szépen kisarjadjon benne az élet. Ki látott már olyat, kérdem.” (320.) Az orvosi nyelv nem csak allegorizálja a regényben elmondottakat, a *Fejtől s lábtól* világa ezen az orvosi nyelven van elbeszélve – „s azon bármit le lehet írni, az összes emberi szennyet s bűnöket, mert az akkor nem a piszok, hanem a betegség.” (44.) Az orvostudomány és a regényidőben aktuális politikai és társadalmi helyzet szo-

ros összefonódását mutatja többek között az is, ahogy 1920-at követően a természetgyógyászat és a kuruzslás fellendülése és népszerűsége egy előadásban a magyarok „Té-szindrómájával” kerül összefüggésbe. „Meg kell tekinteni, mondja, hogy a trianoni Magyarország fájdalmas gondokkal küszködő és igen sok narkoticumot és egyéb csillapító szereket fogyasztó szerencsétlen népsége mihez fordul manap. Mert csakis a magyarság kétségbe esése teszi.” (471.) A regényben bemutatott „betegségekre” Tompa nem kínál időtálló gyógymódot, épp ellenkezőleg, regényének minden apró mozzanatával azt demonstrálja igen határozottan, hogy történelmi események és jelenségek megértésében és feldolgozásában az időtállóság nem teljesíthető kritérium, minden kornak a maga világából értelmezve kell felállítania a maga diagnózisát. A tudományos orvoslás (a mindenkori kortársnak tekinthető értelmezés) úgy áll állandó ellentétben a kuruzslással (a leváltott értelmezéssel), hogy a két kategória határai rendkívül mobilisnak mutatkoznak. Ami „ma kuruzslás, holnap tudomány, holnap után megint kuruzslás” (483.).

Tompa Andrea második regénye igen gazdag, összetett, ennél fogva sokféleképpen olvasható, egyedülálló szöveg, s nem (csak) a témája teszi azzá, hanem (főként) az, ahogy Tompa megírta mindezt. Lebilincselő nyelven izgalmas érdekességeken keresztül szól alapvetően fontos történelmi eseményekről, miközben beszél mostani jelenünkről is anélkül, hogy a szöveg didaktikus módon lenne áthallásos. A *Fejtől s lábtól* lenyűgözően komoly írói teljesítmény, mely Tompa Andreát már nem mint ígéretet, ahogy még első regénye, *A hóhér háza*, hanem mint kiemelkedő és igen bátor írókat mutatja be. (*Kalligram*)

SZARVAS MELINDA

Termékeny önellentmondás

TORNAI JÓZSEF: AZ ESZTÉTIKAI NIHILIZMUS

(*A gondolkodó művész paradoxona*) Tornai József paradox jelenségnek vallotta magát nem is egy művében, nyilatkozatában. Az önellentmondás megléte azonban már előbb izgatott verseiben és esszéiben, mint mióta erre a vallomására vagy ön-jellemzésére fölfigyeltem volna. Észrevettem, hogy régebbi animizmusa (erre figyeltem föl róla írva legkorábban), verseinek merész látomás- és indulat gyúanyaga, képzeletvilága, ön-mitológiája, az irracionálisig túlfeszített képzettársításai, az istenesség költői hagyományának (zsoltárok, Berzsenyi, Ady, József Attila) követése vagy metafizikai sejtelmeket kifejező metaforái – mindezek – micsoda ellentétben állnak esszéinek szinte descartes-i vagy voltaire-i racionalizmusával, kérelhetetlen logikájával, a tiszta ész iránti bizalmával és az igazságért való küzdelmeiben megtorpanván fölmerülő kételyeivel. Nem tagadható, hogy magának s költészetének az intellektuális, filozofikus töltete is szokatlanul erős a többnyire hangulatfeszítő vagy hitszónoki természetű hazai lírához viszonyítva. Mégis kimondható: amilyen szívóssággal keresi önmagában az értelmén túlmutató, József Attila-i sugalla-

tot (vö.: „az értelemig és tovább”), olyan következetességgel száll szembe minden irracionális, illúziókergető és hiedelmeken alapuló tannal, vallási dogmával vagy tévesen „modern” (pl. nihilista) filozófiai tétellel, amelyről úgy érzi, hogy ellentmond a tapasztalatain nyugvó, küzdelmesen végiggondolt, ésszel felfogható tudományos világképnek. Számos verse is kifejezi ezt a kettőséget, de költészetének felajzott, érzelmi-indulati sejtető tartalma, amikor esszéit olvasom, erősen eltér bölcséletétől, s nemcsak műfaji okokból. Pedig egy tőről fakadnak – ebben áll az ő szellemiségének paradox jellege.

Könnyű erre azt mondani, hogy a költészet az költészet, a tudomány pedig tudomány – ne keverjük össze a megismerés különböző formáit: mást várunk a poézistól, és mást a tudománytól; az előbbi főként érzéki, az utóbbi főként észbeli megismerés. A vers még az álmokat is „komolyan veheti”, az elmélet legfőljebb lelki tünetnyekként elemzi őket, mint a véletlen „elszólásokat”. Am Tornai versei egyrészt sokszor a „legvadabb” szürrealista képekkel kombinálva is tartalmazznak filozofikus gondolatokat, ha néhány tételre sikerült versrészletét leszámítom, rendszerint a képzelet műveivel egybegyúrva. Másrészt: megkapó, hogy ugyanaz a szerző ennyire a tudományosság, s nem a személyes önkifejezés felé hajló esszéket ír (a magyar esszéahagyományhoz méltó, szép nyelven) amellet, hogy elsőszámú működési területe az alapjában véve imaginárius képekből, titkokból, látomásokból építkező versírás. (Van erre hazai példa, nem is egy, elsőül József Attilát említem, de ő, akinek a lírában nincs párja, a „szépkort” megérő Tornaival ellentétben, nem juthatott el szikár elméleti prózáírásának általa elérhető magaslatára.) A vers félig-meddig ismeretlen eredetű belső késztetése ugyanúgy része lett Tornai életformájának, mint a módszeres fogalmi gondolkodás, főként az egyéni és az egyetemes létezés, valamint az esztétika végső kérdéseiről. Egy elterjedt mondás szerint filozofálni annyi, mint a halálról gondolkozni, de nála a halál a lét szükségyszerű velejárója, s bár ez is gyakran foglalkoztatja, az epikureisták és buddhisták módján kezeli, bizonyos ataraxiával, higgadtan véve tudomásul elkerülhetetlenségét, kihasználva az embernek megadatott létezés egyik legnagyobb lehetőségét, a gondolkodást.

Új esszékönyve, *Az esztétikai nihilizmus* teljes szellemi fegyverzetében, vitákra készen mutatja meg Tornait, a gondolkodót. Előző prózakötetével, a 2009-ben megjelent, beszédes című esszégyűjteményével, *A szabadgondolkodóval* együtt, úgy érzem, az esszé műfajában késői öregkorára jutott föl a tetőpontra. Talán illetlenség ezen különösebben csodálkoznom, mert ebből a pályaszakaszából származó lírai műveiben is jócskán találunk „leg-” darabokat. Érdemes csínján bannunk a „legekkel”, de olyan nagy költeményt nem sokan tettek az asztalra az utóbbi években, mint a *Tejút-szemfödél*, az *Emberfejű Idő*, a *Nem vagyok én kreatúra*, a *Pacsirták és holnap* vagy a *Ha kimegyek arra a magas tetőre*, hogy csak a filozofikus verseiből, versciklusaiból említsek néhányat. S most itt ez az esszékötet, és a műfaj olyan remekléseire bukkanok benne, mint az *Emlékszem*, a *Mi az „európai társadalomfejlődés értelme”*, a *„Meg akarom ismerni származásomat!”*, *A tévhit* vagy a *Szabó Lőrinc könnyei*. A felsorolás azért nem teljes, mert ezeken az összefüggően megírt esszéeken kívül mozaikesszékből építette föl részben aforisztikusan rövid, részben pedig egy-két gépelt oldalra terjedő eszmefuttatásait. Ezek pedig

nem egyenletes, hanem hullámzó értékűek, ezért tallózni kell bennük a gondolati telitalálatokért. De érdemes ezt megtennünk, mert ahogy a költészetben is vannak négy- vagy kétsoros remekművek (például egyetlen disztichonból álló epigrammák), úgy az egy-két mondatos aforizmák között is lehetnek igazi elmésségek. A művészi és gondolati tömörítés példái ezek, melynek végletéig Weöres jutott egyszavas metafora-verseiben. Ha egyszavas metaforaleményt keresek Tornai esszéiben, olyat is találok, ha mondatból kiragadva is: „létezőkényszer”. Ez már sokat elárul világnézetéről: a lét buddhai eredetű függőségelvéről, arról, hogy semmi sincs föltételek nélkül, létezésünk nem vezethető vissza a semmire, de önmagában való, teleologikus célja sincs, „csupán” az, amit a tudatunkkal, akaratunkkal, válsztásunkkal, emberiesített ösztöneinkkel hozzáadunk biológiai életünkhöz. A „csupán” azért kívánkozott idézőjelbe, mert ez a legtöbb, amit tehetünk életidőnkben: célokat tűzünk ki magunk elé, vállaljuk az értük való fáradozást, elvetjük a tévhiteket és hamis illúziókat, s arra törekszünk, hogy részei legyünk a szellemi folytonosságnak tanítóink utódaiként és a mi utódaink nevelőiként.

(*A tévhitekről*) A „tévhit” is kulcsszava Tornainak ebben a könyvben: a szerző hosszú évek, évtizedek óta igyekszik tetten érni a gondolkodástörténet nagy téveszméit, amelyek nemegyszer százezrek és milliók sorsát pecsételték meg a történelem, a vallás- és ideológiatörténet, a régi és a mai politikai áramlatok, divatok gerjesztésével és terjesztésével. Hivatkozik a vallásokban, autokráciákban megrögződött példákra, de leginkább az általa is megélt 20. századi rögeszmék megértésének szándéka vezérli, mert ebben a megkérdőjelezhetően „fejlett” korban termelte ki magából az emberiség a legelvetemültebb tömeggyilkosokat, népek, nemzetek zsarnokait és felelősségre nem vonható környezetpusztítóit, az emberi lét legabszurdabb megnyilvánulásait. Amit a technika és tudomány terén prométheuszi szellemben, találékonyan és zseniálisan létrehozott az ember, azt az egyre tömegesebb gyilkolás, leigázás, kiuzsorázás szolgálatába állította. És ami még elszomorítóbb: a kultúra, amely főként az előbb említett bűnök ideológiai alapját s a manipulációt ellensúlyozhatná a lelkek erősítésével, etikai fölvertezettségével, a jó és a rossz, a szép és a rűt megkülönböztetésének képességével – a 20. század utolsó harmada-negyede óta (régii kezdetekre, illetve tendenciákra visszavezethetően) fokozódó iramban hanyatlik, és egyre kisebb szerepet kap az életben. A technikai tökéletesedés a mindenhová eljuttatott politikai propaganda és a giccs szolgálatába szegődött, s egyre kisebb szegmenst hagy a történetileg felhalmozott s a hivatott kevesek által további megújulásokra érdemes kultúra elterjesztésének. Még létezik, még nem száműzték a könyvkiadásból, a múzeumokból, de létere, hatása, fogyasztói tábora egyre zsugorodik. A kultúrából élők egy növekvő, agresszív része maga is részt vesz ebben a folyamatban: hamis pótszereket csempésznek be a magas irodalomba, képzőművészetbe, filmbe, zenébe. Erre a jelenségre hívja föl a figyelmet Tornai a könyv címét adó fejezetben, *Az esztétikai nihilizmusban*, de ezen kívül is gyakran megragadta az alkalmat a szólásra, folyamatosan érzékelvén és megszenvedvén ezt a jelenséget.

Ha műveit kellően terjesztenék, propagálnák, úgy, ahogy sokszor a sikerhajtás, talmi műveket rajongják körül – igaz, csak rövid ideig, amíg a divatot föl nem váltja egy vadonatúj divat –, hathatós lehetne egy másik munkamódszere is:

a klasszikus és kortárs remekművek újra- és újraértelmezése, összevetése előzményeikkel, utóhatásokkal, rokon és ellentétes műalkotásokkal. Ne csak irodalmi művekre gondoljunk: Tornai a testvérműfajokkal is mindig törődik, kitér kedvenc klasszikus és modern zeneszerzőire és képzőművészeire is. Bartóknak például van akkora hatása ízlésére és észjárására, mint ugyancsak imádott Baudelaire-jének, Adyjának, Szabó Lőrincének, József Attilájának és a többieknek. Tornai egy-egy esszéje nemcsak a tévhitek elleni felszólalás, hanem bizonyosság arra is, hogy esztétikai szempontból egyáltalán nem elutasító a hiedelmekkel terhelt vagy azokkal érintkező művészetekkel. Tudja, hogy a legkorszerűbb tudással fölvertezt elmék is eljutnak a tudás határáig, amelyen szeretnének túllépni, de be kell látniuk, közhelyszerűen mondván: „a tudomány mai állása szerint” idáig jutottunk a gondolkodásban, itt „megáll az ész”, a továbbiakról csak művészi sejtelmeink lehetnek. A nem tudás belátása türelmesebbé tesz bennünket a régiek vagy a civilizációban elmaradott társadalmakban élők tévedéseivel szemben, sőt, a 20. század nagy művészeinek sora bizonyítja, hogy milyen mély igazságok és szépségek rejlenek az archaikus műveltségben és a mai nomád, törzsi társadalmak művészetében is, de a teljesen irracionális álmokban is. Említhetők még a gyermekrajzok, a naiv művészekről vagy éppen az elmekörtani okokból deformált lelkektől származó művek. Nem beszélve arról, amiről Tornai mindig felső fokú lelkesedéssel nyilatkozik: a népdalról, népművészetről. Anélkül nemigen lehetnének ilyen toleráns megnyilatkozásai ennek a felvilágosult nézeteket valló költő-gondolkodónak. Amikor azt írja, hogy „Egy sor üres fikció híve az emberiség legnagyobb része, amelyekről azt se mondhatom, hogy csalás, hazugság, félrevezetés, mert a népek ragaszkodnak hozzájuk” – megértő hangja még nem elfogadás, csak a demokratikus érzelmű költő megnyilatkozása: nem felejtkezett meg édesanyjáról, aki rózsafüzért morzsolgatva imádkozott gyermekeinek boldogulásáért. Nem felejtkezett meg azokról az ősi művészekről sem, akiknek olyan esztétikai élményeket köszönhetett, mint a mágikus barlangrajzok, az óegyiptomi és későbbi afrikai kultúrákból származó szoborfejek vagy a festő Henri Rousseau, Paul Gauguin vásznai. Vagy saját múltunkból a népdalokat és -balladákat. Az ember kulturális kincsei nem avulnak el, mint az elhasznált mosógép, és nem vesznek el értéküket akkor sem, ha már nem tartjuk érvényesnek az általuk hordozott ideológiát. Az a jó érzés tölt el bennünket láttukon, hallatukon, hogy immár ideológiamentesen, a tiszta művészet rangján szemlélhetjük bennük az évszázadok, évezredek óta változatlanul ható vagy növekvő energiát. Ez a tény a többi között ilyen gondolatokat sugallt az esszéíró Tornainak: „Nem a semmi áll a léttel szemben, legföljebb a formavesztés. A káosz a renddel szemben”.

Gyönyörű találkozása ez a gondolat az esztétikai és az egyetemes létben a tudományos fölismerések egyik szempontját képező *formával*. Hirtelenében belém sajdul annak az emléke, hogy ifjúkorom fejtágító iskolai óráin hányszor beszéltek nekünk a tartalomnak alárendelt, másodlagosnak tartott formáról. A korszerű atomfizika számomra azt sugalmazza, hogy szinte nincs is egyéb, mint forma: valami olyasminak az elrendeződése, amelyről azt sem tudjuk, micsoda – részecske vagy energia. Ha részecske, ahogy ezt olyan parányokról is föltételezik, mint az elektron, a pozitron vagy a foton, akkor legföljebb a keringési vagy sugár-

zási irányát érzékelhetjük a ma létező műszerekkel, tömegüket nem. Ez volna az a híres *matéria*, amelyre világnézetüket alapozták a buzgó materialisták? Az atom szerkezetében és a csillagászati fekete lukakban, ahogy tudósok mondják? A világban az elrendeződés, vagyis a forma uralkodik, ami ugyanaz, mint a tartalom. A számunkra létező és megfigyelhető nagyságrendű anyagok vegytani viselkedése is az elrendeződés dolga: ha bizonyos anyagok között kémiai reakció jön létre, heves robbanással keletkeznek új vegyületek. Ez is formai kérdés: vegytani kötések heveny megváltozásán és vegyi energiák felszabadulásán alapul. És micsoda rend uralkodik egy növényi vagy állati szervezet összehangolt működésében! A több ezer halból összetevődő halcsoportok bámulatosan rendezett áramlásában és mélytengeri táncában. A forma jelentősége közismert, az *Élet és Tudomány* magazinból vagy a National Geographic Channel adásaiból vehető esetekkel is szemléltethetném. (Bátorít, hogy egy esszéjében Nemes Nagy Ágnes a tudományos hetilapból és más tudományos ismertetőkből szerzett ismereteire hivatkozott a vers rendezettségéről szóló eszmefuttatásában.)

Tornai világképének sokrétűségét próbálok szemléltetni példáimmal. A klasszikus művekben látványosabb a rendezettség, mint a mai szabad és prózaversekben, de a belső rend bonyolultabbá vált. Látásmódunk, illetve annak megtoldása: művészi képzeletünk, látomásaink átvették a tudománytól a mikrofizikai és a csillagászati léptéket, s a versben megjelenő hasonlatok, metaforák végképp kinőtték a kék ne-felejcs és a babám szeme közötti analógia arányait. A költői kép merészebb lett, nemcsak a gyakorlatlan, hanem a rutinos versolvasók számára is nehezen követhető módon. Tornainál állandósult agyműködésének az a vállalt kényszere, hogy messze meghaladja hétköznapi, önfenntartáshoz szokott létét. Egyre inkább megéli a közhellyé vált descartes-i tételt: „gondolkodom, tehát vagyok”.

Olyan mondatokon is eltöpreng, mint egyik legkedvesebb költőjének, Walt Whitmannek ez a gondolata: „Énekem témája nem nagy, mégis a legnagyobb: önmagam, ez az egyszerű, különálló személy”. Az amerikai költő életművéből kiragadva ez talán nem is hangzik oly sokatmondónak. Mégis, a még „kezdő” modern emberiség hatalmas előrelépésének vehetjük. Mint amikor Oidipusz ismert rá Szophoklész drámájában ember voltának tragikus szépségére, szólván: „Meg akarom ismerni származásomat”. Whitman a modern individuumot fedezte föl az Újvilág pubertáskorában, amikor még együtt volt a fekete rabszolgaság, az indiánok nomád társadalma, a polgári vállalkozó kedv nagyvonalúsága és kegyetlensége, a szerencsevadászok mohósága meg a pionírok, sínlerakók s a magukra és családjukra utalt farmerek erkölcsse, talán jámborsága, ereje és önvédelmi agresszivitása. Whitman egyik versében így szól a dekadenciával még megfertőzeten *én* vallo-mása: „Az egyént énekelem”. És ez minden, csak nem elszigeteltség, „izoláció”, ahogy nekem tanították az individualizmusról, amely önzésen és gőgön, társadalmi előjogokon nyugodott állítólag. Whitman expresszív költeményeiben az elnyomottság, a szolgaság és az alattvalói szerep elleni lázadást jelenti: prométheuszi parázs tüze táplálta százhatvan évvel ezelőtt.

(*Darwin nyomában*) Tornai történelemfilozófiája – egyúttal antropológiája – a történelem előtti emberig visszatekint. „Az emberteremtésről beszélő mítoszok – kellő értelmezéssel – nem állnak messze az evolúciós elmélettől” – írja az esszé-

kötet címadó tanulmányában. Ezt a gondolatot így fejleszti tovább, egyelőre még mindig *Az esztétikai nihilizmus* fejezetében: „Az igazi action gratuite: küzdelem a világ összes megvilágosodásainak fantazmái ellen!” Attól eltekintve, hogy nem érdek nélküli küzdelemről ír, a *megvilágosodás* szót én nem használnám olyan pejoratíván, mint Tornai. Nemcsak a régi, megszállott ígehirdetők és mai utódaik, a sült galamb várók gyülekezeteinek megrögzött szélhámósai használják e szót állítólagos látomásaikra: a heurisztikus élmény s a költői ihlet szinonimájának is elfogadom. A megvilágosodás szerencsés gondolkodói mozzanat is lehet, amelyben a fölismerések részletei váratlanul elrendeződnek, egy kedvező meglátás vagy ötlet hatására szemléleti egésszé állnak össze, és világosságot gyűjtenek, hogy az ismeretek labirintusában tovább haladva, a dolgok magváig hatoljunk, akkor is, ha nincs a kezünkben Ariadné fonala, mint Thészeusznak. A hasonlat azért ide illő, mert amikor Tornai verset ír, vagy esszében elmélkedik, nem egy korábbi valómása szerint Erősz, a Szerelem – vagy kedvelt szavával: a libidó – készteti, hajtja célja felé, mint a mondabeli Thészeuszt.

A *gondolat evolúciójának* metaforikusan kifejezett lényegi tartalma igaz: a tudásvágy készítéséről és az ész szabadságharcáról van szó az emberi történetben az ideológiai fantomok és illúziók ellen. Régi olvasmányaimból a történelmi dialektika elve nem veszett ki nyomtalanul, ezért úgy vélem, az emberiség tudása, öntudata tévedések terheit cipelve halad előre, ám eközben fokozatosan elveti ideológiai koloncát, és bár újabbakat talál ki a még új, ismeretlen körülmények hatására, kritikai képessége igenis fejlődik, igaz, olykor évszázados visszaesésekkel, mint például a középkorban, de olykor ugrásszerűen, mint a 16–17. században. A lángésznek nemcsak az a képesség adatott meg, hogy fölismeri az elavultat. Képes arra, hogy fölvezolja a küszöbön álló korszak új világképét, melyből kikiktatta a visszahúzó elemeket. Ebben különbözik az új tanok veszélyes hirdetőitől, akik teleologikus vágyképüket erőszakolják rá ismereteinkre.

Az esszékötetben a *„Megfejtethetlen létünk anyja”* című tanulmányban gondolja végig Tornai részletesebben az emberi történetet, amelynek eddig még sosem látott veszélyeztetettségi fokára jutottunk. Stave Jones *Darwin szelleme – a fajok eredete mai változatban* (2003) című könyvét kommentálja Tornai eredeti következtetésekkel, irodalmi vonatkozásokkal gazdagon. Az evolúciós elmélet klasszikusáról, Darwinról, mint írja, nem cáfolatokat ad ez a könyv, hanem a legújabb tudományos eredményekkel megtoldva gondolja tovább a fajok eredetét. Jókora kiigazítással él, amikor az evolúciós folyamatból kitessekeli a fejlődéselvet, és a puszta változások sorozatára egyszerűsíti, végigtekintve a legújabb kor barbárságain. Tornai inkább a Jones-műben rejlő esztétikumot, az összefüggő látomást köszönti, mint cáfolhatatlan tudományos vívmányt, amelynek azért nincs híjával a mű: „Jones könyvét az teszi költészetté, hogy [...] sohasem látott vízióját adja annak, amit egyébként lehetetlen vagy nagyon nehéz leírni: a teljességgel ellentmondásos, paradox létnek”. A világ tele van paradoxonokkal, akárcsak Tornai költői énje, de nem merném megítélni az élővilág darwini fejlődésánát abból a szempontból, hogy mennyire áll közel a hegeli fejlődésmélethez, melynek lényege a történelmi dialektika, az, hogy a fejlődés törésekkel és visszaesésekkel, ám egyben nagy minőségi ugrásokkal halad előre. A teleológiát elfelejtjük, cél nincsen, de

attól még lehetséges a fejlődés. Ahogy a történelem olykor évszázadokra megtorpant vagy visszafelé haladt, mint a középkor korai évszázadaiban, majd a városi polgárság megerősödésével mégis megvalósult a parlamenti demokrácia – nem lehetséges-e, hogy a fajok történetében is hasonló játszódott le az egysejtűtől a homo sapiensig haladva? Nos, a genetika tudománya alaposan felkavarta ezt az elképzelést. Tornai egyik Jones-idézetében ezt olvasom: „az evolúciónak nincs szükség fejlődésre. Az idő ugyanis az evolúció minden alkotását halálosan megsebzí”. Vajon a genetika mindenestül megdöntötte Darwinnak azt a tételét, hogy a természetes kiválasztódás és a környezethez való alkalmazkodás dönti el a fajok sorsát és változásait? Tornai bekapcsolja az evolúciós folyamat legfontosabb fogalmait: „a természetes kiválaszt[ód]lás motorja a változással együtt járó alkalmazkodás. Ez a legfőbb érv az ellen, hogy a természetben véletlenül alakulnak ki a végtelen számú fajok és alfajok”. Bennem fölmerül azonban a kérdés, hogy két, egymástól tízenöt-húszezer kilométerre, azonos vagy hasonló éghajlati, magaslati és talajviszonyok s más környezeti adottságok közepette szükségképpen hasonlóan alkalmazkodnak-e az egymással rokonítható fajok és alfajok? Legyenek bár ízeltlábú rovarok, hüllők, emlősök vagy emberek. Fogas kérdés ez, nem is vállalkoznék másra, mint a kérdésre. Nem tapasztaltuk-e elégszer, hogy az új fölfedezések hirdetői mindenáron meg akarnak szabadulni a régi tanoktól, azoktól a lényegi vagy részletigazságoktól is, amelyekkel együtt igazak az újabbak is? (Mint Euklidesz és Bolyai geometriája.) Tornai erre hajlik, bár el van bűvölve az evolúciós fejlődést hirdető Jones könyvének költői szépségétől. Ő azt sajnálja, hogy a szinte egy időben élő Darwin és Mendel, a genetika atyja, nem tudott egymásról. A darwini evolúciós elmélet meg a „mendelezés” egyszerre igaz, akkor is, ha másfélszáz év alatt rengeteg helyesbítésre, pontosításra szorultak. Gyanítom, folyamatos egyeztetésük sem maradhat el, és vannak, akik ezt százszor jobban tudják, mint az érdeklődő irodalmárok, még az olyan széles látókörűeket is közéjük értve, mint Tornai. De a költőnek is le kell vonnia konzekvenciáját, filozófiai nézeteire is támaszkodva: „Lehet, hogy ő [Jones] is tudja, amit ma már sok biológus, elméleti fizikus és – hadd tegyek egy nagy ugrást – a tantrikus buddhizmus tud, azt, hogy bizonyos elmélyedés-szemlélet fokán megszűnik a különbség objektív és szubjektív, megfigyelt és megfigyelő között”. Amikor Tornai a természettudományokra is kiterjeszti érdeklődését, a költői önismeretét akarja minél megbízhatóbb alapokra fektetni. De lehet, hogy egy „profi” antropológust is elgondolkoztatna érvelésével.

(*A semmi esztétikuma ellen*) Tornai elmékedéseinek egy jelentős hányada a könyv címében is megnevezett *esztétikai nihilizmus* elhárítására irányul. Az önmegsemmisítő művészet komolyan vehető kísérleteit a 20. század művészete rendre végigpróbálta az avantgárd néhány irányzatában, értékes fölismerésekre jutva, míg el nem érkezett a belátásig, hogy a művészet öngyilkosságát meg kell akadályozni a leendő nemzedékek érdekében, s a vaslogika hamis, mely a kétségbeesés vagy a cinizmus határára csábította Ádám utódait a hagyományok gyorsuló folyamatban véghezvitt elhajigálásával. A meglevő tudás új és új, egyéni kombinációs lehetőségei szinte végtelenek. A művészetek halála nem szükségszerű sem egyéni, sem nemzeti, sem emberiségi szempontból. Tornai mint a világfolklor egyik legjobb ismerője s mint a bartókiság ötvözője a modern világrámlatok vívmányaival,

hitelesen szólal föl az esztétikai nihilizmus ellen, amely a 19. század gondolkodástörténetében (nemcsak Nietzschével, hanem már de Sade-dal, majd a költészetben Baudelaire-rel, Lautreamont-nal és másokkal kezdődően) az *erkölcsi* nihilizmust követte, előkészítve az *esztétikai* nihilizmust. (Baudelaire még klasszikus szépséggel fejezte ki amorális nézeteit.) A szabadság torz értelmezésének tulajdoníthatjuk nézeteiket és annak, hogy a százezerszer megcsúfolt erkölcsi tanítások elvesztették hitelességüket. Az antimoralisták radikalizmusa fontos volt az ember önismeretének, ha nem is az övék lesz az utolsó szó. Fontos volt a lélek mélységeinek – Freud elé vágó – feltárása, akárcsak az „új borzongások”, amelyeket Baudelaire hirdetett. Tornai figyelemreméltón állapítja meg: „A szabadság persze egyenlő a minél több szabadsággal, és a 20. század végéig, máig bármilyen ötlettel, mázoltmánnal, a ronda kultuszával, élvezhetetlen színekkel és formákkal megjelenhet bármelyik »zseni« a piacon, ahol semmi nem számít, csak a kultikus név vagy a gátlátalan esztéták hejehujázása”. Joggal állapítja meg: „A kommersz filmek elsöpörték a művészfilmet” – mennyire igaz ez a leglátványosabban és leggyorsabban lejátszódó (mert a pénz hatalmától legjobban függő) művészet romlására. Az irodalomban, nagy lemondások árán, még teremnek remekművek az új nemzedékek részéről. A zeneművészetben a hangszeres zenészekben, a klasszikus művek előadóiiban bízhatunk: úgy állnak őrhelyükön, mint a hatszáz éves székesegyházak, amelyeket nem kezdhet ki az idő: restaurátorok hada gondoskodik róla. Megszívlelendő Tornai szava: „A létezés kezdetéről és szükségszerű végéről szóló filozófiai és vallási tanítások archaikus mániák, mert egyoldalúak”. Ugyanez a művészetekre is igaz. Az elkerülhetetlen *változás* nem vezet szükségképpen valamilyen célba, üdvösségbe, de a *semmibe* sem. Nem az a megrögzött konzervatív, aki az értékek megmaradását vallja, hanem az, aki a nemes hagyományok eltörlésére tör és ezzel megálljt parancsol a folytatóknak. Ma főként a hamis próféták kezében van a hangosító. Remélem, akikhez kell, eljutnak Tornai szavai. Ő az egyik legmodernebb gondolkodó a hagyományvédők között, egyben hagyományhű költő a modernek között. (*Gondolat*)

ALFÖLDY JENŐ

1%

A személyi jövedelemadóról szóló 1995. évi CXVII. törvény jogot ad a magánszemélyeknek arra, hogy befizetett adójuk – törvényben meghatározott részének – közcélú felhasználásáról törvényben megjelölt kedvezményezett javára nyilatkozatban rendelkezzenek.

Az *Alföld Alapítvány* 2012-ben az irodalom barátai, a lap törekvéseivel szimpatizáló olvasók 54.453 Ft-tal támogatták a folyóirat zavartalanabb megjelenésének érdekében. Megköszönve segítségüket, arra kérjük olvasóinkat, továbbra is éljenek a kulturális fórumok támogatásának lehetőségével, s idejü jövedelemadójuk 1%-os kedvezményezettjeként az

18540831-1-09 adószámú

Alföld Alapítványt tüntessék fel.

Főszerkesztő és felelős kiadó: ACZÉL GÉZA

Kiadja az Alföld Alapítvány megbízásából az Alföld szerkesztősége

Tipográfia: Kass János

Szedés, tördelés: Alföld szerkesztősége. Nyomás: PIREHAB Nonprofit Kft. Nyomdaüzeme, Debrecen

Felelős vezető: Becker György vezérigazgató

Index: 25 901 ISSN: 0401—3174

Szerkesztőség és kiadóhivatal: 4024 Debrecen, Piac u. 68. Telefon és fax: (52) 412-626 — Postafiók száma: 4001 Debrecen 144. — Kéziratot nem őrünk meg és nem küldünk vissza. — Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (Bp., VIII. ker. Orczy tér 1. tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp., 1900). További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu — Évi előfizetés 7200 Ft, félévi 3600 Ft. — Befizetéskor minden esetben kérjük feltüntetni az *Alföld* irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat nevét.

